

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ**

На правах рукопису

УДК 370:1:378

ГЛУХОВА Ганна Геннадіївна

**АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ
КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

13.00.07 – теорія та методика виховання

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Андрієвський Борис Макійович

доктор педагогічних наук, професор

Херсон-2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	
ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	15
1.1. Аналіз сутності і змісту екологічної культури.....	15
1.2. Характеристика структури екологічної культури	
студентів вищого технічного навчального закладу.....	40
1.3. Методика діагностики та реальний стан сформованості	
екологічної культури студентів вищого технічного навчального закладу..	58
Висновки до першого розділу.....	76
РОЗДІЛ 2	
ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ	
ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ВИЩОГО ТЕХНІЧНОГО	
НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ.....	79
2.1. аксіологічні засади формування екологічної культури	
особистості.....	79
2.2. обґрунтування технології формування екологічної культури	
студентів технічного вищого навчального закладу на аксіологічних	
засадах.....	102
2.3. аналіз ходу, узагальнення та інтерпретація результатів	
експериментальної перевірки теоретичних положень дослідження.....	136
Висновки до другого розділу.....	177
ВИСНОВКИ.....	180
ДОДАТКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	221

ВСТУП

Для сучасного суспільства все більше стає характерним протиріччя між об'єктивними вимогами до особистості в контексті «людина – природа» та рівнем розвитку її екологічної культури. Практика свідчить, що не зважаючи на значний прогрес в екологічній освіті, рівень екологічної культури в більшості населення залишається низьким. Повною мірою це стосується студентської молоді. У цієї категорії молодих людей переважає утилітарний підхід до природи, проблеми екології не включені в систему особистісних цінностей, не є частиною їхніх моральних переконань, для багатьох із них притаманний пасивно-споживацький рівень взаємодії з природою.

Аналіз екологічної освіти і виховання у ВНЗ показав, що такому її стану передують багато причин. Зокрема, екологічні знання, що отримуються у процесі навчання, носять невпорядкований, безсистемний характер. На цьому фоні відчувається недолік еколого-значущих знань ціннісного характеру. Знання, уміння і навички екологічного спрямування носять переважно вузько кон'юнктурне забарвлення, не співвідносяться з ціннісною домінантою життєдіяльності – гармонізацією людини та природи, збереженням як цінності людини, так і потенціалу довкілля.

Водночас у зв'язку з об'єктивними процесами, які відбуваються в соціально-економічному житті України, екологічна підготовка випускника ВНЗ має розглядатися як обов'язковий чинник його професійної кваліфікації, вплив якого повинен виявитися у вдосконаленні всіх компонентів педагогічного процесу вищого навчального закладу, сприяти створенню умов для забезпечення якісно нового розуміння місця людини в системі «людина – природа – суспільство» з позиції гуманізму й духовності.

Проблема екологічного виховання знайшла достатньо широке висвітлення в педагогічній теорії та практиці. Гносеологічним основам її розв'язання присвячено роботи М. Дробнохота, В. Коменської, М. Гомової,

Т. Чурилової та інших. Сутність екологічної культури, її характерні особливості розкриваються у працях Е. Гірусова, С. Дерябо, А. Захлебного, Г. Ільїної, І. Суравегіної, Л. Печко. Структура екологічної культури, її місце в системі загальнолюдської культури знайшла відображення в дослідженнях О. Вербицького, Е. Гірусова, А. Горлова, Б. Лихачова, А. Лук'янова, М. Моїсеєва, А. Урсул, А. Фалєєва.

Психологічним аспектам формування екологічної культури присвячені роботи І. Белавіної, С. Глазачева, М. Вересова, Н. Дежнікової, С. Дерябо, В. Ясвина та інших. Аксіологічним підходам до організації виховного процесу – праці С. Алексєєва, В. Бакирова, Г. Костецької, Н. Назарової, М. Нікандрова, В. Серікова, І. Солдаткіної, Т. Стоєк. Культурологічні методи як засоби формування світоглядних позицій особистості висвітлено у публікаціях Т. Біленко, І. Зязюна, Г. Пустовіта, В. Сластьоніна, О. Рижикової, В. Соколова, А. Степанюк та інших. Інтеграції екологічних понять у сучасних напрямках виховання присвячено дослідження С. Глазачева, А. Некоса, Ю. Шуйського, С. Шмалей.

Слід відзначити, що переважна більшість робіт з екологічної освіти й виховання стосуються загальноосвітньої школи (О. Вербицький, В. Веронський, Н. Дежнікова, А. Волкова, А. Ільїна, В. Коменська, В. Крисаченко, Н. Пустовіт, О. Ціхоцька, В. Шарко та інші), середніх спеціальних закладів та профтехосвіти (В. Анненков, Є. Іванова, Л. Лук'янова, А. Захлебний, Т. Кузнецова, Г. Пономарьова, Л. Донець та інші). Щодо вищої школи, то це питання, як правило, розглядається крізь призму окремих аспектів екологічної освіти й виховання студентської молоді (А. Бегака, Л. Білик, Т. Вайда, О. Газман, О. Гданська, С. Глазачов, В. Дзюба, Н. Крилова, Т. Корнер, Р. Кантарія, Н. Максимчук, А. Некос, Н. Назарова, Л. Романенко, М. Реут, Г. Тарасенко, С. Сапожников, В. Сухомлинський, С. Сухорукова, Т. Чурилова, М. Шапочка, М. Швед, Є. Флешер та ін.).

Поряд з когнітивним і діяльнісним компонентами в структурі

екологічної культури дослідники виділяють аксіологічну її складову (С. Алексєєв, Т. Баранова, А. Беґека, І. Белавіна, А. Захлібний, Г. Костецька, З. Кокарева, С. Ніколаєва, І. Пономарьова, О. Ніконорова, С. Новикова, С. Шмалей та ін.). Типовим недоліком залишається відсутність інтегративного підходу до екологічної культури як цілісного особистісного утворення. У традиційних моделях екологічної освіти передбачається насамперед формування суми відповідних знань, відношень, діяльності й недостатньо береться до уваги розвиток аксіологічної основи екологічної культури майбутніх фахівців. У педагогічній теорії та практиці взаємозв'язки між екологічною освітою й екологічними цінностями залишаються фактично невивченими.

Водночас проблема розвитку екологічної культури на засадах аксіології представляє інтерес не тільки у зв'язку із загальновизначеною її актуальністю, а й у контексті реформування національної системи освіти, компетентісно орієнтованого підходу до загальноосвітньої та професійної підготовки індивіда. Визначення компетентності як «еталонної мети розвитку, досягнення якої забезпечує успішність діяльності дорослої людини в умовах, що змінюються» (В. Гур'янова) вимагає принципово нового бачення кінцевої мети результатів вищої школи. Складність поняття професійної компетентності передбачає такі її складові, як знання, пізнавальні й практичні навички, відношення, емоції, цінності та етика, мотивація.

Проблема цінностей знайшла своє відображення як у філософських та соціальних дослідженнях (Т. Аболіна, І. Артюхова, В. Брожек, А. Здравомислов, Б. Ліхачов, В. Оссовський, Л. Печко, А. Ручка, Л. Столович, В. Тугарінов, С. Френч, Т. Фролова, П. Якобсон та ін.), так і в психолого-педагогічних працях. Так, із позицій психологічної науки (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Кікнадзе, Г. Костюк, О. Леонтєв та ін.) ціннісні орієнтації розглядаються як складова структури особистості.

На думку провідних учених-педагогів (І. Бех, А. Богуш, Т. Бутківська, І. Зязюн, П. Ігнатенко, Л. Крицька, В. Моляко, Р. Скульський, О. Сухомлинська, Л. Хомич та ін.), ціннісні орієнтації є провідним механізмом впливу на людину, розвитку її сутнісних сил і духовного потенціалу.

Значний внесок у розробку теорії цінностей зробили американські та західноєвропейські соціологи: М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, М. Рокич, К. Роджерс, Ф. Знанецький. Незважаючи на різні підходи до розуміння природи ціннісних орієнтацій, ученими визнається їх регулятивна функція поведінки особистості.

Сучасні динамічні процеси висувають нові завдання, спрямовують науковий пошук на розвиток нових шляхів формування ієрархічної системи цінностей. Цілком закономірно, що проблеми виховання нового покоління, становлення його культури нерозривно пов'язані з формуванням екологічного світогляду та екологічної культури, заснованої на збереженні довкілля, формуванні діалогічного підходу до природи, технічних знань, що підпорядковуються екологічним вимогам та законам співіснування. Тому пошук шляхів гармонізації системи світосприймання, у тому числі й формування основ екологічних ціннісних орієнтацій молоді, і насамперед у студентів технічних ВНЗ як майбутніх фахівців виробничої сфери, є однією з актуальних проблем. Як засвідчують результати дослідження, природничий аспект навчальних дисциплін та курси з охорони довкілля складають незначну частку в загальному обсязі навчального навантаження в процесі підготовки майбутнього бакалавра, спеціаліста, магістра, які безпосередньо пов'язані з питаннями забезпечення екології навколишнього середовища. Випускники не мають відповідного рівня екологічної культури, яка не стає моральним бар'єром чи орієнтиром у їх діяльності, який би дозволяв на рівні переконань вирішувати екологічні проблеми, активно брати участь у природоохоронній діяльності. Крім цього, заняття в межах навчального

процесу ВНЗ, наукова та науково-методична література спрямовані в основному тільки на теоретично-пізнавальну діяльність у галузі охорони навколишнього середовища.

Отже, ні теорія, ні практика освоєння можливостей аксіологічного підходу до формування екологічної культури студентів технічного профілю на належному рівні ще не досліджені. Більше того, наукові доробки, метою яких було б використання наукових здобутків у контексті предмета нашого дослідження фактично відсутні.

Таким чином, зростання актуальності, недостатній рівень розробленості в педагогічній теорії та практиці механізмів формування екологічної культури випускників техніко-технологічних спеціальностей, а також значні потенційні можливості аксіологічного підходу до розвитку означеного особистісного новоутворення обумовили вибір *теми* нашого дослідження: **«Аксіологічні засади формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів».**

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є частиною комплексної загальноуніверситетської теми Херсонського національного технічного університету «Новітні технології та ресурсозберігаючі технології в енергетиці, промисловості та агропромисловому комплексі» (НДР 0103U001201) та входить до плану науково-дослідної роботи Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів із проблеми «Теоретико-методологічні основи вдосконалення системи освіти та поліпшення її кадрового забезпечення» (державний реєстраційний номер 0104U010624),. Тема затверджена на засіданні вченої ради РІПО (протокол № 10 від 21 січня 2005 р.) й узгоджена в раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 4 від 26 квітня 2005 р.).

Об'єкт дослідження – процес екологічного виховання студентів технічних вищих навчальних закладів.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови формування екологічної культури студентів технічних вищих навчальних закладів на аксіологічних засадах.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати технологію формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів на аксіологічних засадах та експериментально перевірити її ефективність.

Гіпотеза дослідження. Ефективність формування екологічної культури студентів технічних ВНЗ суттєво підвищиться, якщо:

- екологічна культура розглядається як іманентна складова духовної культури й наповнюється її ціннісним, інформаційним, ставленнєвим і діяльнісним змістом;
- навчально-виховний процес здійснюється на основі спеціально розробленої педагогічної аксіологічно орієнтованої технології, що забезпечує логіку: поетапного оволодіння студентами еколого-ціннісними орієнтаціями все більш високого ґатунку; у ході опанування учбовими циклами та факультативними курсами на інтегративній міжпредметній основі, використання потенційних можливостей інших видів навчально-виховної діяльності студентів, оптимальне поєднання традиційних та інноваційних форм і методів навчання і виховання;
- формування екологічної культури супроводжується педагогічним моніторингом означеного особистісного феномену за розробленим у дисертації кваліметричний механізмом діагностики.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати стан розробленості проблеми розвитку екологічної культури студентів вищої школи в педагогічній теорії й практиці та розкрити систему понять і концептуальних вихідних положень щодо формування означеного особистісного новоутворення на аксіологічних засадах.

- Визначити оптимальні складові структури екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів.
- Обґрунтувати механізм діагностики сформованості екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів.
- Розробити та апробувати технологію формування досліджуваного феномену; визначити основні організаційно-педагогічні умови, які забезпечують якісний рівень екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів.
- Створити методичні рекомендації для викладачів і студентів вищих технічних навчальних закладів щодо формування екологічної культури особистості на аксіологічних засадах.

Методологічною основою дослідження є філософські положення наукової теорії пізнання соціальних явищ: про єдність діяльності, свідомості та психічних новоутворень; про гармонійний та цілісний розвиток особистості, взаємозв'язок та взаємозумовленість аксіологічних та антропометричних підходів у соціалізації особистості, розвитку її духовної культури. Конкретна методологія дослідження будувалась на ідеях теорії діяльності сутності людини та її творчої активності, освітніх концепціях цілісності як принципу соціальних явищ і процесів, системному підході при багаторівневому та всебічному аналізі об'єктів педагогічної діяльності. У межах завдань дослідження важливе значення мали філософські положення про єдність природи і суспільства (В. Вернадський, В. Мамедов, К. Ціолковський), аксіологічний підхід до визначення загальних основ теорії культури (Г. Батищев, Е. Гірусов, В. Зінченко, М. Каган, Б. Лихачов, В. Ясвін та ін.), теорія ціннісних орієнтацій особистості (С. Анісімов, В. Момов, К. Левін, С. Рубінштейн); сучасні концепції екологічної освіти і виховання (В. Алексєєв, М. Гомова, А. Захлебний, І. Зверєв, М. Мамедов, М. Моїсєєв, С. Ніколаєва, І. Сафронов, М. Реймерс).

Теоретичну основу дослідження становлять вихідні положення системно-інтегративного підходу до вивчення навчально-виховного процесу, про активізацію особистісного потенціалу (Л. Буєва, М. Каган, А. Маслоу, І. Суравегіна, П. Юркевич); концептуальні ідеї, які розкривають соціальну природу, структуру, закономірності й принципи пізнавальної діяльності особистості та психологічні закономірності й механізми формування ціннісних орієнтацій (В. Анненков, М. Бахтін, В. Кузь, Д. Леонтьєв); концепції розвитку культури і навколишнього середовища (Ю. Бромей, С. Глазачев, В.Крисаченко, Б. Лихачов, Є. Макарян, Дж. Стюарт, А. Урсул). Важливими для наукового пошуку були положення, викладені в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» та Концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні, Концепції національного та громадянського виховання, Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття).

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань дослідження було використано сукупність взаємодоповнювальних **методів** дослідження:

теоретичні – аналіз і узагальнення філософської, психологічної та педагогічної літератури, директивних матеріалів, навчальних програм та планів технічних ВНЗ, досвіду роботи вищих навчальних закладів, що дозволило виявити, узагальнити і систематизувати теоретичні матеріали; моделювання шляхів, форм і методів підвищення ефективності формування екологічної культури студентів технічних ВНЗ;

емпіричні – педагогічні спостереження, бесіди, анкетування, само оцінювання, ранжування, експертне оцінювання – для встановлення рівнів сформованості екологічної культури та проведення контрольних зрізів; констатуючий і формуючий експерименти та методи прогнозування з метою визначення та перевірки організаційно-педагогічних умов формування особистісного утворення, що досліджується;

статистичні – групування, вимірювання, ранжування даних, середні

величини, таблиці і діаграми, графічні методи – застосовувалися для якісної та кількісної обробки результатів дослідження.

Експериментальна база та організація дослідження.

Експериментальною базою обрано Херсонський національний технічний університет. У цілому експериментальною роботою було охоплено 430 студентів та 154 викладачі. Дослідження проводилося протягом 2002-2006 років у декілька етапів:

на першому (2002 рік) здійснювалося вивчення та аналіз стану розробленості проблеми у філософській, соціально-педагогічній, юридичній та психологічній літературі; розроблявся категоріальний апарат дослідження (визначення об'єкта, предмета, формування мети, гіпотези, концептуальних положень та етапів роботи);

на другому (2003-2005 рр.) проводилося теоретичне обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування екологічної культури студентів технічних вищих навчальних закладів на засадах аксіології та їх експериментальна перевірка й апробація через публікації у фахових збірниках наукових праць, обговорення доповідей та повідомлень на науково-практичних семінарах та конференціях;

на третьому (2006 рік) узагальнювалися результати теоретичного аналізу й дослідно-експериментальної роботи, завершувалось оформлення текстової частини дисертації, формулювалися загальні висновки й рекомендації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *уперше* з позицій цілісного підходу *обґрунтовано* побудовану на цілісній основі технологію поетапного формування досліджуваного феномену, спрямовану на розвиток екологічно-професійної компетентності і готовності студента до природоохоронної діяльності в «зоні його відповідальності», тобто в тій частині довкілля, в якій він реально може впливати на її стан, а також *визначено* сукупність організаційно-педагогічних

умов формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів на аксіологічних засадах (наявність технології формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів; комплексний підхід до використання виховних можливостей циклів навчальних дисциплін та резервів позанавчальних видів роботи, раціональне поєднання традиційних та інноваційних форм і методів накопичення досвіду екологічно-етичної поведінки, включення студентів у ситуації вибору морально-екологічних цінностей, цілеспрямована організація екологічного самовиховання майбутніх фахівців, відповідне дидактико-методичне та кадрове забезпечення тощо);

– *уточнено й розкрито* сутність екологічної культури як складової процесу професійного становлення й майбутньої природоохоронної діяльності випускників вищої технічної школи;

– *подальшого розвитку* набули форми і методи навчання студентів у їх аксіологічній інтерпретації.

Теоретичне значення дослідження полягає в науковому аналізі системи понять для розробки теорії розвитку екологічної культури; розгляді екологічної культури як змістового ядра духовності людини; обґрунтуванні логіки поетапного формування екологічної культури, що відображає поєднання ціннісного, змістового й емоційно-діяльнісного аспектів цілісного процесу розвитку означеного феномену; розробці організаційно-методичного забезпечення формування у студентів екологічних соціально значущих ціннісних орієнтацій; узагальненні та вдосконаленні існуючих підходів до організації навчально-виховної роботи у ВНЗ; визначенні критеріїв та рівнів сформованості екологічної культури студентів вищого технічного навчального закладу.

Практичне значення дослідження. За результатами теоретичних узагальнень і висновків розроблено і впроваджено в навчально-виховний процес спецкурс «Економіка раціонального природокористування», а також

методичні рекомендації щодо оптимізації змісту, організаційних форм і методів формування екологічної культури майбутніх фахівців техніко-технологічних спеціальностей, що за родом своїх професійних компетенцій мають безпосереднє відношення до природоохоронної діяльності, а також створено комплекс опитувальників і тестових завдань для діагностики особистісного новоутворення, що розглядається.

Напрацьовані та перевірені результати дослідження можуть бути використані у факультативній роботі загальноосвітніх шкіл, позашкільних навчальних закладах, на заняттях у вищому навчальному закладі з освітньо-екологічної тематики, а також у системі післядипломної освіти, при розробці навчально-методичної літератури та стати базою для подальших досліджень.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні результати і теоретичні положення дисертації обговорювалися на звітних науково-практичних конференціях, семінарах і засіданнях кафедри цивільної оборони Херсонського національного технічного університету та кафедри педагогіки і психології Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (м.Херсон), а також міжвузівській науково-практичній конференції «Проблеми підготовки фахівців на новому етапі розбудови Української держави» (м.Херсон, 2002); всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Між предметні зв'язки у процесі викладання у школі і вузі» (м.Херсон, 2003); «Виховання дітей і молоді в контексті громадянського суспільства» (м.Київ, 2003); «Національна програма виховання дітей і молоді в Україні: стан та перспективи» (м.Херсон, 2003); «Адекватна самооцінка як фактор самореалізації особистості» (м.Херсон, 2006); «Розвиток громадянської освіти в Україні» (м.Херсон, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Формування ціннісних орієнтацій школярів у Європейському контексті» (м.Херсон, 2004); II-х Міжнародних педагогічних читаннях «Підготовка фахівців освіти в контексті вимог Булонської угоди» (м.Херсон, 2006);

науково-методичній конференції з міжнародною участю «Безпека життя і діяльності людини – освіта, наука, практика (м.Харків, 2006).

Матеріали дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Херсонського національного технічного університету (довідка № 23/24 від 27 грудня 2006 р.), Харківського національного автомобільно-дорожного університету (довідка № 24/42 від 17 січня 2007 р.), Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів (довідка № 01-23/86 від 26 лютого 2007 р.), Українського державного морського технічного університету ім. адмірала Макарова (довідка № 01 – 8/41 від 02 березня 2007 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та практичні результати дослідження викладено в 9 публікаціях автора (4 з них у виданнях, затверджених ВАК України).

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (339 найменувань) і 14 додатків. Повний обсяг дисертації 248 сторінок машинописного тексту, із них основного тексту – 187 сторінок. Робота містить 3 таблиці (на 1сторінці), 8 рисунків (на 4 сторінках).

РОЗДІЛ І

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Аналіз сутності і змісту екологічної культури

Термін „культура”, що походить від латинського „cultura”, є семантично неоднозначним і багатозмістовним. Так, у давні часи він найчастіше вживався для позначення сільськогосподарської діяльності людини або ж виховання та навчання дітей. Із часом даний термін набув універсального значення й синтезує атрибутивну ознаку людини [159: 13]. Нині культура відноситься до терену певних способів організації та розвитку людської життєдіяльності, представленої в продуктах матеріальної та духовної праці, у системі соціальних норм та настанов, у духовних цінностях, у сукупності ставлення людини до природи, до інших людей, до себе самої. Культура має багато різновидів, проте в кожному випадку, як наголошує В. Крисаченко [159: 14], вона є засобом осягнення як навколишнього, так і внутрішнього світу людини, регулюючим началом із природним і соціальним середовищем. Одне з вагомих місць серед різноманітних форм культури посідає екологічна культура. У світлі сучасної науки остання розглядається як цілепокладаюча діяльність людини, спрямована на організацію та трансформацію об’єктів і процесів природного світу відповідно до власних потреб та намірів.

Взаємовідносини людини й навколишнього середовища набувають у сучасних умовах великої практичної значущості. На тлі існуючих екологічних проблем суспільство володіє всіма передумовами для свідомої реорганізації своїх відносин з навколишнім середовищем. При цьому відомо, що рівень екологічної культури суспільства значно відстає від темпів цивілізації, про що свідчать потужність промислово-виробничих індустріальних підприємств та глобальність існуючих екологічних проблем.

Розв'язання екологічної кризи неможливе без глибокого, усебічного наукового аналізу та налагодження гуманних взаємин у системі «людина – природа – суспільство». Розробка соціально-педагогічного аспекту взаємодії та взаємовпливу людини і природи вимагає не тільки вивчення і врахування основних об'єктивних законів, виявлення динаміки, механізмів і тенденцій розвитку такої взаємодії, а й виховання людини. Саме людський фактор, саме соціально-економічні умови висувують нові завдання, спрямовують науковий пошук на осмислення шляхів забезпечення оптимального співіснування людини і довкілля.

Матеріальна практика об'єднує суспільство з природою через обмін між ними продуктами діяльності, одночасно виділяючи людину з природи через специфічні закони суспільного розвитку. Взаємовідносини природи й людини насамперед тісно пов'язані з самопізнанням останньої, а саме відношення до навколишнього середовища залежить від існуючих у суспільстві ідей, можливостей та шляхів розв'язання проблем.

Несприятливий екологічний стан планети – результат нераціонального природокористування. Безпосереднім наслідком такого «господарювання» є екологічні проблеми, які набули особливого значення і в Україні. У концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні підкреслюється необхідність забезпечення підготовки молодого покоління, спроможного вивести людство зі стану глибокої екологічної кризи, у якій воно опинилося через незнання або ігнорування законів взаємовідносин суспільства й природи, споживацьке ставлення до неї. Основною метою освіти в галузі навколишнього середовища є формування екологічної культури особистості як форми регуляції взаємодії людини з природою. Поняття „екологічна культура” характеризується: різнобічними знаннями про навколишнє середовище; наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій по відношенню до навколишнього середовища; екологічним стилем мислення й відповідальним ставленням до природи й свого здоров'я; набуттям умінь і досвіду вирішення

екологічних проблем; активною участю в природоохоронній діяльності; прогнозуванням можливих негативних наслідків природо перетворюючої діяльності людини. Іншими словами, екологічна культура проявляється у свідомості, мисленні, поведінці та діяльності особистості.

У концепції обґрунтовано зміст базової екологічної освіти та відповідну організацію навчально-виховного процесу на всіх етапах неперервної національної освіти, починаючи з дошкільної її ланки і закінчуючи вищою школою й післявузівськими формальними й неформальними її видами. Зміст екологічної освіти та виховання орієнтований на загальнолюдські цінності, ідеї гуманізму, демократії, удосконалення самої людини й носить національний характер, що виражається в широкому й активному залученні здобутків етнопедagogіки, використанні народних традицій, фольклору, елементів календарної обрядовості. При цьому екологічна освіта розвивається не тільки у вузько національному, а й у планетарному аспекті, через усвідомлення себе як частки макросвіту, пов'язаної з ним численними нерозривними зв'язками.

Реалізація стратегічних завдань екологічної освіти й виховання має здійснюватися поетапним шляхом вирішення освітніх, виховних і розвивальних завдань і ґрунтується на наступних вихідних положеннях: неперервність, системність і систематичність формування екологічної культури особистості, наступність між окремими ланками освіти; міждисциплінарний підхід до формування екологічної культури через інтеграцію екологічних знань, їх логічне підпорядкування основній меті екологічної освіти; розгляд екологічних проблем на глобальному, національному й краєзнавчому рівнях; а також практичну участь у розв'язанні місцевих екологічних проблем; спрямованість на розвиток ціннісно-мотиваційної сфери особистості, гармонізацію стосунків із навколишнім середовищем; формування моральних загальнолюдських якостей, оціночно-критичного мислення, емоційно-художнього сприйняття

довкілля, засвоєння правових норм поведінки [147: 5].

Закономірним продовженням цілісної багатоступінчатої системи екологічної освіти є вузівський її етап. Екологічна освіта й виховання у вузах має бути різноплановою й здійснюватися за програмами, що передбачають використання змісту, форм, методів навчання відповідно до особливостей і потреб вузів та регіонів і ґрунтуватися на новітніх результатах екологічних досліджень у прикладних галузях.

Що стосується післявузівського періоду, то екологічна освіта й перепідготовка викладачів, керівних працівників та інших категорій населення здійснюється інститутами післявузівської освіти за специфічними галузевими програмами. Її базовий зміст включає як сучасні уявлення про біосферу, її склад, функціонування, причини деградації, перспективи виходу з кризи, так і поняття й закони екології, відомості про основні напрями сучасних екологічних пошуків, правові аспекти охорони навколишнього середовища та ін.

Значне місце в Концепції екологічного виховання відведено неформальній екологічній освіті всіх верств і категорій населення, що здійснюється засобами масової інформації (телебачення, радіо, газет, журналів), а також шляхом проведення олімпіад, організації постійно діючих і тимчасових фотовиставок, фестивалів, проведення відповідних конкурсів, тематичних науково-популярних лекцій, відвідування краєзнавчих музеїв, природно заповідних об'єктів, організації туристичних походів тощо.

Отже, необхідно констатувати, що в Україні створена цілісна концепція екологічної освіти, виходячи із системи сучасних поглядів на взаємозв'язки людини, суспільства й природи, важливим завданням якої є „різнобічна підготовка підростаючого покоління, яке в майбутньому зможе вирішувати екологічні проблеми на основі наукових знань процесів розвитку біосфери, здорового глузду й набутого досвіду, керуючись національними гуманістичними ідеалами й традиціями господарювання” [147: 6].

Водночас багаторічне панування споживацького ставлення до природи, руйнування духовності та народних принципів раціонального природокористування, недооцінка екологічних знань і недостатній рівень професійної компетентності педагогічних кадрів у галузі екологічної освіти, а також порушення нормативно-правових законодавчих актів щодо охорони навколишнього середовища не сприяють формуванню екологічної культури населення. Підсилюють негативні впливи на якість екологічного виховання й слабе матеріально-технічне й дидактико-методичне забезпечення навчально-виховного процесу, недостатня розробленість змісту освіти у сфері навколишнього середовища. Однією з причин екологічних проблем є розрив між змістовим наповненням існуючої системи освіти і сучасними реаліями життя суспільства. Йдеться перш за все про необхідність осмислення принципово іншого підходу до побудови взаємин між природою й суспільством. Вихід убачається в усвідомленні людством проблеми екологічної кризи й набутті нового світогляду, нового погляду на взаємодію суспільства з природою й зміні існуючої практики життєдіяльності. Звідси розробка шляхів реалізації загальної концепції, її методологічної основи й методів екологічної освіти на принципах культурології набуває великої практичної значущості.

З цією думкою погоджується більшість дослідників тенденцій розвитку сучасної освіти. Наприклад, Дж. Перкінс вважає освіту найважливішою частиною людської культури. Із загально філософського визначення культура є специфічним способом організації людської життєдіяльності, котра виражається в продуктах матеріальної та духовної праці, системі соціальних норм, духовних цінностях, у сукупності ставлення людей до природи, стосунків між собою та ставлення до самого себе [279: 292]. Отже, під культурою в широкому значенні розуміється все те, що відрізняє діяльність людей та її результати від тих природних явищ, котрі не зазнали змін у результаті цієї діяльності. Що стосується педагогічних завдань, то на всіх

історичних етапах це – передача основних здобутків культури від покоління до покоління – це знання про навколишній світ, про всі види та особливості діяльності людей, про ієрархічну систему цінностей, котра визначає природоохоронні пріоритети, а також уміння вирішувати ті екологічні проблеми, з якими зустрічається чи може зустрічатися людина.

Спеціалісти ведуть пошуки принципів оновлення екологічного підходу до вдосконалення освіти і культури (С. Алексєєв, А. Бегека, Г. Білявський, Л. Буєва, В. Мамедов, Л. Печко, А. Урсул, Н. Моїсєєв, К. Шилін та ін.). Разом із цим умови, у котрих зараз вимушена існувати система освіти, і зокрема в Україні, вимагають термінового її реформування, особливо в частині екологічного навчання й виховання. Це необхідно ще й тому, що освіта, професійна підготовка спеціалістів є важливим елементом у системі суспільного життя, культури людини і суспільства, індикатором та проявом існуючого в даному суспільстві типу світогляду. Тому дослідження відносин людини і природи є тим методичним підґрунтям, на якому базується позитивний досвід цих відносин. Розробка ефективної системи формування відповідального (активного) ставлення до природи вимагає окреслення загальнотеоретичних засад, на котрі буде спиратися екологічна підготовка в нашому випадку випускника технічного ВНЗ.

Актуальність проблеми обумовлена й потребою врахування чинників, що безпосередньо впливають на стан вищої освіти. Це насамперед подальше загострення економічної кризи в Україні, що безпосередньо відбивається на розвитку освіти в цілому через її недостатнє фінансування, а також зміни пріоритетів у світогляді суспільства та людини в умовах розбудови незалежної держави та відродження національної культури.

Розуміння того, що на сучасному етапі розвитку цивілізації, загальнопланетарних змін саме екологічна культура повинна стати тим ядром особистості, яке може не тільки врятувати людство, а й вивести його на новий більш високий виток розвитку. Звідси екологічна освіта вимагає свого

розгляду з культурологічних позицій, де принцип «розширення зони бачення» (вивчення не окремих розрізнених об'єктів, а сприйняття світу в цілому) диктує орієнтацію на абсолютні культурні цінності суспільства.

Взаємодія філософії, екології, культури й освіти набуває особливого значення на переломних етапах розвитку людства, пов'язаних із необхідністю переходу до нового типу мислення. На думку С. Ніколаєвої, на цих етапах однією з найважливіших проблем усієї системи освіти стає вирішення співвідношення двох завдань практичної діяльності:

- забезпечення передачі досягнень культури від покоління до покоління;
- виховання в людей нового типу культури, її нових світоглядно-філософських основ [206].

А тому найважливіша роль у цьому процесі повинна відводитися організації системи освіти і насамперед вищої школи, наповнення її необхідними за об'ємом та змістом знаннями й формування на цій базі такої важливої характеристики особистості, як екологічна культура.

Культурологічний підхід до організації навчально-виховного процесу, у тому числі й формування екологічно свідомої особистості, на думку Л. Бобилєва [46], може забезпечити збереження, відродження й розвиток загальної культури, «як середовища, що ростить і живить особистість» (П. Флоренський [288]), «цілісного явища, що робить людей, що населяють певний простір» (Д. Лихачов [171]), як діалогу минулих, сучасних і майбутніх культур (М. Бахтін, В. Біблер, Л. Бобильова). На думку переважної більшості вчених цього спрямування (Р. Баландін, І. Беккер, І. Зверев, А. Ільїна, І. Сафонов, М. Моїсєєв, Т. Казанцева, А. Толстухов, М. Хілько та ін.), інтеграція культури і виховних завдань освіти відкриває широкий простір для створення і впровадження еколого-виховних технологій. При цьому, як наголошує О. Бондаревська, «освіта як частина культури повинна наповнюватися культурними змістами, тобто людськими змістами» [47: 250].

Сходження людини до екологічних цінностей забезпечується культурними функціями освіти.

Виходячи з предмету нашого дослідження, є необхідність у проведенні аналізу існуючих поглядів на співвідношення понять «культура» й «екологічна культура». Перш за все «культура» розглядається як «історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах і формах організації життя і діяльності людей, в їх взаєминах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях» [209: 381]. Як широко вживаний у сучасній науковій літературі термін, у більш вузькому значенні вона трактується як «сфера духовного життя людини» [209: 381].

Культура, спираючись на знання, почуття, звички людей, виступає процесом обживання людиною світу, в якому вона в пошуках сенсу свого існування змінює, формує, розвиває і себе, і світ (Н. Миропольська) [188: 6].

У науці склалося три основні підходи до визначення цього поняття: ціннісний (аксіологічний), діяльнісний і особистісний. У кожному з них є раціональне зерно, кожний із них відбиває один із сутнісних аспектів культури, має методологічну цінність. Для нашого дослідження найбільш важливим є аксіологічний підхід, відповідно до якого культура визначається як сукупність досягнень суспільства в його матеріальному й духовному розвитку. Гарантією культури є сама людина, здатна до культурної облаштованості життя. Більше того, людина й культура живуть у взаємодії, вони формуються й інтегруються. Не можна не погодитися з А. Канарським, що культура не є «простою сумою знань, поза переживаннями людини або співучасті у справах роду людського» [132: 93].

Поряд з цим вважаємо правомірним і висновок В.Ігнатової про те, що культура становить ядро будь-якої цивілізації, відбиваючи процес і результат розвитку людства й виступаючи в багатьох іпостасях [126].

Матеріальна й духовна культура мають знаходитися в органічній

єдності й гармонії. За своєю цінністю культура – цілісне явище, тому культурна людина проявляє себе адекватно не тільки до себе, інших, суспільства, а й у ставленні до природи. Тобто «культура» відбиває власне людську, а не біологічну сутність людського суспільства. Виділення людини зі світу тварин здійснювалося на базі природи. Єднання природи й людини відбувається через процес олюднення задоволення людиною своїх потреб. Як можна побачити, людина виходить на рівень розуміння природи. Тому бурхливий розвитку техніки й виробництва ставить завдання перед суспільством у вихованні нової людини, здібної передбачати наслідки своєї діяльності і зберігати природу в належному стані для наступних поколінь. За всіх часів людство в процесах культури розкриває три її головні сфери: відносини людини з природою, відносини людини з самою собою, відносини людини з людиною. Кожна з цих областей може бути розглянута з позицій Знання, Добра, Краси, тобто з позицій науки, етики й естетики.

На думку І. Зверева й І. Суравегіної, екологічна культура повинна бути пов'язана з соціально-моральною діяльністю, яка викликає потребу в покращенні оточуючої дійсності. Екологічна культура будується на базі розуміння закономірності живих систем і поваги до життя, а її головним показником є соціальна й індивідуальна екологічна відповідальність за події в природі та житті людей [115; 116; 215; 265]. Д. Владишевський сутність цього феномену розглядає з позицій природокористування, формування свідомого розуміння недопустимості безконтрольного використання ресурсів планети [206: 21]. Екологічна культура, за В. Душенковим, – це «сукупність різноманітних форм діяльності людини, в яких знаходить зовнішнє відображення екологічне мислення» [319: 16]. Ми згодні з думкою Б. Лихачова, що екологічна культура є похідним від екологічної свідомості [171].

Особистісне новоутворення, що розглядається, вивчалось у різних аспектах. Так, Г. Добров [102] розуміє екологічну культуру людини як її

ставлення до природи через належну поведінку в навколишньому середовищі. Частина вчених дивиться на цю категорію більш широко: оскільки середовищем існування людини є також суспільство (інші люди), пам'ятки культури, історії, то й сама педагогічна категорія, що як система має значно ширше значення. Зокрема, С. Кравченко [158] розуміє екологічну культуру як оволодіння існуючою в даному суспільстві системою екологічної освіти і виховання населення, Г. Пономарьова [231] розглядує й оцінює рівень екологічної культури особистості як рівень її екологічної вихованості. Важливим для нас є дослідження А. Скрипки [258], де екологічна культура визначається як специфічна частина загальної культури, що виражає характер і якісний рівень відносин між людиною, суспільством і природою, представлених у духовних цінностях, у системі соціальних інститутів усіх видів і результатів людської діяльності, безпосередньо пов'язаних із пізнанням, освоєнням і перетворенням природи в рамках певної соціальної спільності.

Екологічна культура в якості елемента загальної культури розглядається в багатьох дослідженнях (Т. Вайда [59; 61], В. Войтко [75], В. Мамедов [180], В. Ігнатова [126], В. Кобилянський [144], Я. Мінкявічюс [189], А. Скрипка [258] та ін.). Так, наприклад, на думку В. Ігнатової, доцільно розрізняти вузьке й широке тлумачення екологічної культури: «у вузькому смислі екологічна культура виступає як частина загальнолюдської культури, основним змістом якої є грамотне природокористування й відповідальне ставлення до природи як суспільної й особистої цінності, у широкому смислі екологічна культура є новий зміст загальнолюдської культури» [126: 5].

З точки зору М. Моїсеєва [190], екологічна культура являє собою особливий вид майбутньої загальнолюдської культури, що свідомо створюється шляхом синтезу екологічних потенцій усіх культур світу.

Дослідженнями механізмів формування екологічної культури та

екологічного мислення особистості займалися Р. Баландін, В. В'юницький, І. Зверєв, В. Крисаченко, В. Каменська, Н. Лисенко, І. Солдаткіна, Л. Печко та інші. У контексті сучасних глобалістичних теорій екологічна культура розглядається як культура зусилля, чиненого людством (народом, людиною) заради збереження навколишнього середовища, Землі й повноцінного самоіснування. Екологічна культура припускає конструктивний діалог різноманітних національних екологічних культур, об'єднаних спільністю стратегічного буття і цілісністю планети Земля.

Таким чином, культура є соціальним явищем, що відбиває духовну природу людини, це вираження духовних цінностей і моральних норм людства. Більше того, деякі вчені (М. Рац, Н. Реймерс, А. Фалєєв) екологічну культуру ототожнюють з історично новою загальною культурою людини [239; 240; 241; 276].

Іншими словами, екологічна культура є не частиною культури, а історичним етапом розвитку загальної культури в сьогodнішніх умовах життєдіяльності людської цивілізації.

Однак, на нашу думку, характеристика екологічної культури як якісно нового стану загальної культури, не має достатньо вагомої аргументації. Становлення екологічної культури особистості, насамперед, має пов'язуватися з ціннісною сферою, де стратегічним її орієнтиром є дії на благо суспільства й навколишнього оточення. При цьому морально-екологічний імператив у життєдіяльності, за визначенням Г. Коджаспірової, має бути основним орієнтиром у розвитку особистості [145: 40].

Звідси предметом дослідження екологічної культури мають стати моральні норми й моральність поведінки у сфері відносин людина – суспільство – природа, фундаментальні, базові взаємини людини й природи. Ідеї формування стійкої природоохоронної домінанти в ієрархії ціннісних орієнтацій закладені в самій сутності морального виховання людини, що знаходить віддзеркалення в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Ще В. Вернадський підкреслював: «Найголовнішим питанням є питання етичні, питання про те, як варто поводитися за тих або інших умов життя» [67: 386]. Виходячи з цього, моральною може вважатися тільки така діяльність, яка спрямована на викорінювання егоїстичної ідеології з її споживацьким ставленням і зневагою до майбутніх поколінь. Це вимагає перебудови всієї системи освіти і виховання.

Категорія «ставлення» взагалі є ключовою для процесу розвитку особистості, оскільки, як підкреслює І. Бех, «за її допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдності людини і світу, самого змісту цієї єдності: чи буде вона морально-конструктивною чи деструктивною стосовно індивіда» [36: 151]. Аксиологічний характер формування екологічно освіченої особистості базується на її духовному світі, духовних цінностях. У цьому плані збігаються позиції таких учених, як В. Ігнат'єва [126], О. Гірусов [84], І. Зверев [116], В. Єрошенко [110], В. Лейбін [164], А. Маслєєв [183], Г. Платонов [228], Т. Яркіна [333]. Погоджуючись з тезою про те, що ядром екологічної культури є духовні цінності людини, ми стоїмо на позиції В.Ігнатової, що полягає в наступному. «Екологічна культура – частина загальнолюдської культури, окрема її грань, що відбиває взаємозв'язки людини й усього суспільства з природою в усіх видах діяльності» [126: 24]. На думку автора, модель екологічної освіти має вибудовуватися на теорії всеохоплюючих причинно-наслідкових зв'язків [126]. Оскільки людина створює власні цінності не на порожньому місці, їх основою є реальний навколишній світ, тому в реальному полі культури не існує чіткої межі між духовним і матеріальним. Як уважає С. Глазачев [86], культура – це поле взаємодії матеріального й духовного – «поле душі».

Гармонію взаємодії людини й природи в контексті духовної культури не можна розглядати, не звертаючись до національних духовних цінностей. В Україні, як відомо, історично склалася унікальна екологічна традиція діалогу природи і людини, що йде у глибину віків. Це насамперед підкреслено

поважне ставлення до рідної землі, родини, природи. У менталітеті українця природа була матір'ю, божественним початком, тому він любив і шанував. Усе, що створювала людина, вона створювала за законами природи, гармонії і краси, а єдність із природним оточенням формувалася у праці, прикладному мистецтві, фольклорі.

Як відомо, свідомість виникає, функціонує і розвивається під час реальної взаємодії людини і природи, на основі її чуттєво-предметної діяльності. При відображенні об'єктивного світу, свідомість зумовлюється природною і суспільною дійсністю, а предмети, їх властивості й відношення між ними існують у свідомості у формі образів, тобто ідеально. У сучасних соціально-економічних умовах природа виступає не тільки як засіб життя, але й як засіб збагачення окремих суб'єктів економічної діяльності. Суспільство відчужується від природи паралельно з процесами дегуманізації самих людських відносин. Створення могутніх засобів виробництва, озброєння ставить під загрозу існування самої цивілізації у глобальному масштабі. Це є результатом реалізації панівної теорії, що носить затратний характер природовикористання й веде до загострення відносин людини і природи. Реалії сьогодення вимагають орієнтації на бережливе використання природних багатств, на екологізацію науково-технічного прогресу, виробництва, формування екологічно освіченої особистості.

У педагогічному відношенні втрата духовного єднання людини й природи призвела до серйозних наслідків, тому що сприяла вивільненню руйнівних інстинктів. На жаль, сучасній національній культурі вже не далекий технократичний спосіб світосприймання. Водночас, розглядаючи можливості виховання екологічної культури, можемо відзначити наявний достатній культурологічний вітчизняний потенціал, традиції, звичаї, народна педагогіка мають унікальний досвід, опора на який допоможе на практиці реалізувати ідею гармонізації людини й природи, створити відповідні педагогічні умови й виховне середовище.

Культурологічний підхід дозволяє розглянути взаємини між трьома складними соціоприродними утвореннями: «людина – природа – культура». Завдання лише полягає в тому, щоби визначити місце екологічної культури в системі «людина – природа». Зрозуміло, що специфічні особливості природи мають бути органічно ув'язані з проблемою співвідношення природи й культури.

Взаємодія природи і суспільства відноситься до вічних проблем, поки існує суспільство і по-різному вирішується на кожному новому етапі. Її актуальність викликана самим життям, а розробка теорії взаємодії людини з довкіллям є однією з найважливіших у всьому комплексі теоретичних і практичних заходів сучасної наукової думки. Така теорія повинна бути основою для розробки заходів оптимальних відносин на перспективу. Водночас, на думку О. Лукьянова і П. Резніка [176], В. Межуєва [187], Я. Мінкавічюса [189], Г. Пустовіта [238] та інших, сучасний стан екологічної ситуації можна розглядати як продукт протиставлення природи і суспільства. «Світ природи й світ культури, – відзначає Я. Мінкавічюс, – роз'єднані й протипоставлені один одному, страждають щораз порізно: природа – від екологічної кризи, культура – від кризи духовної» [189: 65]. Фахівцями підкреслюється, що відносини в системі «суспільство – природа» не є статичними, а весь час знаходяться в динамічній взаємодії. Для сьогодення характерно зубожіння культури по відношенню як до людини, так і до природи. На першому місці стоять питання меркантильного плану. Як показує світова практика, процес задоволення матеріальних потреб відштовхує людину від реалізації себе через мистецтво, культуру, знаходження гармонії з оточуючим світом.

У той же час існує думка про те, що протиставлення природи й культури є досить відносним. Причину цього Т. Вайда [59] насамперед убачає в наявності двох методологічних підходів до культурологічного осмислення взаємовідносин людини й природи – далекосхідний та

західноєвропейський. Східна культура розглядає людину як невід’ємну частину природи. Західна культура ставить людину над природою, протиставляє їй («людина – вінець природи», господар Землі). Концепція західної культури займала провідне місце протягом життя багатьох поколінь і, зрозуміло, набувала різних відтінків у різних світоглядних системах (матеріалістичній, ідеалістичній, релігійній), не втрачаючи при цьому основної ідеї – вічного антагонізму людини й природи. Як справедливо наголошують І. Герасімов, О. Доскач, Ф. Константінов, Ю. Трусів, Е. Фадеєв, Г. Хильми, «культура – природа» ні на крок не просуває нас до розуміння сутності культури, оскільки не веде ні до якого нового знання більше того, що міститься в самій опозиції – констатації, що культура не є феноменом природним [234].

Поняття «культура» є одним із найбільш звичних і широко вживаних у сучасній повсякденній і науковій мові. Існує більше 420 визначень цього феномену, а переважна більшість дослідників схиляється до думки, що необхідною передумовою культури є взаємодія людини й природи. Поза цією взаємодією немислиме існування ні самого суспільства, ні його культури.

Переорієнтація пануючого антропоцентричного мислення, коли в центрі всього стоїть людина, на екологічне, коли людина буде розглядати себе нарівні з природою [206: 22] стає науковою основою сучасного світосприймання. Категорія культури поєднує людину й природу та створює нову цінність, що протилежна цінностям сучасного споживацького суспільства. Якщо сутністю культури в традиційному розумінні завжди була відмінність соціального й природного, то новий її зміст, навпаки, поєднує соціальне й природне на основі більш досконалого її пізнання й розуміння. «Сучасна орієнтація на розвиток екологічної культури як головної мети екологічної освіти висуває в якості найперших завдань формування знань про закони, за якими живе природа, системи основоположних понять про принципи, ідеї ... і процеси в живій природі» [312: 13].

Проведений культурологічний аналіз дозволяє підійти до визначення шляхів екологічної освіти й виховання як домінуючих сфер у формуванні екологічної культури. У сучасній педагогіці поширена думка, згідно якої екологічна освіта розуміється як безперервний процес засвоєння цінностей і понять, які, на думку В. Червонецького, «спрямовані на формування вмінь і відносин, необхідних для усвідомлення й оцінки взаємозв'язків між людьми, їхньою культурою й навколишнім середовищем» [299: 73]. Незважаючи на актуальність, екологічне виховання сприймається навіть спеціалістами-педагогами як нові види навчання, виховання чи культури.

Для підтвердження неправомірності такої позиції пошлемося на слова Л. Лук'янової: «Освіта в галузі навколишнього середовища не є якоюсь новою надбудовою над освітою взагалі. Повинна бути спеціальна освіта в галузі навколишнього середовища як сектор системи освіти, де готують фахівців з екологічною орієнтацією, відповідні науково-педагогічні кадри для викладання спеціальних дисциплін. Однак освіта в галузі навколишнього середовища в такому розумінні належить як до сфери формальної освіти, так і до системи екологічної перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, професійних груп, робітників і службовців, до системи масової інформації широкого кола населення» [175: 34].

Аналіз сучасних підходів до проблем екологічної освіти й виховання показує, що вдосконалення цього процесу йде шляхом поглиблення знань про сутність природних явищ, визнання міждисциплінарної, системоутворювальної ролі екологічної освіти, що визначає нову утворювальну парадигму. У системі практичних цілеспрямованих педагогічних впливів «екологічна освіта» й «екологічне виховання» – рівноцінні й самоцінні категорії, що мають свою специфіку й відіграють особливу роль у розвитку екологічної культури особистості. Насамперед вони пов'язують процес екологічного виховання з оперуванням системою понять «цінність – ставлення – діяльність», а за допомогою екологічної

освіти формується свідомість та оперування системою понять «свідомість – мислення – знання – діяльність».

Вихідним положенням у тлумаченні поняття «екологічне виховання» стало його визначення в науковій літературі. Виходячи з визначення І. Дедю [100: 358], «екологічне виховання – це формування в людини свідомого сприйняття оточуючого природного середовища, переконаності в необхідності бережливого ставлення до природи, розумного використання її багатств, природних ресурсів».

При цьому, як зазначають І. Глазачев, А. Некос, Ю. Шуйський та інші, «... жоден із напрямів виховання не інтегрується з іншими в такій кількості, як екологічний. Екологічне виховання – це своєрідний інтегратор у сучасному виховному процесі» [87: 65-66]. Під вихованням Н. Дежнікова розуміє «процес прилучення молодих людей до цінностей культури взагалі й нарощування екокультурного досвіду кожного зокрема» [99: 11]. На цих позиціях стоять Л. Іванова, М.Кіселєв, В. Сітаров, І. Цветкова, Л. Берг, Я. Якобс [121; 141; 257; 295; 328; 331].

У сучасних словниках термін «екологічне виховання» також знаходить самостійний статус [45; 100; 109; 220; 221]. Окрім того, поширена думка, згідно з якою екологічна культура є метою й результатом екологічної освіти. Навіть «неозброєним оком» видно недостатність тільки екологічної освіти для розвитку екологічної культури, тому що в першому понятті неминуче переважає знаннєвий компонент. Тільки в єдності з екологічним вихованням можна розв'язати проблему охорони й збереження навколишнього природного середовища.

Екологічна освіта й виховання, виступаючи в єдності, забезпечать формування в людини знань наукових основ природокористування, ціннісного ставлення до них, певної орієнтації на активну життєву позицію щодо збереження й відтворення природних ресурсів.

Основою єдиного еколого-орієнтованого освітньо-виховного процесу

повинне стати глибоке усвідомлення принципу єдності людини й природи як взаємозалежних і взаємодіючих частин єдиного цілого в біосфері. Щодо навчання як основного процесу шкільного життя, то воно може й повинне носити цілісний, освітньо-виховний характер. Природно, крім засвоєння певної суми знань, умінь і навичок, навчання здійснюється через оцінку одержуваних знань із позицій їх екологічної значимості, переходить у сферу особистісного еколого-оцінного ставлення, формує екологічне мислення, створює образ майбутньої особистої взаємодії з природою.

У контексті культурологічного аналізу сутності екологічної культури є необхідність зупинитися на принципі гуманізму як одного з вихідних у теорії біоцентричного екологічного мислення. У класичному розумінні поняття «гуманізм» розглядається як «історично змінювана система поглядів, що визнає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і вияв своїх здібностей, яка утверджує благо людини критерієм оцінки соціальних інститутів, а принципи рівності, справедливості, людяності бажаною нормою відносин між людьми» [279: 130]. Гуманістично-орієнтоване екологічне виховання знайшло достатнє висвітлення у педагогічній літературі. Зокрема, у дослідженнях П. Агес [3], І. Алексашиної [7], А. Бегеки [32], І. Беккер [33], О. Гагаріна [79], О. Гусейнова [96], В. Котельникова [154], О. Ціхоцької [297] та інших знайшли відбиття гуманістичні аспекти проблеми, що вивчається. Пізнаючи закони природи, людина стає добрішою, кращою, чистішою. Авторами гуманна людина розглядається як особистість, перейнята любов'ю до інших, система установок якої обумовлена моральними нормами й цінностями.

За визначенням О. Гагаріна, «Гуманність людини виявляється у спільній діяльності, що передбачає реальне співробітництво з реальними соціальними об'єктами» [79: 18]. Вона живиться духовними цінностями, які є джерелом гуманістичного екологічного виховання. Гуманістична основа є підґрунтям, що характеризується як процес створення умов для розвитку

особистості, що ставиться до гуманізму як до світогляду, для вільного її саморозвитку, використанню своїх можливостей і можливостей країни, планети. На необхідність гуманізації екологічного виховання вказують Є. Буровська, Л. Печко [223], Н. Груздева, С. Варфоломєєв, Н. Чернова, О. Юдіна [319], Т. Яркіна [323].

Прихильники гуманізації освіти й виховання в цілому, і екологічного зокрема, уживають спроби поширити ідеї гуманізації й на взаємодію людини з природою. Але гуманістичний підхід тут досить обмежений і не відповідає провідній екологічній цінності, оскільки він, так чи інакше, орієнтує на людину, тобто у своїй основі антропоцентричний.

Таким чином, методологія культурологічного підходу до аналізу екологічної культури дозволяє розглядати її цілісно, розробляти нові положення про неї. Екологічна культура є якісним аспектом духовної культури, що виражає гармонію взаємодії людини й природи з метою збереження як цілісності людини, так і саморегулювальних можливостей природи.

Виступаючи в єдності, аксіологічний і культурологічний підходи до вивчення екологічної культури дозволяють зробити висновок про те, що екологічна культура може розвиватися тільки і цілісному освітньо-виховному процесі.

Формування екологічної культури вимагає чіткого розуміння її структури. Поняття «структура екологічної культури» (з латинського *structure* – будувати, споруджувати) можна визначити як «будову і внутрішню форму організації системи, як єдність стійких, закономірних зв'язків між її елементами». К. Платонов уточнює, що «структура – це не тільки зв'язок між її елементами, а їх всебічні зв'язки» [227: 23]. Процес, умови та засоби формування професійної культури майбутнього спеціаліста вивчали А. Вербицький, В. Войтко, І. Зверєв, М. Корнєв, Б. Культураєв, Н. Лисенко, Н. Максимчук, Г. Оботурова, І. Суровегіна, Г. Тарасенко,

В. Сухомлинський, С. Сухорукова, Г. Шевченко, А. Шульженко та інші. Більшість дослідників, розглядаючи феномен екологічної культури, спираються на підсистемні поняття, у якості яких виокремлюються: екологічне мислення, екологічна свідомість, ставлення, екологічна діяльність. Іншими словами, «екологічна культура розглядається як широка інтегративна якість особистості» [206: 26]. Покомпонентний аналіз екологічної культури передбачає з'ясування таких її аспектів, як придбання знань, умінь і досвіду вирішення екологічних проблем, передбачення можливих наслідків природовикористовувальної діяльності, потреби в постійному спілкуванні з довкіллям, а також особистій участі в природоохоронному процесі (В. Вронський, А. Захлебний, Н. Ігнатова, Є. Ногтева, Н. Лисенко, А. Лук'янова, В. Мамедов, А. Печчеї та ін.).

Так, О. Ніконорова, Ю. Ожегов [211] передбачають у структурі екологічної культури молоді використовувати три компоненти: екологічна освіченість, свідоме ставлення до природи й практична участь у поліпшенні природокористування. У свою чергу Б. Лихачов [171; 172] у структуру екологічної культури включає екологічні знання, зацікавленість у природоохоронній діяльності, грамотне її здійснення, багатство морально-етичних почуттів і переживань, породжуваних спілкуванням із природою.

З точки зору В. Казначєєва [236], А. Погорєлової [230], Г. Пономарьової [231], К. Шиліна [308], екологічна культура має бути складовою світогляду особистості. Що стосується взаємодії з навколишнім світом, то вона реалізується шляхом узагальнених екологічних знань, екологічної самосвідомості (усвідомлення власних взаємозв'язків зі світом природи й формування екологічних цінностей), у діяльності, пов'язаній із природою. А сутність екологічної культури визначається в якості форми екологічної свідомості. Як наголошується вченими (А. Кочергін, Ю. Маркова [157], М. Моїсєєв [190], В. Червонецький [299]), у сучасних соціально-економічних умовах розуміння свого місця у природі, управління процесами

взаємодії суспільства з довкіллям, співвідношення своїх дій, мислення орієнтовно пріоритетності стану оточуючого середовища повинно бути головною рисою цивілізованої людини. При цьому І. Зверев [115] та І. Суравегіна [265] відзначають, що поняття «екологічної культури» стосується всіх сфер матеріального й духовного життя суспільства, кожної людини й виражається в таких видах діяльності, які забезпечують збереження й збагачення природного середовища, створюють сприятливі умови для життя суспільства, його всебічного розвитку й удосконалення. А звідси екологічне виховання й освіта особистості приписує наявність у неї певних знань, переконань, готовності до практичних дій, що узгоджуються з вимогами дбайливого ставлення до природи [20; 24; 29; 46; 89; 134; 207]. Стрижень екологічної культури автори вбачають в екологічній спрямованості, визначаючи, що «екологічна спрямованість характеризує ступінь готовності учнів до діяльності в галузі екології й охорони навколишнього середовища, визначає рівень мотиваційної готовності до засвоєння базових компонентів екологічної освіти».

Оскільки науковою основою оптимізації відносин людини й природи може бути лише екологія, А. Маковецький вважає, що навчання має ґрунтуватися на розвитку в учнів еколого-світоглядних орієнтацій, інтегральним вираженням яких є екологічні переконання, як органічне поєднання знань, емоційних почуттів і оцінок, а також практичного досвіду. У цьому плані автор виділяє три компоненти екологічних переконань: соціоекологічне орієнтування, рівень сформованості соціоекологічних орієнтацій і ступінь готовності використати сформовані знання цілісно [179].

Мають місце роботи, у яких представлений взаємозв'язок формування ціннісних орієнтацій та навчального процесу (А. Борисенко [51], Т. Бутківська [58], О. Борковська [52], О. Вінокурова [70], М. Гомова [90], Н. Максимчук [180], М. Реут [242], І. Солдаткіна [261] та інші). Особливий інтерес являють дослідження, предметом яких є знаннєвий компонент

особистісного новоутворення, що розглядається (І. Алексашина [7], Р. Баландін [28], Н. Вінокурова [69], В. Ігнатова [126], А. Касьян [140], А. Кочергін, Ю. Маркова, Н. Васильєв [157], Ю. Яковлєв [322]).

Наприклад, І. Зязюн, виділяючи в екологічній культурі когнітивний компонент, виходить із важливості екологічних знань для життя людини. Учений підкреслює, що останні несуть величезний гуманістичний потенціал, тому що виконують важливу роль у пошуку шляхів збереження біосфери й людини. Як відомо, екологічні знання – це результат засвоєння змісту навчального матеріалу: основні екологічні поняття й терміни, факти й закони, теорії, ідеї, знання про способи еколого-виправданої діяльності, оцінні знання.

На відміну від учених, що роблять основний акцент на оволодінні екологічними знаннями, частина науковців не зводить процес виховання тільки до простого збагачення людини знаннями про природу. Виходячи з того, що однією з провідних ідей екогуманітарної парадигми є перехід від знанневої до культурообразної школи, скажімо, І. Ясвін [334] і Н. Ясінська [335] у зв'язку з цим вважають екологічно доцільним формувати ставлення до природи суб'єктно-етичного типу з особистісною установкою на взаємодію з довкіллям на засадах етичних норм. Аналіз досліджень, присвячених екологічному вихованню, переконує в тому, що більшість дослідників стоїть на позиціях гносеологічного (пізнавального) підходу до розв'язання цього питання (Н. Дежнікова, І. Зверєв, А. Канарський, Г. Пустовіт, Т. Чурилова). Існують і інші погляди, прибічники яких пропонують аксіологічний підхід до організації цього процесу (С. Глазачев, Б. Іоганзен, В. Краєвський, Н. Назарова, К. Стокшус, В. Червонецький та інші). Так, із позицій ціннісних орієнтацій екологічну культуру розглядають І. Беккер [33], С. Кравченко, М. Костецький [158], А. Лук'янов [176], П. Резнік, М. Реут [242], В. Узунова [274]. Провідним компонентом у структурі екологічної культури, на думку авторів, є еколого-ціннісні орієнтації, що виникають у

результаті «присвоєння» екологічних цінностей. Більше того, ціннісна сфера визначає її цілісність і спрямованість особистості, забезпечує усвідомлене її ставлення до екологічних цінностей, засноване на розумінні загального взаємозв'язку й взаємозумовленості всього існуючого на Землі.

Відзначаючи складність структури феномена культури, дослідники вважають, що в її формуванні першорядне значення має екологічне ставлення як показник екологічно вихованої людини. Ставлення до природи, як відзначають учені, має самостійну цінність у системі відносин людини. У психолого-педагогічній літературі існує термін «суб'єктивне ставлення особистості», як специфічне відбиття її взаємозв'язків потреб з об'єктами і явищами світу. Суб'єктивні ставлення особистості до природи базуються на втіленні потреб людини, а вони, як відомо, становлять ядро особистості. Потреба у спілкуванні з природою властива людині органічно, тому ставлення до природи виступає як ціннісне, як указують С. Дерябо й В. Ясвін [103; 104], у силу його здатності задовольняти різноманітні потреби й інтереси людей. Тут, звичайно, необхідно говорити про екологічну свідомість, як категорію більш широку і яка багато в чому визначає гармонію людини й природи, забезпечуючи потреби людини й збереження регулятивного потенціалу природи.

До структури екологічної культури вчені відносять іще один компонент – еколого-виправдану поведінку, який включає сформованість екологічно доцільного поводження, діяльності, особисту участь у практичних справах щодо захисту навколишнього середовища [16; 23; 51; 57; 74; 123; 181; 247].

У межах діяльнісного підходу до екологічної освіти дослідники приділяють значну увагу практичним діям у формуванні відповідного утворення. Проблема розглядається в роботах Ю. Гончарової, Л. Коробейнікової, Л. Печко, М. Пустоцвіта, Л. Романенко, Ю. Яковлева та інших. Ученими визначаються педагогічні вимоги до організації діяльності (у даному випадку школярів), у ході якої виникає психологічна атмосфера, що

сприяє виникненню морально-ділових відносин. Зрозуміло, що розвиток екологічної культури не може обмежуватися лише формуванням екологічних умінь і навичок, про що засвідчують дані праць з екологічного виховання в умовах вищої школи (Н. Лисенко [169], Н. Максимчук [180], Н. Назарова [196], А. Некос [201], В. Панова [218], Г. Тарасенко [269], Є. Флешар [289] та інші).

У цілому слід відзначити, що і науковій літературі відсутня єдність у трактуванні змісту й структури екологічної культури. Перевага віддається таким загальним структурним її складовим, як екологічні знання, ставлення й практична діяльність.

Водночас, на нашу думку, розгляд цього феномена вимагає системного підходу, оскільки він являє собою об'єктивну єдність компонентів особистості й існує незалежно від нашого знання про нього. Тому ми погоджуємося з Н. Вінокуровою і В. Ніколіною, котрі екологічну культуру розглядають як цілісну систему, що складається з низки взаємозалежних елементів:

- система екологічних знань;
- наявність екологічного мислення;
- сформованість культури екологічних почуттів;
- культура екологічно виправданого поведіння, що характеризується ступенем перетворення екологічних знань, мислення й культури почуттів у повсякденну норму вчинку [70: 34-35].

Таким чином, екологічна культура є складною категорією, котру можна визначити як широку інтегровану якість особистості, що включає екологічне мислення, екологічну свідомість і відношення, трансформовані в аксіологічні переконання й активну природоохоронну діяльність. У цьому випадку екологічне мислення визначається як мисленнєвий акт для розв'язання конкретної екологічної проблеми. Людина, озброєна певними екологічними знаннями, використовує їх у практичній екологічній діяльності, тобто

мислення детермінує дію, поведінку, конкретну роботу. Відносно екологічної свідомості, то це більш широка категорія, що розглядається як сукупність поглядів, теорій, концепцій і соціальних емоцій, які віддзеркалюють проблеми співвідношення суспільства й природного оточення [69; 83; 84; 136; 181].

Екологічна культура не є спадковим феноменом, а розвивається протягом усього життя людини, починаючи з дошкільного дитинства. За своєю сутністю вона є відбиттям загальнолюдської культури, становить змістовне ядро світогляду і в сучасному трактуванні виражає якісний стан нового етапу історичного розвитку суспільства. Ідеться про нову стратегію природокористування, стратегію виживання людства у взаємозв'язку з природою. Концепція стійкого розвитку передбачає розвиток, що забезпечує стабільне економічне зростання без деградації природного середовища й здатне забезпечити потреби як існуючих, так і майбутніх поколінь людей [206: 11]. Тому фахівці, які займаються освітньо-виховною діяльністю, повинні насамперед самі бути носіями екологічних цінностей, а для цього майбутній спеціаліст має набути системне уявлення про природу, закони й процеси, що відбуваються в ній, розуміти фундаментальні проблеми взаємодії людини й довкілля. Більше того, екологічна освіченість випускника вищої школи «може виступати мірою його ціннісних орієнтацій у моральних, естетичних, інтелектуальних устремліннях» [206: 27]. Екологічна культура, показниками якої є екологічна освіченість, емоційне сприйняття й відклик на природне оточення, здатність до екологічного мислення, адекватна поведінка в природі, готовність до природоохоронної діяльності, має представляти собою результат змістової єдності екологічної триади навчання, виховання й освіти.

1.2. Характеристика структури екологічної культури студентів вищого технічного навчального закладу

Ознайомлення з відповідними літературними джерелами засвідчує, що за останній час зросла активність досліджень у галузі екологічної освіти і насамперед у вищій школі. При цьому необхідно відзначити, що екологічна культура спеціаліста в сучасних умовах розглядається в контексті Концепції розвитку освіти України як обов'язковий чинник його професійної підготовки [147; 148]. Отже, розв'язання екологічних проблем вимагає забезпечення формування екологічної культури майбутніх фахівців як складової компоненти їхньої професійної підготовки. Особливо це є актуальним для студентів вищих технічних навчальних закладів, як провідників екологічної державної політики в системі «людина – техніка – природа – суспільство» з позицій гуманізму й толерантності. Наявність цього інтегративного новоутворення в структурі особистісної та професійної культури випускника сприяє оволодінню системою суспільно значущих ціннісних підходів до розуміння природи в межах пізнавально-емоційних, інтелектуальних, вольових і практичних проявів. Поетапне становлення екологічної культури реалізує екологічні переконання в активну природоохоронну діяльність, допомагає майбутньому фахівцю усвідомити не лише можливості власного виховного потенціалу, а й способи його застосування в процесі розв'язання екологічних протиріч.

Розуміння свого місця у природі, свідоме співставлення своїх дій на засадах екологічного мислення має стати однією з ключових якостей сучасної людини. Як указують В. Келле й М. Ковальзон, «культура виступає як характеристика людини, і тільки людини, як міра й синтетична характеристика її духовного, морального, професійного розвитку» [139: 240].

Приведення якості підготовки спеціалістів освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр, спеціаліст, магістр у відповідність до вимог сучасної

освітньої парадигми детермінує розробку принципово нових підходів до здійснення екологічного виховання й освіти майбутніх фахівців – адміністраторів, керівників виробництв і підприємств. Це вимагає чіткого, науково обґрунтованого розуміння й урахування в навчально-виховному процесі структури екологічної культури випускників технічного вищого навчального закладу. Останнє зумовлене як віковими особливостями студентської молоді, так і специфікою їхньої майбутньої професійної діяльності (відповідальне ставлення до природи й наслідків виробничої діяльності, свідоме раціональне природокористування, контроль за відходами виробництва, оцінка й управління станом довкілля, робота щодо запобігання негативних впливів на середовище й відновлення довкілля тощо).

Складові екологічної культури нами визначаються на основі структури особистості. Як відомо, існує багато концепцій та підходів щодо визначення останньої (М. Каган, А. Ковальов, К. Платонов, С. Рубінштейн та інші). За результатами порівняльного аналізу нами було віддано перевагу моделі К. Платонова [226]. Це обумовлено, зокрема, її більшою досконалістю в порівнянні з моделлю, скажімо, С. Рубінштейна, де, на нашу думку, не досить чітко визначено компонент форм відображення, який охоплює індивідуальні особливості психічних процесів, що формуються в процесі соціального життя, або А. Ковальова, у моделі структури особистості якого відсутній компонент досвіду.

Психолог К Платонов у структурі особистості виокремлює чотири підструктури:

1. *Спрямованість особистості*, що включає моральні якості, установки, стосунки з іншими і визначається суспільним буттям людини.
2. *Досвід* – знання, уміння, навички, звички, що набуваються в процесі навчання й виховання. Провідним у набутті досвіду є соціальний чинник.
3. *Форми відображення* – індивідуальні особливості психічних процесів, що формуються протягом соціального життя людини й специфічно

виявляються в пізнавальній та емоційно-вольовій її діяльності.

4. *Біологічно зумовлені психічні функції особистості* – типологічні властивості особистості, вікові й статеві особливості та їх патологічні зміни, що великою мірою залежать від фізіологічних та морфологічних особливостей мозку.

Розглядаючи екологічну культуру як інтегративне новоутворення, що трансформується у властивість особистості майбутнього фахівця, слід констатувати, що вона має складну динамічну будову: потреби, мотиви, інтереси, ідеали, ціннісна сфера, переконання, спеціальні знання, уміння та навички, здатність до рефлексії і професійного самовдосконалення. У структурі екологічної культури із заломленням через предмет нашого дослідження доцільно виділити наступні її компоненти:

- мотиваційно-ціннісний;
- змістово-функціональний;
- особистісно-психологічний.

Розкриємо зміст кожного з виділених компонентів.

Особистісно-психологічний компонент екологічної культури включає в себе біологічно обумовлену підструктуру особистості, тобто властивості особистості, що зумовлюються фізіологічними й морфологічними особливостями мозку (здібності, темперамент, пам'ять) та підструктуру форм відображення (відчуття та сприймання природи, мислення, уява).

Як відомо, пізнавальна діяльність – це процес відображення в мозку людини предметів та явищ дійсності, що відбувається на чуттєвому та абстрактному рівнях. До чуттєвого пізнання дійсності належать психічні процеси відчуття та сприймання. Відчуття – це найпростіший психічний процес орієнтування організму в навколишньому середовищі. За допомогою аналізаторів відбирається, нагромаджується інформація про об'єктивну реальність, власні суб'єктивні стани і на підставі одержаних вражень виробляються адекватні умовам способи реагування [252]. Зрозуміло, що

гностична й життєва роль відчуттів – бути фактично єдиним джерелом знань про зовнішній світ і про себе самого. Оскільки для відчуттів характерне позитивне чи негативне емоційне забарвлення, вони „сигналізують” про приємну чи неприємну дію подразника й викликають відповідну реакцію на нього. З точки зору формування екологічної культури випускників вищої технічної школи використання потенційних виховних можливостей різновидів відчуттів (зорових, тактильних, нюхових, слухових, смакових) є однією з ключових умов розвитку емоційно-позитивного ставлення студентів до навколишнього середовища.

Сприймання забезпечує відображення в мозку людини предметів та явищ у цілому, у сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії на органи чуття. У результаті сприймання створюються об’єктивні образи сприйманих об’єктів – уявлення. Важлива роль у сприйманні належить емоційному стану особистості, де емоції постають як мотиви, внутрішні спонукання до пізнання, у нашому випадку, явищ і предметів навколишнього середовища. Зрозуміло, що в чуттєвому пізнанні відчуття та сприймання виявляються в єдності й тісному переплетінні. Відчуття та сприймання несуть інформацію про зовнішні ознаки та властивості об’єктів, утворюють чуттєвий світ людини.

Вищою формою пізнання об’єктивної дійсності є абстрактне пізнання, що відбувається за участю уяви та мислення. Об’єктом мислення та уяви є опосередковане відображення дійсності на основі раніше здобутих знань, досвіду, міркувань, гіпотез тощо.

Важливу роль у пізнавальному процесі особистості відіграє пам’ять. Остання своєрідним чином фіксує, зберігає й відтворює відображене у свідомості в процесі пізнання.

Структурою екологічної культури випускника технічного ВНЗ передбачається мотиваційно-ціннісний компонент, який розглядається як особистісна готовність фахівця до здійснення ним активної

екологозберігаючої професійної діяльності. Цей компонент об'єднує відносини та моральні риси особистості, визначає ставлення особистості до дійсності і характеризується його рівнем, широтою, інтенсивністю і дієвістю проявів (Л. Водзінська [73: 48]). Окремі його підструктури включають психологічні позиції, що інтегрують систему взаємодіючих професійних потреб, фахових інтересів, виробничий обов'язок, установки на необхідність, доцільність та правомірність природоохоронної діяльності як аспекту відповідних систем утворюючих особистісних якостей спеціаліста. На рис. 1.1 схематично представлено структуру мотиваційно-ціннісного компоненту екологічної культури особистості.

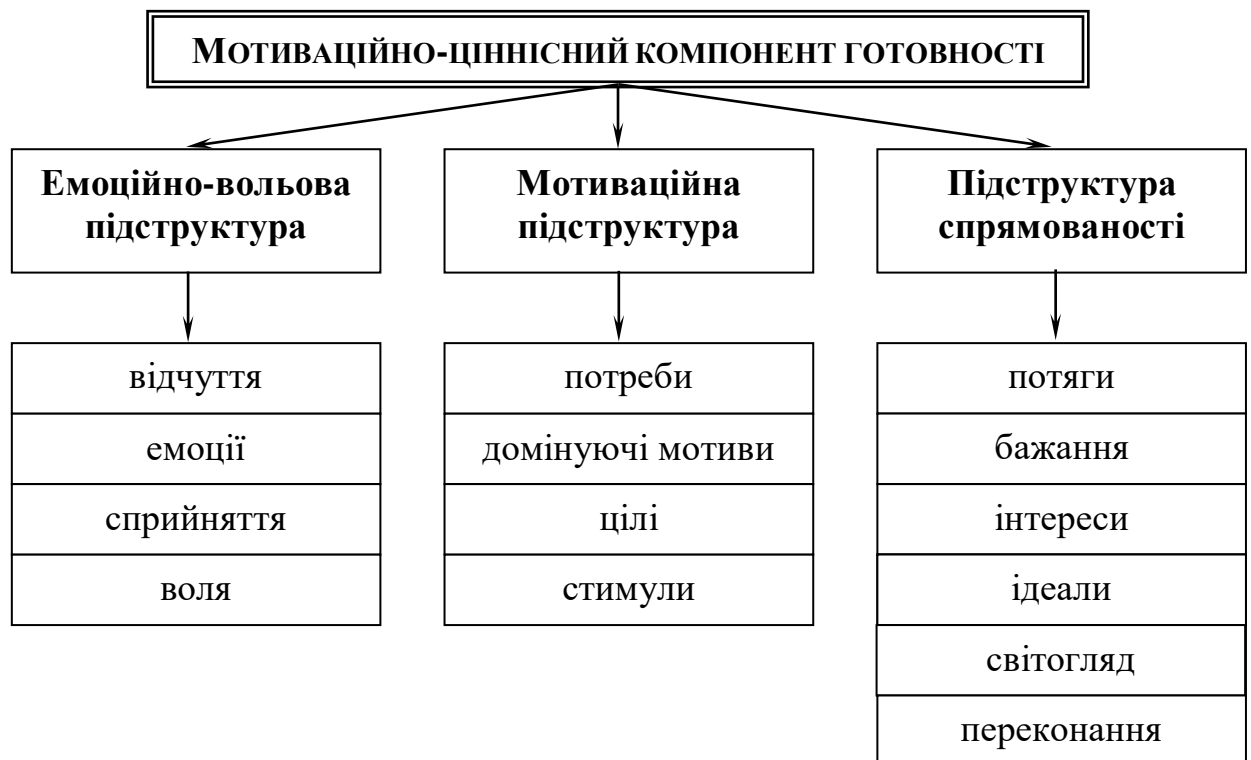


Рис.1.1 Структура мотиваційно-ціннісного компоненту екологічної культури випускника технічного ВНЗ

Зупинимося детальніше на описі кожної з підструктур означеного компонента. Насамперед на формування екологічної культури значний вплив справляє емоційно-вольова сфера. Одним із елементів цієї сфери є почуття як одна з форм ставлення людини до навколишньої дійсності, що обумовлено відповідністю чи невідповідністю матеріальним або духовним потребам людини. Для індивіда, як наголошує С. Рубінштейн, «усвідомлене

переживання – це завжди вияснення його об’єктивного ставлення до причин, що його викликали, до об’єктів, на котрі воно направлено, до дій, котрими воно може бути реалізовано. Усвідомлення переживання ... завжди і невідворотно – не замикання його на внутрішньому світі, а співвіднесення його з зовнішнім, предметним світом» [246: 17].

Екологічна діяльність висуває високі вимоги до культури почуттів студентів: вони повинні усвідомлювати небезпечні властивості чи аспекти екологічних бід для здоров’я людини та природи в цілому, майбутня природоохоронна діяльність вимагає від молодих людей загостреної роботи окремих органів відчуття, їх точності при визначенні дійсного стану довкілля. Розвиток почуттів відбувається при систематичній взаємодії між людьми: студенти копіюють прийоми і способи роботи чи поведінки педагогів, викладачів, спеціалістів при спілкуванні з навколишнім середовищем, які потім класифікують, аналізують і співвідносять з еталонними, тобто набувають відповідної культури відчуттів. При цьому надзвичайно важливо в процесі ознайомлення студентів з оточуючим середовищем поєднувати з активним їх включенням у природоохоронну діяльність на основі свідомого засвоєння матеріалу, а не його пасивного сприйняття. У свій час К. Ушинський писав, що «... ні в чому так не виявляється справжня, непідробна людина, як у своїх почуваннях: виявляється сама для себе й для інших, наскільки її почування доступні іншим. Ніщо – ні слова, ні думки, ні навіть вчинки наші – не виражають так ясно і правильно нас самих і нашого ставлення до світу, як наші почування: в них чути наш характер не окремої думки, не окремого рішення, а всього змісту душі нашої та її ладу. В думках ми можемо самі себе обманювати, але почування наші скажуть нам, що ми таке: не те, чим би ми хотіли бути, а те, що ми є насправді» [272: 326].

Почуття можуть бути відносно *стійкими* (любов, повага, страх) і *короткочасними* (сором за свій поступок, радість за проведenu роботу,

одержану перемогу). Стійкі почуття залежно від ситуації можуть супроводжуватися різними короткочасними *емоціями*, що теж є показником відповідного ставлення людини до того чи іншого суспільного явища. Хоча ототожнювати емоції та почуття не можна. Як підкреслює К. Платонов, «якщо емоції регулюють взаємини людини з середовищем як організму, то почуття регулюють його відносини як особистості з іншими людьми» [226: 54]. На зміст почуття впливає не тільки різноманітність природних і соціальних об'єктів, але й їх розуміння і значення для людини.

Більш високою формою відображення в структурі екологічної культури є *сприйняття*. Як результат комплексного сприйняття оточуючого людина має можливість охоплювати предмети чи явища природи в їх цілісності як інтегральну суму властивостей об'єктів навколишнього світу. Судження як найпростіша форма мислення теж спирається на сприйняття, тому останнє, на відміну від відчуттів, як правило, є результатом дії другої сигнальної системи і притаманне тільки людині. Сила й інтенсивність відчуття значною мірою детермінується рівнем знань, набутого досвіду, змісту діяльності та її завдань. У процесі формування екологічної культури необхідно спиратися на минулий досвід молодих людей, їх індивідуально-психологічні особливості, що дає можливість розвивати відповідне ставлення до оточуючого середовища.

На основі відчуттів і сприйняття у свідомості людини виникають чуттєві образи предметів і явищ навколишньої дійсності, котрі складають основу *уявлення*. Як відомо, останні класифікуються на *уявлення пам'яті* (образи предметів і явищ, що пройшли через органи відчуття раніше) і *уявлення фантазії* (образи предметів і явищ навколишнього, зміст котрих не відповідає повною мірою адекватному відображенню досвіду). На думку науковців, уявлення є перехідною фазою від відчуттів і сприйняття до мислення, оскільки носить більш узагальнений характер. У процесі екологічного виховання й освіти важливо синтезувати, узагальнювати образи

навколишнього середовищ, моделювати явища і процеси дійсності.

Зрозуміло, що уявлення є тільки формою чуттєвого відображення навколишнього. Для пізнання всієї глибини явищ і процесів одних відчуттів недостатньо. Разом із цим їх використання дає змогу виділяти найбільш суттєві ознаки того чи іншого процесу чи явища і, таким чином, формувати певні знання про них. Без урахування цього аспекту сприйняття мислення студентів не буде адекватно відображати дійсність.

Іншими словами, мислення спирається на чуттєву сферу. Причому характерно, що сформована культура почуттів впливає і на відповідне раціональне мислення. У результаті та на основі розумових дій з'являються нові знання, стверджуються або заперечуються зв'язки між предметами чи явищами природи, проводиться обробка інформації на рівні свідомості людини, формуються поняття. За допомогою розумової діяльності в екологічних поняттях розкриваються зв'язки й властивості, котрі неможливо одержати на чуттєвому рівні, збагачують останній і доповнюють його. Наукове розуміння довкілля є основою для розробки ефективних шляхів впливу на людську свідомість, створення умов для оптимальних відносин людини з природою, регулювання самого процесу виховання.

Процеси мислення відбуваються за певними законами. Знання основних форм мислення, його операцій і механізмів забезпечує формування через екологічне мислення й екологічної культури студента. Відомо, що в юнацькому віці продовжується розвиток мислення, відбувається вдосконалення абстрактно-понятійної його форми, усвідомлення й контроль ходу мислительних операцій. Оскільки розвиток мислення відбувається в усіх видах екологічної діяльності, необхідне й практичне розв'язання екологічних проблем веде і до „екологізації” мислення. Тому тільки шляхом створення педагогічного простору для усвідомлення студентом нових екологічно ціннісних завдань, узагальнення чуттєвого досвіду, включення їх у практичну екологічну діяльність, можна активізувати екологічне

мислення, а через нього формування екологічної культури.

У навчально-виховному процесі необхідно постійно переборювати вплив комплексу негативних факторів, що виявляється у свідомих діях з їх корекції. Свідоме керівництво своєю поведінкою, послідовне досягнення мети пов'язується з волею особистості. Як доводиться в роботах Д. Аткинсона [327] і Т. Тодова [339], зовнішні умови життя й діяльності впливають на формування екологічної свідомості особистості. Тут необхідно говорити про таку її властивість як цілеспрямованість (відображення об'єктивних відношень, об'єктивної загальної і віддаленої мети та можливостей особистості). До мотиваційної підструктури особистості входять потреби, що завжди носять емоційне забарвлення і безпосередньо пов'язані як із проявом волі, так і емоцій. За допомогою волі коректуються інтереси відповідно до вимог суспільства, усвідомлюється відповідний стиль поведінки та життя. Цілеспрямована вольова діяльність є необхідною умовою правильної оцінки моральних аспектів вчинків, уміння перебороти особистісні інтереси та негативні вияви поведінки. Інтерес до екологічних проблем у ході вивчення природничих та спеціальних дисциплін, зацікавленість новинами науки й техніки, орієнтація в нормах природоохоронного законодавства допомагає формуванню відповідних почуттів, а через них і екологічної культури студента. Активне включення майбутніх фахівців у природоохоронну діяльність визначає свідоме ставлення до навколишнього, породжує інтерес до набуття відповідних якостей (навички дисципліни, бережливе ставлення до оточуючого, дотримання норм поведінки серед природи).

Відомо, що першоджерелом поштовху людини до діяльності є задоволення своїх *потреб*. Слід розрізняти потребу як психічне явище і як об'єктивне явище. Потреба особистості, колективу чи суспільства відображається індивідуальною, колективною або суспільною свідомістю. Різноманітність потреб детермінує безліч мотивів поведінки. Усвідомлення

останніх забезпечує адекватне сприйняття себе в системі відношень «людина – природа» і за необхідності коректувати свою поведінку згідно з нормативами такого співіснування. У контексті екологічного виховання Є. Флешар відзначає, що особистість формується в процесі діяльнісного й усвідомленого ставлення до навколишнього. Якість та зміст цього ставлення насамперед визначаються тими змістовними стимулами, які спонукають людину до діяльності й усвідомлюються нею як особистісна й соціальна цінність (К. Альбуханова-Славська [1], Н. Ігнатівська [127], А. Касьян [140], М. Нікандров [204]). Екологічне мислення неможливе без опори на інтереси, бажання, духовні цінності та переконання. Завдання вищої школи полягає у створенні передумов для виявлення самостійності, критичності мислення, урахуванні вікових та індивідуальних особливостей молодих людей, формуванні вмінь конструктивної оцінки протиріч, що склалися на сьогодні в системі «людина – природа», спрямуванні дій, вчинків, життєвої позиції на активну природоохоронну свідому діяльність. Тільки раціональне поєднання теоретичної підготовки з продуктивною суспільно орієнтованою активною роботою, де майбутній фахівець матеріальної сфери виробництва бачить її результати і користь для суспільства, породжує інтерес до відповідного виду діяльності, розвиває свідоме ставлення до паритетних взаємовідносин з оточуючим середовищем у процесі своєї професійної діяльності.

Говорячи про екологічно орієнтовану свідомість і поведінку особистості, слід пам'ятати про гуманістичну спрямованість системи цінностей студентів, що набувається в умовах екологічної діяльності. Потребнісно зумовлена мотиваційна підструктура взаємопов'язана з духовним світом студентів, оскільки екологічна культура є невід'ємною його складовою, в основі якої лежать гуманістичні взаємовідносини, усвідомлені відповідні ціннісні орієнтації та установки.

Система мотивів формує свідомість під впливом суспільних умов, цілеспрямованих виховних впливів, природних нахилів та здібностей. Зв'язок

мотив – потреба є важливою виховною ланкою, де потреба реалізується в поведінці через мотиви. При цьому, як указує К. Платонов [226], потрібно розрізняти такі поняття, як мотив і стимул. Як явище реального світу стимул може мати форму не тільки матеріального, а й духовного. Водночас, екологічні духовні цінності є проявом ставлення особистості до явищ реальної дійсності, що об'єктивуються у конкретних її вчинках у нашому випадку щодо природи. За Л. Лук'яноюю, у процесі формування екологічної культури у складі загальної мотивації доцільно враховувати такі види мотивів, як світоглядні (бажання розібратися в сучасних екологічних проблемах, мати свою точку зору, визначити своє ставлення); пізнавальні (зацікавленість, інтерес до навчального матеріалу, бажання розвиватися); мотиви обов'язку (відповідальність перед суспільством, викладачами, особою) [175].

Як засвідчують дослідження, у роботі зі студентами технічного ВНЗ є важливим розвиток внутрішньої мотивації, котра виникає з потреб самих вихованців і стає важливим джерелом їх розвитку, формування екологічних переконань, відповідальності за свою природоохоронну діяльність. Під мотивом, на думку О. Леонтьєва, розуміється «те об'єктивне, чим потреба конкретизується в умовах діяльності і на діяльність спрямовується як на збуджувач її» [166: 127]. Для мотиваційної сфери студентської молоді є характерними мотиви, що відповідають широким соціальним потребам (почуття відповідальності, усвідомлення суспільного значення своєї екологічної діяльності, обов'язку перед державою); виражають особистісне ставлення до самого процесу діяльності та її результатів; виражають моральну й матеріальну зацікавленість у процесі екологічної діяльності; виражають прагнення одержати позитивну оцінку. Заслужити схвалення і самоствердитися.

Особливо зростає роль мотивації у процесі формування екологічної культури студентів економічного профілю, бо морально-етичне розуміння

довкілля передбачає насамперед переконаність у необхідності екологічної та природоохоронної діяльності. У мотиваційній структурі на цьому етапі переважають мотиви суспільні й індивідуальні на противагу груповим. Характерним тут є висока значущість мотивів емоційного ставлення студентів до процесу діяльності й самоутвердження. Важливо мати на увазі й те, що багатофакторний процес формування підструктур екологічної культури протікає в постійних діалектичних протиріччях між впливом сім'ї, суспільної думки, притаманних особистості індивідуальних рис характеру, нахилів, здібностей і сформованими під впливом соціально значущих видів суспільно-корисної діяльності і світоглядними орієнтирами студента. Розв'язання об'єктивних протиріч вимагає здатності постійно переборювати зовнішні (об'єктивні) та внутрішні (суб'єктивні) перешкоди, що відбивається в різних свідомих діях. Йдеться про наявність вольових якостей у майбутнього спеціаліста, які дають можливість свідомо керувати своєю поведінкою, послідовно і наполегливо досягати наміченої мети через подолання тих чи інших перешкод. Механізми вольових дій як зовнішньо обумовленого впливу умов життя й діяльності людини знайшли досить глибоке висвітлення в роботах І. М. Сеченова [252], J. W. Atkinson [327], N. T. Feather [333], R. S. MacArthur [334], Н. Rohracher [335].

Розглядаючи компоненти професійної екологічної готовності студентів, слід розрізняти особистісні *вольові зусилля* як процес і *наполегливість* як її якісну характеристику. Перше поняття відрізняється одноразовістю дії, друге спрямоване на реалізацію завдань середньої і віддаленої перспективи. У свою чергу взаємозв'язок волі з іншими психічними утвореннями складає такі психологічні явища, як довільне сприймання, запам'ятовування, управління почуттями й емоціями. Оскільки дія завжди пов'язується з життєвими й уявними мотивами, необхідно створювати умови не тільки для формування вольових якостей, а й їх закріплення як основи розвитку вольових дій і навичок. Особливої ваги в

цьому плані набуває особистісний зміст як спосіб диференціації об'єктів і індивідів за їх значенням. Зміна «екологічної» позиції студентів спричиняє переосмислення свого ставлення до природи, що призводить до наповнення свого життя новим змістом і супроводжується корекцією інтересів, мотивів, світоглядних переконань.

Значне місце в механізмі екологічної підготовки належить правильним *установкам* щодо сприйняття оточуючого середовища, відчуття й розуміння свого місця у світі, що теж є результатом минулих відчуттів. Іншими словами, установка – це зумовлена минулим досвідом готовність індивіда до певної активності або дії в певній ситуації, що виступає опосередкованою ланкою у взаємозв'язках потреб індивіда й середовища (С. Екснер, Л. Ланге, Д. Узнадзе). За умови нехтування відповідними установками у майбутніх працівників можуть виникати ілюзії розуміння «доброї природи» всіх людей і їх учинків, пасивне розуміння потреби в профілактичній роботі. Сама ж діяльність розвиває відповідні почуття залежно від її змісту, активізує процес сприймання, робить його цілеспрямованим. За визначенням К. Платонова, *цілеспрямованість* – це відображення об'єктивних відношень, об'єктивної загальної та віддаленої мети й можливостей особистості [226]. Підготовка студентів вимагає опори на світогляд людини, її ідеали й переконання. За допомогою волі корегуються професійна поведінка, бажання, інтереси фахівця, усвідомлюється й дотримується його відповідний стиль поведінки та життя. Розуміння мотивів цілеспрямованої (вольової) діяльності дає змогу правильно оцінити моральну сторону вчинків. Як зазначають М. Макарушкіна, Е. Ейдман, В. Іваннікова, акт волі складається з шести стадій: мета, оцінка, мотивація; усвідомлення, роздуми; вибір однієї з декількох цілей; підтвердження; обґрунтування програми дій та її виконання [179: 151]. Спрямованість особистості значною мірою визначається наявністю смислів-цінностей (емоції, переживання, ставлення), що безпосередньо реалізуються через один із основних видів людської

активності – професійну діяльність. Цінності, які реалізуються в переживаннях, надають людським та професійним відносинам більш глибокого смислу. Цінності-ставлення віддзеркалюють ставлення людини до своєї долі, професійних здобутків та невдач. Отже, наявність мотивів, ідеалів, інтересів надає діяльності певного змісту, її значення для особистості. Від їх змісту й характеру залежить наполегливість людини у виконанні діяльності й, цим самим, успіх у досягненні мети. Це активізує й спонукає студента до активного переборення перешкод, що виникають на шляху до запланованого результату.

До складу екологічної культури, як наголошувалося, відноситься змістово-функціональний компонент. Це перш за все знання як продукт пізнання людиною предметів та явищ довкілля, які займають значне місце в розумінні природи. Взагалі система знань відіграє провідну роль у розумінні поведінки людини, у виборі способів і характеру її світосприймання. На думку Дж. Брунера, значна частина знань передається у формі спеціально організованої і цілеспрямованої діяльності, хоча цей процес нею не обмежується. Засвоєння екологічних знань відбувається як стихійним шляхом, так і через організацію цілеспрямованого навчання.

Зрозуміло, що знання, одержані стихійним шляхом, повинні засвоюватися критично, слід відокремлювати істинні знання від суджень, думок людей про ту чи іншу інформацію. Що стосується цілеспрямованого навчання, то воно має базуватися на даних науки. На основі знань про природу людина пізнає зв'язок між предметами і явищами через мислення. Екологічні проблеми вимагають більш високої організації розумової діяльності, ніж рівень чуттєвого пізнання. Безперечно, майбутня діяльність накладає відповідні рамки на глибину й широту знань студента технічного ВНЗ, при оцінці екологічних знань якого можна виділити декілька рівнів:

- володіння екологічними знаннями;
- репродукція екологічних знань за необхідності;

– самостійна репродукція екологічних знань у потрібний час.

Отже, складовою екологічної культури є відповідні знання, які слугують основою визначення ставлення людини до довкілля, переконання, моральні й етичні погляди. Але їх наявність ще не забезпечує практичного втілення у відповідну діяльність. Для цього особливого значення набуває залучення майбутніх професіоналів у систему практичної природоохоронної роботи, що забезпечує впорядковане усвідомлення студентом знань про навколишній світ. Важливим для міцного засвоєння знань є реалізація принципу систематичності й між предметних зв'язків, що дає можливість різносторонньо й глибоко охопити природу як предмет дослідження. Осмислене розуміння екологічних знань є базою для вмінь пояснити і вникнути і суть проблем, робити правильні висновки. Порушення цих основних принципів засвоєння знань веде до невміння їх використовувати у своїй практичній діяльності. На рис. 1.2 відображено змістово-функціональний компонент екологічної культури випускника технічного ВНЗ.



Рис. 1.2 Змістово-практичний компонент структури екологічної культури випускника технічного вищого навчального закладу

Як бачимо, інформаційна його підструктура представлена такими блоками, як системи загальних екологічних знань, які створюють інформаційно-методичне підґрунтя розуміння суті природоохоронної діяльності її детермінант, механізмів, умов та факторів взаємодії. На відміну від відчуття знання мають більш узагальнений характер, а ступінь узагальнення залежить від аналізу й сприйняття відповідної кількості об'єктивних знань.

У межах фахової підготовки важливо разом зі студентами аналізувати, синтезувати та співставляти набуту інформацію, створювати узагальнені конструкції, що дає змогу перейти до вищої ступені відображення дійсності – мислення. Екологічне мислення як понятійна й опосередкована форма психічного відображення довкілля розвивається від своїх елементарних понять і суджень до вищих творчих їх виявів. Через розумову діяльність розкриваються зв'язки і властивості, котрі неможливо одержати на рівні чуттєвого, збагачуються і взаємодоповнюються. При вирішенні екологічних проблем необхідно перш за все зацікавити студента, мотивувати ретельне їх вивчення і розв'язання. Правильні гіпотези базуються на отриманих раніше знаннях, примушують курсанта переосмислити їх і творчо застосувати в кожному конкретному випадку. Ефективність мисленнєвих операцій залежить перш за все від попереднього досвіду, рівня відповідних знань та вмінь, сформованості емоційно-вольової та мотиваційної сфери особистості.

У юнацькому віці відбувається поступовий перехід до абстрактно-понятійної форми мислення, у процесі якого розумові операції і знання узагальнюються, формалізуються, завдяки чому можливий перенос їх в умови практичної реальної діяльності. У зв'язку з цим неможна не погодитися з думкою Є. Флешера, що одним із суттєвих недоліків екологічної підготовки студентів є орієнтування на засвоєння знань без підкріплення останніх практичним досвідом та навичками активних дій щодо охорони природи й захисту навколишнього середовища [289]. Звідси

усвідомлена мета як правило чи закон визначає способи й характер дій людини, які переносяться і впорядковують її діяльність. Первинними мотивами останньої є потреби – природні (їжа, забезпечення свого існування) і специфічно людські (духовні, фізичні), про що було розглянуто при аналізі мотиваційної сфери (Б. Ананьєв, О. Леонтєв, С. Рубінштейн, Б. Теплов та ін.).

Природоохоронна діяльність людини характеризується певним творчим перетворенням дійсності і створенням умов, необхідних для подальшого свого існування й розвитку. Відомо, що в зміст поняття «бережливе ставлення до природи» «вкладається» емоційно-позитивне ставлення до об'єктів довкілля і вміння бережно спілкуватися з ними. Структура такого ставлення передбачає вміння: формувати готовність дійової допомоги й захисту природи від неправильних дій; створювати відповідні умови для нормального життя й розвитку живих істот; розвивати навички догляду за об'єктами живої природи.

Ми поділяємо точку зору А. Урсула, що «екологічну діяльність можна виділяти в самостійний вид діяльності, але за умови збереження зв'язку з іншими видами і аспектами діяльності і насамперед з діяльністю у сфері економіки» [275: 39]. У свою чергу О. Карпенко характеризує екологічну діяльність як «інтегративне поняття для означення різних видів діяльності, тим чи іншим чином направлених на забезпечення оптимального стану системи «суспільство – природа» [138: 73].

Отже, праця для людини виступає як засіб формування самої себе, творить її суть. У процесі діяльності людина, змінюючи зовнішню природу, змінюється й сама, розвиваючи й примножуючи свої можливості. І, навпаки, односторонньо-обмежене ставлення до природи обертається особистісним односторонньо-обмеженим розвитком. Результати цього можна побачити безпосередньо у вигляді деформації індивідів, у діяльності яких реалізується ставлення до природи як до об'єкта діяльності (підприємці-одноденки,

працівники шкідливих ліній чи виробництв тощо).

Операційну підструктуру змістово-функціонального компонента складають уміння й навички застосування набутих екологічних знань у практиці здійснення профілактичної та природоохоронної роботи.

Спеціальні вміння, що забезпечують заходи природоохоронної діяльності, представлені такими групами (за О. Ногтевою), як *конструктивні* – сприяють формуванню практичності майбутнього фахівця, його самостійності, здатності приймати правильні рішення й брати на себе відповідальність. Серед спеціальних умінь виділяються також дидактичні, академічні, організаторські, комунікативні, діагностичні, перцептивні й сугестивні вміння.

Формування екологічної культури студентів викликає необхідність в адекватній самооцінці своєї поведінки й діяльності. Студентський вік характеризується відносною самостійністю, тому допомога студентам у правильному розумінні своїх якостей і вчинків повинна надаватися у вигляді рекомендацій і мотивованих побажань (студенти допускають помилки щодо самооцінки, як правило, переоцінюючи себе). У цьому контексті важливо закріпити у свідомості молодих людей установки на самовиховання й самовдосконалення, критичне ставлення до своїх планів і дій.

Ідеться про рефлексію, яка передбачає наявність умінь принципової особистісної оцінки фахового досвіду, критичного аналізу професійної підготовки щодо майбутньої природоохоронної роботи. Це, зокрема, здатність до самооцінки системи відповідних знань, професійно екологічне мислення, наявність програми майбутньої екологічної діяльності тощо.

Відомо, що поведінку людини програмує індивідуалізована «Я-концепція», тобто сукупність усіх уявлень особистості про себе (образ Я), самооцінка і потенційна поведінка. В основі самовизначення лежить самопізнання та оцінка своїх індивідуальних особливостей, якостей та здібностей через порівняння з іншими, уміння спів ставляти свої можливості

з вимогами обраної професії. Зрозуміло, що при неспівпаданні реальної поведінки і «Я-концепції» відбувається неадекватна самооцінка, що призводить до невміння й небажання визнавати свої недоліки, викликає непорозуміння з оточенням. Мається на увазі сформованість таких важливих професійних умінь і навичок, які проявляються перш за все в діяльності й спілкуванні. Пов'язані вони з інтелектуальною і мотиваційною сферою людини, з соціальними мотивами й потребами у визнанні, пошані, самовдосконаленні.

Дані нашого дослідження засвідчують, що успішна самоактуалізація майбутнього професіонала можлива за умови зосередженості та заглиблення у професійну сферу, реалізації власного «Я», виявлення та подолання психологічних перешкод, спрямованість на ефективне виконання в нашому випадку екологічних завдань. У ході підготовки розкриваються й набувають повної реалізації ключові якості зрілої особистості, формується активна життєва позиція, відповідальність за своє майбутнє. Обізнане ставлення до діяльності, реалістичність свого образу як висококваліфікованого фахівця.

1.3. Методика діагностики та сучасний стан сформованості екологічної культури студентів вищого технічного навчального закладу

Структурний аналіз одержаних матеріалів дослідження дозволив обґрунтувати систему визначення рівнів сформованості екологічної культури студентів технічного ВНЗ. З цією метою було розроблено комплекс показників-критеріїв та відповідний кваліметричний підхід до їх оцінки. В основу механізму діагностики покладено результати аналізу сукупності складових цього феномена як інтегративної властивості майбутнього фахівця, яка характеризується наявністю відповідної морально-психологічної позиції та якостей, що поєднують професійний інтерес, виробничий обов'язок, принципову особистісну оцінку існуючого екологічного досвіду (знання, вміння й навички) та стимулюють потребу власного пошуку

ефективних шляхів природоохоронної діяльності. Відправним положенням розробки рівнів і показників екологічної культури є детально проаналізований зміст її структурних компонентів (див. п. 1.2), що трансформуються у відповідні критерії. Це – екологічна спрямованість; культура сприйняття природи; екологічний досвід; мотиваційно-вольова готовність до активної екологічної діяльності; здатність до рефлексії.

Підструктура форм відображення включає емоційне відчуття та сприйняття оточуючого, розуміння його краси, бачення гармонії, уявлення, розуміння свого місця в природному середовищі, мислення, пам'ять.

Екологічна спрямованість передбачає наявність у студента інтересу до природи та існуючих екологічних проблем; чітких *переконань* щодо необхідності бережливого ставлення до природи; наявність бажання в екологічному вихованні та свідомій природоохоронній діяльності; *розуміння* довкілля як особистої цінності.

Екологічний досвід визначає загальноосвітні та спеціальні знання (джерела забруднення навколишнього середовища, норми природоохоронного законодавства, представники фауни і флори, які занесені до Червоної книги України тощо); *уміння* користуватися наявними теоретичними й практичними знаннями, проводити профілактичну, виховну та практичну екологозберігаючу роботу; *навички* паритетних взаємовідносин із природним середовищем, бережливого ставлення до надр та турбота про їх збереження; досвід *природоохоронної діяльності та ін..*

Мотиваційно-вольовий критерій забезпечує оцінку *мотивів* набуття студентами екологічних знань, відповідної мотивації їх практичної діяльності стосовно природи; визначення місця природи в системі особистісних потреб, *стимулів* та вольових дій в екологічному вихованні в умовах ВНЗ.

Рефлексія – *уміння здійснювати самоаналіз, самопостереження, осмислення і оцінка своїх дій і вчинків (у даному випадку екологічного характеру).*

Визначення наявності у студентів технічних ВНЗ означених якостей передбачало обґрунтування типових ситуацій їх вияву (у нашому випадку машинобудівного спрямування) в навчально-виховній діяльності, а також визначення комплексу адекватних методів оцінки сформованості компонентів розглядуваного особистісного новоутворення. Характеристика показників екологічної культури студентів технічного ВНЗ має здійснюватися в ході диспутів, дискусій, обговорень, педагогічного спостереження, бесід; шляхом діалогу, анкетування, виконання індивідуальних самостійних завдань, творчих робіт, захисту дипломних і магістерських робіт, створення проблемних ситуацій та психологічних тренінгів, виконання індивідуальних самостійних завдань; у формальному та неформальному спілкуванні, у процесі екологічної самоосвіти.

Зрозуміло, оцінка параметрів феномену, що досліджується, вимагає й використання сукупності паралельних методів (педагогічне спостереження, показник успішності, бесіди, анкетування, контрольні роботи, тестування, створення проблемних ситуацій екологічно-етичного характеру, активність, ознайомлення з характеристиками майбутніх спеціалістів), а також аналізу поведінки студентів у різних ситуаціях вияву їх екологічної вихованості. При визначенні комплексного усередненого показника сформованості екологічної культури випускника враховувалася сукупність усіх критеріїв.

Обробка статистичних даних здійснювалася за спеціально розробленою бальною системою, де одна правильна відповідь оцінюється в один бал, її відсутність – нуль балів. Кожний рівень встановлювався в результаті обрахування сумарного показника (P_i) критеріїв (K) виявлених якостей за формулою $P_i = (K_1 + K_2 + \dots + K_n) : n$ [146: 90].

Ознайомлення з відповідними літературними джерелами засвідчує, що в педагогічній літературі й дидактичних дослідженнях останніх років ученими не тільки констатується наявність критеріїв екологічної культури в структурі особистості, а й робляться спроби оцінювання рівнів її

сформованості (В. Вронський [77], Е. Гірусов [84], В. Тур'янова [95], Н. Дежнікова [99], Р. Дажо [97], В. Кучерявий [163], Н. Назарова [196], Н. Храменков [294] та ін.). Зокрема, С. Глазачевим виділені й обґрунтовані три рівні розвитку екологічної культури школярів: низький, середній та високий. У їх основу закладені зміни об'єму та характеру знань, умінь і навичок та мотивів поведінки. Високий рівень відрізняється єдністю всіх компонентів культури, їх тісним „функціональним взаємозв'язком з такими якостями особистості, як готовність до праці, моральна чистота, естетична досконалість, ідейна зрілість” [86].

У дисертаційному дослідженні Т. Кузнецової, де екологічна культура розглядається як рівень розвитку мислення, творчих сил і способу життя, орієнтованого на відсутність протиставлень людини й природи, визначається інтуїтивний, репродуктивний і творчий її рівні [161]. До основних критеріїв їх визначення, як уважає автор, мають належати: теоретичні знання, потреба в одержанні екологічних знань, елементарні вміння в екологічній діяльності, ціннісні установки.

На думку Г. Каропи [137], екологічну культуру насамперед доцільно розглядати як прояв відповідного ставлення особистості до природи, що включає в себе основні ознаки таких морально цінних якостей, як доброта, справедливість, дбайливість, ощадливість. У свою чергу Т. Вайда переконаний, що рівні екологічної культури майбутнього вчителя (високий, середній, низький) раціонально визначати через компоненти: біологічно обумовлена підструктура, форми відображення довкілля, природоохоронний досвід, емоційно-вольова і мотиваційна складові [59].

Для порівняльної характеристики сформованості означеної якості А. Бегека, А. Ільїна, В. Калінін, А. Касьян пропонують використовувати системні й функціональні критерії. Перші – ті, які, розкриваючи сутність певної якості, характеризують її в цілому, другі – висвітлюють окремі її компоненти [32; 128; 136; 140].

У деяких дослідженнях екологічної культури автори виділяють ціннісний показник у якості провідного, але не акцентують на ньому увагу при докладній характеристиці рівнів екологічної культури. Водночас у дослідженнях Т. Баранової [29], В. Вронського [77], В. Войтка [75], В. Узунової [274] переконливо доведений взаємозв'язок між усвідомленням особистістю тих або інших цінностей природи й екологічною культурою цієї особистості. Показано, що школярі з високою екологічною культурою характеризуються більш глибоким розумінням естетичних і пізнавальних цінностей природи. Отже, одержані дані дозволяють стверджувати, що в основі екологічної культури насамперед лежить духовне усвідомлення моральних цінностей природи (етичних, пізнавальних, творчих та ін.).

Позитивно оцінюючи це з педагогічної позиції, слід відзначити, що, на жаль, на духовні компоненти екологічної культури звертають увагу не багато вчених. Так, Л. Коробейнікова вважає, що «у цілому екологічна культура людини включає: культуру пізнавальної діяльності, культуру праці, що формується і діяльності по охороні природи й її вивченні, культуру духовного спілкування з природою» [155: 9].

За результатами критичного аналізу й осмислення існуючих підходів до оцінки сформованості екологічної культури в дисертації визначено три можливі рівні її сформованості в студентів вищих технічних навчальних закладів: низький (пасивно-споживацький); середній (зберігаючий); високий (творчовідбудовчий). Для **високого рівня** характерна:

- розвинена культура сприйняття й розуміння довкілля (емпатія, емоції, розуміння гармонії, краси природи);
- наявність осмислених екологічних знань, їх достовірність і науковість, вільне оперування відповідними поняттями, а також їх актуалізація при необхідності;
- готовність і вміння застосовувати знання для вирішення екологічних проблем;

- сформованість навичок толерантного спілкування з навколишнім середовищем;
- наявність інтересу до екологічних цінностей;
- притаманність вищих духовних потреб та соціально-орієнтованих мотивів щодо використання природних ресурсів;
- свідоме розуміння свого місця в природі, спрямованість на гармонійні взаємини з довкіллям;
- наявність переконань щодо необхідності природоохоронної діяльності, інтересу, ініціативи та бажання участі у виховній та практичній екологічній роботі;
- здатність до рефлексії.

Середній рівень сформованості екологічної культури студентів:

- емоційність сприйняття природи потребує вдосконалення;
- ставлення до навколишнього стримано-заспокійливе;
- наявність необхідної суми екологічних знань, але їх повна репродукція можлива лише при навідних питаннях;
- уміння використовувати знання для розв'язання екологічних ситуацій виявляється, як правило, у груповій діяльності;
- знання екологічних цінностей не стало мотивом поведінки особистості студента;
- недостатня активність в екологічній діяльності поєднується з бажанням прилучитися до організованих природоохоронних заходів, природоохоронна діяльність носить виконавчий характер;
- довкілля розглядається тільки як засіб забезпечення життєдіяльності людини; незважаючи на наявність диференціації потреб, мотивація орієнтована на задоволення індивідуальних потреб;
- зміни свідомості можливі під дією зовнішніх чинників. Вольові вчинки природоохоронного характеру потребують додаткової мотивації та стимулювання;

- інтереси й переконання в необхідності активного збереження довкілля сформовані на середньому рівні;
- недостатність адекватної самооцінки особистої екологічної діяльності.

Низький рівень екологічної культури:

- сприйняття довкілля як середовища для задоволення своїх потреб;
- відсутність навичок толерантного спілкування з природою;
- домінування почуття споживацького ставлення до природи;
- неповний об'єм знань екологічного характеру;
- утилітарний характер спілкування з природою, готовність нанесення шкоди природному середовищу;
- відсутність інтересу до природоохоронної діяльності та відповідного досвіду. Мотиваційний компонент в основному спирається на нижчі потреби, матеріальну зацікавленість;
- індиферентне ставлення до екологічних проблем;
- самооцінка своїх дій і вчинків не відповідає оцінці оточуючих;
- інтереси й переконання щодо необхідності збереження природи відсутні.

Відповідно до розробленої програми дослідження експериментальний етап передбачав проведення констатувального зрізу рівня сформованості екологічної культури студентів технічного ВНЗ. З цією метою було визначено експериментальні і контрольні групи з числа студентів перших курсів факультету машинобудування – 2 експериментальні групи (56 осіб) і 2 контрольні (54 особи) Херсонського національного технічного університету. Проведення констатувального експерименту передбачало:

- виявлення рівня екологічної культури студентів;
- аналіз і апробацію існуючих методик відстеження результатів новоутворення, що досліджується;
- розробка і перевірка додаткових засобів діагностики елементів екологічної культури особистості.

Для діагностики екологічної культури нами творчо опрацьована

методика «Я и природа» [215], що базується на самооцінці відношення до природи. Шкала оцінки розбита на чотири позиції (егоїстичне, мало усвідомлене, недостатньо осмислене і глибоко усвідомлене, активне відношення до природи). Водночас ця методика не дозволяє виявити ціннісні орієнтації у відношеннях з природою, Тому для діагностики екологічної культури студентів з точки зору структури останньої, нами було запозичено методику діагностики С. Дерябо [103], а також експрес-методику діагностики домінантності ставлення до природи В. Ясвіна [324]. Учені виділяють 15 груп відношень до явищ природи, суспільства, до себе і поєднують їх у 9 категорій. Респондентами визначаються по три «найбільш важливі» і «найменш важливі» для них поняття в емоційному, інформаційному і практичному плані. Методики дозволяють виявити особистісну значущість природи за 3-ма сферами відношення (емоційна), знання (когнітивна), діяльність (практична).

Для виявлення взаємозв'язків між згаданими сферами було творчо використано опитувальник інтересів старшокласників І. Лаптева, а також асоціативна методика С. Дерябо і В. Ясвіна «ЕЗОП» [104]. Остання спрямовані на дослідження домінуючої установки відносно навколишнього середовища. Авторами умовно виділяються такі типи установок: естетична (особистість сприймає природу як об'єкт краси); когнітивна (як об'єкт знань); етична (як об'єкти охорони); прагматична (як об'єкт користі). Методика складається з 12 пунктів, що містять системне слово й п'ять асоціативних слів для асоціацій. На основі методик «ЕЗОП» і «Натурофіл» у дисертації розроблено опитувальники для студентів технічного ВНЗ (додатки В, Ж, Е). Крім того, у дисертації розроблено і апробовано анкету з виявлення ієрархії екологічних цінностей та характеру взаємин особистості з природою. Студентам пропонується відповісти на запитання типу: «За що я ціную природу?» або «Яке значення для вас має навколишнє середовище?», а також закінчити, наприклад, таку фразу: «Взаємовідносини людини й

природи мають базуватися на основі ...», «Універсальну цінність природи я розумію як ...», «Життя може існувати лише за умов ...».

Для виявлення екологічних знань, еколого-орієнтованих відносин використовувався тест, що містив 29 питань, до кожного з яких запропоновані авторські варіанти відповідей. Змістове наповнення запитань відбиває поняття про навколишнє середовище, природні об'єкти, екологічні закономірності, уявлення про біосферу, кругообіги в природі та інше. Наприклад, «Що ви розумієте під екологічною кризою?», «Мої потреби і природа». Частина запитань відносилась до визначення характеру впливу людини на природні ресурси, поняття «екосистеми», раціонального використання природних ресурсів, «антропогенного фактору» тощо (додатки Б, П).

Визначення вихідного стану екологічної культури студентів здійснювалась за обґрунтованими у дисертації критеріями і рівнями та механізмом діагностики, що передбачав як залучення сукупності вище зазначених вище методик, так і методів педагогічного спостереження, бесід, розв'язання проблемних ситуацій, застосування етичних діалогів, колізій, експертних оцінок, незалежних характеристик та інше.

Достовірність і валідність отриманих результатів, об'єктивність їх оцінки забезпечувалась методологічною обґрунтованістю вихідних позицій та кваліметричного механізму оцінки досліджуваної якості, використанням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, залученням до аналізу його результатів експертної групи викладачів вищого навчального закладу.

Діагностика першокурсників на початку навчального року (перший зріз) передбачалася з метою визначення особистісних характеристик, інтересів, наявних соціально-екологічних знань, нахилів, можливостей майбутніх «природоохоронців», їх відношення до навколишнього середовища, ціннісних орієнтирів тощо. Це дає змогу не тільки вдосконалювати саму систему професійної підготовки і здійснювати цільовий відбір абітурієнтів, а

й визначати найбільш ефективні шляхи формування екологічної культури студентської молоді.

У ході констатувального експерименту широко використовувались як відомі методи діагностики екологічної культури, так і методи педагогічного спостереження, анкетування, бесіди, інтерв'ю, усного опитування, експертизи. Обробка результатів дослідження здійснювалась за допомогою статистичних методів. Так, у зв'язку з тим, що досліджувальна якість піддається впливу багатьох одиничних показників, які безперервно змінюються, для її оцінки використовувалась комплексна характеристика, що визначалася як середньо геометричне значення окремих критеріїв-показників характеристик (І. Козаченко [146: 131]):

$$Q = \prod_{i=1}^n q_i^{m_i}$$

де n – загальна кількість показників, що враховувалися у дослідженні рівня екологічної культури студентів ($n=5$);

m_i – вагомість (значущість) i -го показника

$$\sum_{i=1}^n m_i = 1$$

Оцінка q_i є функцією двох значень кожного одиночного показника: фактичного X_i (після проведення експерименту) та базового X (до проведення експерименту). Із відомими припущеннями між значеннями показників та їхньою оцінкою існує відповідний зв'язок.

$$q_i = X_i / X_{\sigma,i}$$

Так, у нашому випадку збільшення показника X призводить до покращення рівня сформованості екологічної культури і, навпаки,

$$q_i = X_{\sigma,i} / X_i$$

зменшення показника X_i не свідчить про покращення цієї якості. Базові значення показників визначались на основі досягнутого їх рівня.

У ході аналізу та обробки статистичних даних було використано й середнє значення як міру центральної тенденції, що визначається за формулою Дж. Гласс, Дж. Стенлі [88: 61]:

$$x = \frac{\sum x}{n},$$

де \sum – знак суми; n – кількість показників.

В окремих випадках, наприклад, для визначення цінностей, яким надається перевага студентами (ієрархія пріоритетів), використовувався і показник моди – таке значення в множині спостережень, що зустрічається найбільш часто [88: 58-59].

Констатувальному експерименту передувало вибіркове обстеження випускників двох груп факультету машинобудування і технології та дизайну (спец. 090202 – технологія машинобудування; 091803 – прядіння натуральних і хімічних волокон) Херсонського національного технічного університету на предмет їх готовності до активної природоохоронної діяльності. З цією метою проводилось письмове і усне анкетування (додатки Б, В, Е, Ж, З, П), бесіди, самооцінювання, а також враховувалась думка викладачів і кураторів груп. Одержані усереднені дані засвідчили, що у випускників превалує середній рівень сформованості екологічної культури. Особливо низькою виявилась емоційно-вольова готовність до активної природо відтворюючої діяльності, а також показники свідомого розуміння природи як особистісної цінності.

Аналогічна ситуація мала місце і відносно експериментальних і контрольних груп студентів-першокурсників, результати констатувального експерименту яких наведено на рисунку 1.3. та в таблиці 1.1.



Рис. 1.3. Показники рівнів сформованості екологічної культури студентів перших курсів факультету технології машинобудування ХТНУ (констатувальний експеримент)

Як видно з рисунка, тільки 3,3% першокурсників експериментальних і 2,8% – контрольних груп мають високі рівні вияву професійно-екологічної готовності. Переважна більшість студентів знаходиться на низькому і середньому рівнях сформованості зазначеної якості. Це пояснюється насамперед: відсутністю ґрунтового морально-етичного показника та екологічної вихованості випускників загальноосвітніх шкіл; недостатнім життєвим досвідом першокурсників. Водночас незначні відмінності ($\pm 1,2\%$) між результатами експериментальних і контрольних груп пояснюються їх відносною однорідністю, що обумовлено: стандартними вимогами до відбору кандидатів до вступу в ВНЗ; стихійним формуванням навчальних груп; майже однаковою академічною компетенцією випускників

середніх навчальних закладів. Так, порівняльна характеристика сформованості екологічної культури студентів за результатами констатувального експерименту засвідчила її недостатній рівень як у цілому, так і в розрізі окремих складових. Наприклад, з'ясувалося, що обсяг загальнотеоретичних свідомо засвоєних екологічних знань першокурсників складає лише 26,0%. Найбільший їх прошарок тут припадає на середній рівень (57,2%). Низький – відповідно простежується в 16,2% студентів. Що стосується спеціальних знань, які дозволяють їм вирішувати екологічні ситуації, то ними в повному обсязі володіє 5,2% опитаних. Середній рівень спостерігається в 9,8% і низький – у 85,0% студентів. Відносно знань норм, актів природоохоронного законодавства спостерігається чітка тенденція: 20,1% складають студенти, які знайомі із Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», 70,6% із них взагалі не знають ніяких нормативних актів природоохоронного законодавства, а решта (9,2%) добре обізнана із законодавчою екологічною нормативною базою.

Визначення мотиваційного компонента дало наступні показники: 65,7% вважають, що свої стосунки з природою слід будувати таким чином, щоб зберігати її в належному стані; біля 20,0%, розуміючи довкілля як загальнолюдську цінність, свої інтереси вважають важливішими за стан природи; 12,5% схильні до того, що з природи необхідно отримувати максимальну віддачу. На думку переважної більшості кураторів, 57,8% першокурсників технічного ВНЗ розуміють значення навколишнього природного середовища як культурологічної цінності. Водночас біля третини студентів тільки декларує природне середовище як пріоритет у системі особистісних цінностей. А для 10,0-12,0% із них орієнтація на природу як особистісну цінність не спостерігається взагалі. Як результат, лише 48,7% з опитаних мають наміри проводити активну екологічну виховну діяльність у перспективі.

Цікава ситуація спостерігається між показниками бережливого

ставлення до природи і виявом активності студентів щодо практичної охорони довкілля. За результатами опитування кураторів, у 59,4% студентів спостерігаються стійкі переконання в необхідності охорони природи та бережного ставлення до неї. Для 36,2% студентів, незважаючи на усвідомленість таких переконань, вони є нестійкими. На думку кураторів, для 4,4% з числа опитаних вони є несталими й неусвідомленими, що, звичайно, відповідає низькому рівню їхньої екологічної культури. Звідси логічно випливає, що біля 68,0% студентів займає пасивну позицію. Це можна пояснити тим, що ця категорія молодих людей не знає, куди конкретно прикласти свої зусилля у вирішенні конкретних екологічних завдань. Характерним для першокурсників є розуміння природи як духовної цінності, де довкілля виступає для них засобом морального задоволення та відпочинку, поновлення свого здоров'я та сил. Водночас 16,6% опитаних сумніваються в ефективності природи для духовного життя людини, а 4,0% не розуміють цього значення в житті людини взагалі. Для 60,3% респондентів природа як матеріальна цінність не є для них основною, домінуючою ідеєю, але біля 30,0% з них не відкидає можливість використання природи для задоволення своїх матеріальних потреб. Більше того, 12,9% студентів убачають у навколишньому природному середовищі насамперед підручний матеріал для влаштування свого побуту й задоволення своїх первинних потреб.

Студентами (68,3%) усвідомлюється необхідність оптимізації системи цілеспрямованого впливу на екологізацію свого світогляду. Із 40,8% опитаних 26,7% вважають, що все залежить від підготовленості викладацького складу ВНЗ, його екологічної культури й переконаності та бажання займатися цим видом виховання. Наголошують на доцільності введення спеціальних факультативів екологічної спрямованості, які б забезпечили можливість сформувати необхідні вміння та навички культури взаємовідносин з довкіллям. Звичайно, фахові предмети дозволяють у

більшій чи меншій мірі «вхопити» суть екологічних проблем у майбутній професійній діяльності, у межах першого приближення розкриває конкретні шляхи вирішення екологічних ситуацій. Але специфіка роботи випускників технічних ВНЗ (свідоме раціональне природокористування, контроль, оцінка, управління, робота із запобігання негативних впливів на середовище й відновлення довкілля тощо) вимагає більш глибокого й різнопланового підходу до організації екологічної підготовки студентів, що базується на тісному зв'язку емоційно-вольової та мотиваційної сфер особистості. Нагальність розв'язання означеної проблеми підтверджується результатами анкетування першокурсників.

Зокрема, з метою естетичної насолоди від спілкування з природою в екологічній діяльності готові брати участь 19,6%, любов до флори й фауни слугує мотивом у 16,3%, отримувати моральне задоволення, романтики, насолоджуватися відпочинком на природі – 3,4% з масиву опитаних студентів

Аналіз матеріалів, пов'язаних із навичками культури взаємин студентів перших курсів із природним середовищем, дає підстави констатувати домінування середнього рівня їх розвитку (56,1%) і високого (20,5%). На долю низького рівня припадає 23,4% респондентів, більшість з яких, на жаль, слабо орієнтується в поняттях екологічної культури. Так, наприклад, лише 16,0% з опитаних розглядають цю категорію як частину загальної духовної культури особистості, розуміють її як норми екологічної етики. Для 19,4% студентів основним компонентом екологічної культури є екологічні знання, достовірна інформація та розуміння екологічних проблем, а біля 12,3% – це пов'язують із дотриманням норм, правил культурної поведінки серед природи. Характерно, що тільки 8,2% респондентів до складових екологічної культури віднесли людяність, порядність, акуратність, „співчуття до природи”, „чесність і доброту”.

Домінантними відчуттями в мотиваційно-вольовій сфері виявилися

любов до рідного краю (30,6%), почуття відповідальності за навколишнє середовище (23,0%). Частина студентів відчуває біль і тривогу від варварського ставлення суспільства до природи. Вважає за необхідне проявляти милосердя до природи. При цьому значний відсоток (29,3%) з опитаних виявляють бажання зберегти природу, турботу про своє майбутнє (19,69%). Але особистісні потреби та інтереси (турбота про своє здоров'я, належні умови життя тощо) все ж таки значно випереджають інші мотиви природоохоронної діяльності.

Виключно важливим є той факт, що природа займає провідне місце в системі духовних потреб молоді, є для неї моральною цінністю та служить засобом духовного збагачення. Як указували студенти технічного ВНЗ, вони захоплюються її гармонією і красою (72,3%), природа є засобом задоволення матеріальних потреб (40,6%). Водночас ще у доволі значної їх частини (9,6%) відсутнє розуміння значення природи для себе, молоді люди затрудняються у визначенні її ролі в системі потреб людини.

Для більшості першокурсників є характерним розуміння необхідності постійного професійного зростання і підвищення ділової кваліфікації. Однак ознайомлення з реальним станом засвідчує, що студенти, зазвичай, не мають достатньо чіткого уявлення про рівень своєї готовності до проведення екологічно доцільних заходів, у них фактично не розвинена здатність до рефлексії, затрудняються назвати конкретні шляхи вдосконалення особистої екологічної освіти. У цьому напрямку вбачається наявність широких потенційних можливостей роботи професорсько-викладацького складу вищої технічної школи як найбільш кваліфікованої ланки в озброєнні студентів необхідними знаннями, уміннями та навичками, які будуть сприяти реалізації екологічних завдань, котрі висуваються перед суспільством сучасним станом оточуючого середовища. На жаль, як уже наголошувалося, у структурі екологічної культури мотиви меркантильні, матеріальної зацікавленості є провідними в досягненні належного ставлення майбутнього фахівця до

здійснення ефективної екологічної діяльності. Звідси можливим кроком екологічної політики є спрямування зусиль на підвищення екологічної культури всіх верств суспільства, зміну споживацького ставлення до природи через екологічну освіту й виховання. Природно, це вимагає зміни самої психології людини, домінуючою рисою якої має стати розуміння важливості природи для життєдіяльності всього суспільства.

Програмою констатувального експерименту передбачалося виявлення ставлення студентів та професорсько-викладацького складу технічного ВНЗ до найбільш ефективних шляхів і напрямків удосконалення екологічної культури особистості. За одержаними даними, активізацію природоохоронної діяльності респонденти насамперед пов'язують з екологічною освітою широких верств населення. Наприклад, на думку частини з них, для пошкваллення екологічної освіти необхідно розширити практику створення природничих гуртків, підвищити якість науково-практичних конференцій, реально втілити ідею екологізації навчання у ВНЗ (збільшення питомої ваги спецкурсів та обсягу годин на дисципліни природничого циклу, оптимізація виховних можливостей студентської наукової діяльності вищої технічної школи, застосування екскурсій, туристських походів та інших форм поза навчальної роботи). Крім того, як викладачі, так і студенти додаткові резерви екологізації вбачають у сфері нормативно-правової бази природоохоронного законодавства. Ідеться про нагальну потребу в підвищенні вимог, покарання та відповідальності за нанесення шкоди довкіллю. Впровадження більш жорстких санкцій, штрафів, а також посилення контролю за виконанням відповідних законодавчих актів.

Не менш важливим в умовах екологічної кризи в Україні є раціональне природокористування. Для цього необхідні не тільки знання, уміння й навички попередження екологічних проблем, а й активна участь у безпосередніх природоохоронних заходах населення. Останнє детермінує достовірну інформацію про стан навколишнього середовища, екологічну

рекламу через засоби масових комунікацій (кіно, телепередачі, статті, лекції з акцентуванням уваги на пріоритетності екологічних проблем тощо).

Узагальнені результати констатувального експерименту наведено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Рівні сформованості екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів (констатувальний експеримент)

<i>Рівні</i>	<i>Показники</i>	<i>Кількість студентів (%)</i>		<i>Різниця</i>
		<i>Контрольні групи</i>	<i>Експериментальні групи</i>	
Високий (творчовідбудувчий)		2,8	3,3	0,5
Середній (зберігаючий)		30,7	30,9	0,2
Низький (споживацький)		66,5	65,8	0,7

Як бачимо, усереднені показники вияву рівнів екологічної культури студентів сконцентровані на низькому й середньому рівнях. Це характерно як для експериментальних, так і для контрольних груп. Звертає на себе увагу відносно низький показник спрямованості майбутніх фахівців, які безпосередньо мають займатися природоохоронною діяльністю, на розв'язання екологічних проблем. Крім того, значна частина опитаних переконана, що наслідки своєї діяльності взагалі немає потреби враховувати при організації взаємин з природою, а орієнтуватися на здобуття максимальної вигоди з неї будь-яким шляхом. Викликає занепокоєння й те, що багато респондентів не брала участі в природоохоронній діяльності, що є доказом і підтвердженням низького рівня виховної роботи екологічного спрямування в загальноосвітніх школах. Нерідко дані, одержані в процесі бесід, анкетування, самооцінки та оцінки показників сформованості тієї чи іншої якості студента не співпадають. Зокрема, біля 58,0% з опитаних першокурсників відносять природу до категорії пріоритетних цінностей,

одночасно декларуючи утилітарно-споживацьке ставлення до неї. Скажімо, при оцінюванні студентами своїх спеціальних знань низький рівень складав 92,8%, що закономірно і логічно, тоді як за оцінками викладачів цей показник дорівнював 80,3%, у свою чергу результати тестування засвідчили, що низький рівень спеціальних знань першокурсників фактично коливався в межах 85,0-86,7%.

Низка протиріч мала місце й у визначенні розуміння студентами екологічних понять. Так, 72,3% студентів стверджують, що захоплюються природою, її красою, а до змісту екологічної культури людини тільки 8,0% із них відносять такі якості, як емпатія, толерантність, порядність. Крім того, для багатьох природне оточення є лише джерелом задоволення. Слід відмітити недостатність або повну відсутність сформованості вмінь адекватної самооцінки, оцінки власних дій і вчинків. Як бачимо, значна квота першокурсників є доволі інертною й пасивною відносно екологічної вихованості. Це вимагає створення такої системи педагогічних впливів в освітньому просторі ВНЗ, яка б сприяла не тільки вибору більш активної життєвої позиції студента, а й зміни самого світогляду: його екологізацію, стійкі переконання щодо необхідності екологічної діяльності, безпосередньої участі й відповідальності за збереження природи.

Таким чином, результати констатувального експерименту показують, що незважаючи на цілеспрямований відбір і комплектування студентських контингентів вищих технічних навчальних закладів, формування екологічної культури майбутніх фахівців виробничої сфери потребує якісно нового підходу, пошуку ефективних шляхів, форм і методів його активізації.

Висновки з першого розділу

Формування екологічної культури сучасної людини в умовах неблагополучного стану планети є однією з актуальних проблем. Не дивлячись на значні позитивні зміни у сфері екологічної освіти, рівень

екологічної культури населення, у тому числі й студентів вищих технічних навчальних закладів залишається низьким. Як показують результати проведеного нами та іншими науковцями досліджень, у значної частини цієї вікової групи молоді простежуються егоїстична та корислива спрямованість життєвих планів і ціннісних орієнтацій, дефіцит інтересу до культурного розвитку, чітко виражений пріоритет споживацьких орієнтацій, відсутність достатнього імунітету до аморальних учинків. Одержані екологічні знання, уміння й навички мають неупорядкований характер, носять переважно пасивно-споживацьке забарвлення. Водночас, незважаючи на значну кількість досліджень і публікацій даного спрямування, проблема екологічного виховання у нових соціально-економічних умовах розвитку України залишається вкрай актуальною. Саме формування екологічної культури є пріоритетним напрямком виховання в умовах нової освітньої парадигми, реформування загальноосвітньої та вищої школи.

Усвідомлення важливості значення стану природи вимагає розгляду екологічної освіти випускника технічного ВНЗ, безпосередньо пов'язаного з питаннями забезпечення екології навколишнього середовища, як складової його професійної підготовки.

Результати критичного аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження засвідчують, що екологічна культура – інтегративне особистісне утворення, що має складну динамічну будову: потреби, мотиви, інтереси, ціннісні орієнтації, спеціальні знання, уміння й навички, здатність до рефлексії і професійного самовдосконалення. Виходячи з предмета дослідження, екологічна культура випускника технічного ВНЗ розуміється нами як інтегрована категорія, що включає комплекс психолого-педагогічних якостей особистості, що знаходяться у відповідному співвідношенні й реалізуються через аксіологічні переконання в активну природоохоронну діяльність. У роботі доведена доцільність визначення мотиваційно-ціннісного, змістово-функціонального та

особистісно-психологічного її компонентів.

Обґрунтована в дисертації методика діагностики сформованості екологічної культури випускника технічного ВНЗ передбачає відповідну систему критеріїв (екологічна спрямованість; культура сприйняття природи; екологічний досвід; мотиваційно-вольова готовність до активної екологозберігаючої діяльності; здатність до рефлексії), ситуації їх прояву та комплекс методів визначення їх кількісно-якісних характеристик. Залежно від інтенсивності вияву показників обґрунтовано рівні екологічної культури студента: високий (творчовідбудовчий), середній (зберігаючий) і низький (пасивно-споживацький).

Результати констатувального експерименту засвідчили, що домінуючим рівнем сформованості екологічної культури в першокурсників технічних ВНЗ як у контрольних, так і в експериментальних групах є низький та середні рівні (відповідно 66,5% і 65,8%; 30,7% і 30,9%).

З огляду на це зростає необхідність пошуку та впровадження дієвого механізму формування екологічної культури студентів технічних вищих навчальних закладів, яка б забезпечила якомога повніше використання потенційних виховних можливостей вищої технічної школи, та обґрунтування організаційно-педагогічних умов її ефективного функціонування.

У сучасних умовах провідним напрямом екологічної освіти має бути формування ноосферного світогляду, розуміння майбутніми спеціалістами взаємозв'язку всієї палітри навчальних дисциплін, єдності навчання і виховання для досягнення одного з ключових завдань вищої школи – підготовки професіонала з високим рівнем сформованості екологічної культури. Цьому має сприяти запровадження науково обґрунтованої технології формування цього особистісного новоутворення випускника технічного вищого навчального закладу.

РОЗДІЛ 2

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ВИЩОГО ТЕХНІЧНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

2.1. Аксиологічні основи формування екологічної культури

Вивчення теорії та практики діяльності ВНЗ показало, що існуюча система екологічної підготовки працівників виробничої сфери знаходиться в дисгармонії з потребами сучасного суспільства з усіма його конфліктами й колізіями. Одним із наслідків цього є поглиблення та загострення екологічної ситуації в країні. Успішне розв'язання існуючих у механізмі відтворення кадрового потенціалу сфери виробництва протиріч насамперед пов'язано з недостатньою визначеністю теоретико-методологічних його засад. Останні передбачають орієнтацію на науково обґрунтовані підходи й принципи щодо вдосконалення цілісного педагогічного впливу на формування екологічної культури випускників технічних ВНЗ. Реалії сьогодення вимагають своєчасного перегляду й переосмислення закономірностей, принципів і теоретичних положень фахової підготовки спеціалістів. Організація професійної підготовки передбачає конструювання комплексу ефективних методів і прийомів, що відображають стратегію й логіку навчально-виховного процесу, спрямованого на науковий пошук та розвиток спадкових задатків, нахилів і здібностей особистості в умовах вищого навчального закладу. У нашому випадку йдеться про створення цілісної неперервної технології формування екологічної компетентності майбутнього фахівця, що базується на науково обґрунтованих вихідних методологічних положеннях. Мається на увазі ієрархічна система категорій і принципів філософського, міждисциплінарного і частково наукового рівня.

Так, для якісної організації професійної підготовки випускників технічних ВНЗ основоположними на філософському рівні є принципи

всєбїчного причинно-наслідкового зв'язку та обумовленості явищ і процесів об'єктивної педагогічної дійсності. У моделюванні кінцевих результатів професійних компетентностей слід виходити з позицій історичності й конкретності. У нашому випадку важливим є положення про пізнаність світу в цілому, у тому числі й сутності педагогічної діяльності, а також принципи поворотних моментів і органічного зв'язку наукового передбачення з реформаторськими перетвореннями суспільства.

Для міжпредметного рівня методологічним обґрунтуванням слугує системність і програмно-цільовий підхід до дослідження освітніх процесів, використання методів математичної статистики тощо.

Конкретно-науковий рівень передбачає наявність розгалуженої структури пріоритетності освітніх і виховних завдань, механізм верифікації очікуваних результатів, термінологічна єдність педагогічних понять, урахування впливу комплексу чинників на якісний перебіг навчально-виховного процесу.

Психолого-педагогічною категорією, що дозволяє розкрити особливості впливу внутрішнього світу людини на взаємодію із зовнішнім середовищем є категорія цінностей. Виявлення ступені їх участі в цілеспрямованому розвитку індивіда дає можливість установити значущість того чи іншого виду діяльності як для окремої людини, так і для певної групи людей в цілому, що дозволяє розробити відповідні важелі впливу на формування відповідних якісних характеристик особистості. Методологічною основою теорії ціннісних орієнтацій, як відомо, є аксіологія – наука про природу й структуру цінностей, їх місце в реальності. При цьому, за визначенням І. Канта, вищі цінності буття (благо, добро, істина) носять виключно регулятивний характер. Через ціннісні орієнтації розкривається діяльнісний елемент структури особистості.

Ряд авторів (А. Асмолов [19], Л. Водзинська [73], О. Зотова [119]) трактують ціннісні орієнтації як спрямованість, яка реалізується в актах її

поведінки. У дослідженнях В. Войтка [75], І. Кона [149], Т. Стоєк [262], К. Шиліна [307] ціннісні орієнтації особистості розглядаються як вид суб'єкт-об'єктних відношень.

Розглядаючи місце цінностей у структурі ставлень особистості до дійсності, В. Алексєєва, Г. Андрєєва, В. Анненков, І. Бех, М. Боришевський, Д. Леонтєв, О. Михайленко та інші характеризують цінності як відправну точку в процесі оцінювання тих чи інших подій, що слугує мірилом при порівнянні бажаного й реального [6; 11; 15; 37; 50; 167; 187].

Цінності як аксіологічна категорія спочатку розглядалися на утилітарно-практичній основі. Деякі дослідники пов'язують поняття «цінність» з поняттям «потреба», вказуючи на те, що цінності можуть бути різними відносно потреби. Зрозуміло, що ціннісні судження спираються на поняття «оцінки» відносно того або іншого об'єкта і визначаються в процесі його оцінки особистістю, що є результатом значущості предмета для задоволення потреб останньої. Різниця між поняттями «цінність» і «оцінка» полягає в тому, що цінності об'єктивні, а оцінки суб'єктивні. Саме завдяки оцінці особистістю відбувається вибір предметів, потрібних, корисних людині. При цьому остання є зосередженням і мірилом усіх цінностей.

З позиції соціальної психології цінність розглядається як явище об'єктивного світу, що, віддзеркалюючись у свідомості людини, здобуває глибокий особистісний зміст. Відомо, що суспільні цінності відповідають ідеалам того або іншого соціуму, а особистісні представляють собою результат прояву суспільних цінностей у свідомості й переживаннях окремого індивіда сутнісний характер ціннісних орієнтацій розкрито в дослідженнях Т. Аболіної [2], М. Боришевського [50], Л. Буєвої [56], А. Богуш [41], І. Беха [37], О. Гданської [81], Е. Гірусова [83; 84], Т. Стоєк [262] та інших, які підходять до їхнього трактування з позицій, що в центрі формування ціннісних орієнтацій знаходиться особистість і її саморозвиток.

Провідним чинником, що впливає на формування ціннісних орієнтацій,

виступають інтереси особистості. Вони належать до найбільш дійових мотивів діяльності, заснованої на прямій чи опосередкованій потребі людини. Разом із тим ототожнювати інтереси з потребами нема підстав, бо інтереси відрізняються від потреб і виникають тільки в умовах свідомого ставлення людини до навколишньої дійсності. У системі ціннісних орієнтацій людини, наголошує П. Ігнатенко, «цінність виконує роль своєрідного орієнтира й відповідного регулятора поведінки й діяльності людини в предметній та соціальній дійсності. А особистість орієнтується на ті цінності, які найбільше їй потрібні в даний час і в перспективі, відповідають її інтересам та цілям, імпонують її досвіду» [124: 122]. Отже, виконуючи регулятивну функцію поведінки людини, ціннісні орієнтації стають для неї інструментом пізнання, спонукають до дії, спрямовують і коригують прагнення й бажання, усвідомлення свого місця в суспільстві.

Як бачимо, цінності займають одне із чільних місць у багатогранному процесі формування всебічно розвиненої особистості. Відомо, що структура цінностей має складну будову. Це – абсолютно вічні *загальнолюдські цінності*, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування (доброта, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість та ін.). *Національні цінності* (патріотизм, любов до свого народу, почуття національної гідності, традиції, історична пам'ять тощо). *Громадянські цінності* – ґрунтуються на визнанні гідності людини й характерні для демократичних суспільств (демократичність, гуманізм, права й свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону, готовність до праці та ін.). *Сімейні цінності*, відображають моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків, любов до своїх близьких. *Цінності особистого життя* мають значення насамперед для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, стиль приватного життя та ін.

Звичайно, подібне розшарування ціннісної сфери носить відносно

умовний характер і має розглядатися в єдиному нерозривному комплексі особистісних характеристик. Разом із тим погіршення екологічної та соціальної ситуації на планеті засвідчує необхідність переосмислення стратегії людства в планетарному масштабі. Радикальні зміни, що відбуваються в сучасному світі, вимагають значної корекції традиційної системи цінностей. На перший план виходять *цінності життя*, пошук шляхів та засобів виживання людства. Активно здійснюється перегляд традиційного ставлення як до людини, так і до природи, пошук нових духовних засад подальшого суспільного розвитку, формування нових ідеалів людської діяльності й нового розуміння перспектив людства.

Оскільки поняття «цінності» невід'ємне від життєдіяльності людини, то аксіологічні її аспекти нерозривні з людинознавством (антропологією). Так, І. Беккер [33], О. Борковська [52], Н. Іванцева [123], І. Солдаткіна [261], А. Фалєєв [276] підкреслюють підвищення актуальності цього напрямку для педагогіки майбутнього. Педагогічна антропологія будується на властивих їй інтегративних характеристиках, що відтворюють повноту людської сутності й найважливішою з яких є ціннісні орієнтації. Більше того, сучасна психологія й педагогіка зосереджують увагу на формуванні ціннісного ставлення до світу як основи формування особистості. У результаті оцінної діяльності відбувається усвідомлення індивідом значення об'єктів навколишнього світу, і тим самим формується особливий індивідуальний стиль сприймання, самопостереження, самопізнання. Ідеться про рефлексію як форму осмислення й усвідомлення своїх дій, свого світосприймання.

У педагогічних дослідженнях ціннісні орієнтації розглядаються як результат залучення особистості до суспільної практики й соціальної дійсності (В. Бутенко, А. Воскобойніков, І. Зязюн, П. Лейзеров, В. Півоев, О. Семашко, М. Шапочка). Аналіз літератури з даної проблеми дає можливість виявити два важливі моменти, які характеризують сутність ціннісних орієнтацій. З одного боку, вони являють собою взаємозв'язок

елементів спрямованості особистості, а з іншого, – виступають як вияв певного виду ціннісно-орієнтаційної діяльності, зумовленої рівнем розвитку відношень і соціально-значущих переваг особистості.

При характеристиці базисних цінностей техногенних культур, можна виділити розуміння природи як неорганічного світу, що представляє особливе закономірно впорядковане поле об'єктів, які виступають матеріальними ресурсами для людської діяльності. Покладалося, що ці ресурси безмежні й людина має можливості черпати їх із природи в масштабах, що розширюються [45; 86; 110; 126; 204]. Саме поняття природи як «цінності» визначається неоднозначно в педагогічній, психологічній і філософській літературі. У філософському енциклопедичному словнику дані наступні поняття природи:

- у широкому змісті – усе суще, весь світ у різноманітті його форм, понять. Природа в цьому значенні стоїть в одному ряду з поняттям матерії, універсаму, Всесвіту;
- у більш вузькому змісті – об'єкт науки, а точніше – сукупний об'єкт природознавства («наук про природу»);
- найбільш уживане тлумачення природи як сукупності природних умов існування людського суспільства. У цьому смислі поняття «природа» характеризує місце й роль природи в системі історично мінливих відносин до неї людини й суспільства.

Водночас із точки зору С. Глазачева [87], В. Єрмакової [109], М. Швед [307], це не тільки те, що перебуває поза нами: природа – це ми самі, наш фізичний і духовний початок, наше здоров'я й наше життя.

Із наведених вище суджень видно, що поняття природи використовується в різних значеннях, для яких характерно вихідним є протиставлення людини й природи. Акцентування на першому значенні в наведеному визначенні природи докорінно міняє сутність взаємин людини й природи, і, відповідно, характер екологічної виховної парадигми. Дійсно, у

цьому випадку Людина й Природа вже не протиставлені один одному як розділені сутності. Навпаки, як підкреслюють С. Дерябо й В. Ясвін, «людина істотно розглядається як така активно діюча, само розвиваюча частина Природи, яка реалізує у своєму самоздійсненні загальні (єдині) закономірності, що забезпечують самоздійснення самої Природи взагалі» [104: 6].

Ознайомлення з відповідними науково-літературними джерелами засвідчує, що з позицій аксіології існує три вектори в розумінні суті взаємодії людини й природи: антропоцентризм, натуроцентризм, екоцентризм. Під антропоцентризмом розуміється погляд, відповідно до якого людина є центром і вищою метою світобудови, де вищою цінністю визнається людина, а природа оголошується власністю людства [105: 6]. Домінуючим характером взаємодії з природою є «утилітарний імператив»: правильно й дозволено те, що корисно людині й людству, природа сприймається як об'єкт людських маніпуляцій, як «знеособлене середовище». Природоохоронна діяльність продиктована подальшим утилітаризмом і прагматизмом: необхідністю зберегти природне середовище, щоб ним могли користуватися в сьогоденні й майбутньому.

Натуроцентричний напрямок ґрунтується на постулаті гармонійного розвитку людини й природи. Природне визначається споконвічно самокоштовним, що має право на існування «просто так», поза залежністю від корисності або шкідливості для людини. Розвиток природи й людини мислиться як процес коеволуції – взаємовигідної єдності. Діяльність з охорони природи продиктована необхідністю зберегти природу заради її самої. Для екоцентричного типу свідомості характерні:

- спрямованість на екологічну доцільність, відсутність протиставлення людини й природи;
- сприйняття природних об'єктів як повноправних суб'єктів, партнерів взаємодії з людиною;

– баланс прагматичної та непрагматичної взаємодії з природою [103].

Гармонізація взаємин «людина – природа» впливає із самої сутності їхньої єдності. Дійсно, людина – це органічна частина природи. Як відзначає А. Горелов, «сама людська культура формувалася як спосіб зняття протиріч між людиною й природою» [93: 61]. Гармонія передбачає союз не тільки із самим собою, але і з іншими людьми, із природою, із космосом. Власне кажучи, саме слово «гармонія» й означає погодженість і, на думку О. Бондаревської, містить у собі такі поняття, як краса, урівноваженість, грація й єднання [47].

Паритетні взаємини людини й природи можливо здійснювати в пізнавальній, перетворювальній і етико-естетичній сферах. Як найбільш важливий для нашого дослідження, етичний принцип вимагає забезпечення коеволюцією людини й біосфери. У міру розвитку науки термін «коеволюція» буде все більше насичуватися конкретним змістом, тобто «вироблення такого поведження людини, що забезпечує розвиток біосфери, зростання розмаїтості елементів, її стабільність» [192]. Ідеться про практичну реалізацію екологічного імперативу, необхідного для забезпечення життя на планеті. Уже за часів античної філософії мали місце різні теоретико-ціннісні концепції. Так, давньогрецьким філософом Сократом було висунуто тезу про те, що особистість повинна протиставити природі свій моральний закон «як свідомо визнану та раціонально обґрунтовану ідеальну норму» [279: 763]. Підтверджується ця думка й у працях Платона, який стверджував, що існує єдиний інтегративний ціннісний початок, який диференціюється на істотну, добро, красу, що в підсумку розглядається ним як благо. Отже, ще давньогрецькою філософією закладено загальнолюдські основи гіпотетичної моделі всього наступного розвитку аксіології: від синкретичного, нероздільного ціннісного світоуявлення до усвідомлення етичних, естетичних, пізнавальних і практичних ціннісних орієнтацій людей та до усвідомлення загальних понять «благо» та «цінність».

Сучасний стан навколишнього середовища вимагає якісно іншого поводження з природою, з людьми, зміни структури цінностей, а отже, переорієнтації основи еволюційного розвитку людства, тобто самого процесу антропогенезу. Екологічний імператив (М. Моїсєєв [191; 192]) означає ту «заборонну ризик», переступати яку людство не має права ні за яких обставин, тому що це приведе до його загибелі. Це вимагає переорієнтації ціннісних шкал суспільства й детермінує моральний імператив. Останній передбачає побудову взаємин у системі людина – природа на основі етики й моральності.

Важливим для конкретизації мети й завдань у сфері розуміння екологічного виховання й освіти студентів є глибоке розуміння того, що є змістом поняття «екологічні цінності». Зокрема, Т. Стоєк [262] під цим терміном поєднує дуже різні елементи природного середовища й виділяє декілька їх груп (біологічні, екологічні, естетичні, побутові та пізнавальні). Із точки зору Н. Вінокурової й В. Ніколіної [35], до системи екологічних цінностей слід включити: людину, універсальність життя, універсальну цінність природи, узгодження потреб людини з екологічними вимогами. Вона, як бачимо, принципово відрізняється від традиційної системи, що включає такі цінності як світ, людину як міру речей, користь як міру природи, чистий технократичний розрахунок.

У сфері педагогічних екологічних цінностей заслуговують дослідження, що аналізують екологічні цінності, виходячи з включення їх у процес екологічного виховання. Тут пропонується об'єднати їх у загальнолюдські, суспільні й особистісні ціннісні групи. Загальнолюдські – пріоритетність життя, гармонія з природою, Батьківщина, звичаї та традиції, пов'язані з охороною природи, наука, екологія. Друга група об'єднує: раціональне природокористування, ноосферу, якість навколишнього середовища, екологічний імператив, естетичні потреби. Особистісними стають ті екологічні цінності, стосовно яких людина свідомо

самовизначилася. На основі трансформації отриманої інформації вони перетворюються на особистісно значущі, відповідно до потреб та інтересів. «Особистісні цінності, – як наголошує І. Бех, – складають внутрішній стрижень особистості. Його й можна інтерпретувати як ціннісну етичну орієнтацію» [36: 7]. Взаємозв'язок соціальних і особистісних цінностей, як уважає Д. Леонтьєв, залежить від того, на основі якої парадигми вирішується це питання. Так, у межах асоціальної – особистісні та соціальні цінності протистоять один одному, а в рамках пан соціальної парадигми – переважають процеси фактичного ототожнення особистісних цінностей із соціальними [168: 37].

Найбільш плідним, на нашу думку, є підхід, характерний для сучасної парадигми формування особистості, який орієнтує на встановлення тісного взаємозв'язку і взаємозалежності між особистісними і соціально значущими цінностями, де останні виступають як матеріал для індивідуального розвитку людини, яка привласнює їх у своє надбання.

Таким чином, у теорії й практиці відсутнє однозначне трактування екологічних цінностей. Залежно від пропонованих підходів та або інша цінність стає провідною й визначає характер процесу екологічного виховання й освіти. Наприклад, для біоцентричного підходу головним є життя в усіх його проявах. Для антропологічного – основним є людина як провідна цінність. Натуралістичний – розглядає і якості універсальної цінності природу. Коеволюція передбачає гуманне взаємне пристосування видів. Гуманістичний підхід визначає провідною цінністю благо людини й підпорядкованість її гуманістичної взаємодії з навколишнім світом, що стосується екоцентричного принципу, то він проголошує провідною цінністю гармонійний розвиток людини й природи. Сам факт виокремлення екологічних цінностей у самостійну категорію дослідження має принципове значення для педагогіки в цілому й побудови системи екологічної освіти й виховання зокрема. Так, для розв'язання сучасних екологічних проблем і

проблем екологічної освіти найбільш дієвим представляється нам екоцентричний підхід. Виходячи з наявної градації типів екологічних цінностей (споживання, збереження, відновлення) перевага в нашому дослідженні надається цінностям відновлення. Етичне насичення цього типу дозволяє розгорнути багаторівневу систему цінностей (рис. 2.1).



Рис. 2.1 Ієрархія екологічних цінностей

Провідною в системі екологічних цінностей нами визначається гармонія людини й природи, на основі якої створюється похідна ієрархія цінностей. Це супідрядні цінності загального порядку:

- усе живе як органічне ціле, де всі компоненти взаємопов’язані і взаємозалежні;
- життя й гармонійний розвиток людини, де вона є органічною частиною природи;
- природа розглядається в гармонії і з позицій збереження її регулятивних сил;

- розвиток екокультурної спадщини взаємодії людини й природи, включаючи етнопедагогіку, традиції, обряди;
- культуро творча діяльність людини й суспільства в цілому.

Світовий досвід переконує, що рівень соціально-економічного розвитку будь-якої країни у ХХІ столітті визначається розвитком екологічної культури народу в найбільш широкому значенні цього поняття. Виробництво стає лише способом раціонального використання культурних, у тому числі наукових і технічних досягнень, на користь людям і суспільству. У сучасних умовах культурний потенціал народу визначає всі інші напрями прогресу держави. Саме тому все більша кількість країн рухається до побудови суспільства, яке «безперервно навчатиметься», чим формує докорінно новий менталітет, оскільки усвідомлює необхідність подолання комплексу загроз існуванню й прогресу людства, бути освіченими, гуманними й толерантними. Його паростки помітні на теренах тієї частини європейських країн, яка вже пройшла стадію «екологізації» навчання та виховання (Данія, Швеція, Норвегія, Нідерланди та ін.). Для нової генерації характерні цінності, що передбачають самоствердження не шляхом накопичення матеріального достатку, а через розширення свого інтелекту, зростання професійної компетентності, екологічного світосприйняття.

На основі проведеного вище аналізу можна констатувати наявність цінностей, зорієнтованих на споживання, збереження й відновлення. Звідси об'єктивно існують три види екологічної взаємодії – утилітарна, зберігаюча й відновлювальна.

Незважаючи на принципові розходження, усі види діяльності можуть бути пронизані ідеєю гармонії людини й природи.

Навіть на рівні утилітарного підходу виділена ключова цінність змінює характер діяльності людини в напрямку скорочення споживання ресурсів природи й оптимального співвіднесення її потреб з можливостями середовища. Такий характер взаємодії трактується як ресурсозберігаюче

природокористування і є підґрунтям збереження гармонії людини й довкілля. В адаптації людини до можливостей середовища полягає об'єктивний зміст морально усвідомленого збереження природи. Ідеться про екологічну свідомість особистості як провідного складника екологічної культури людини.

Феномен свідомості взагалі являє собою органічну частку тріади: „Світогляд – Світорозуміння – Свідомість”. Зважаючи на загальновідомість семантики означеної тріади, зазначимо лише, що світорозуміння є фрагментом світогляду як узагальнюючий образ об'єктивної реальності в її співставленні з людиною. Слід наголосити, що свідомість фіксується як стан психічного життя індивіда, який полягає в суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу і життя самого індивіда, у звіті про ці події. Свідомість часто ототожнюється зі знанням (усе, що ми знаємо – це свідомість, і все, що ми усвідомлюємо – це знання). Проте іноді свідомість ототожнюють з увагою (психологічний аспект). Ще один варіант смислового значення свідомості – це самосвідомість, самозвіт Я у власних діях [209: 673].

Поняття „екологічна свідомість” нами розглядається, на відміну від екологічного знання, як аспект суспільної свідомості в її спонукальній іпостасі, як органічний компонент сучасної масової свідомості, що активно впливає на корекцію природокористування, як складову сучасного людського світогляду й масової свідомості, яка мотивує й спонукає до екологічно безпечної діяльності в природі.

На жаль, складна й багатоаспектна екологічна проблематика нерідко тлумачиться як певна система заборон, навчальні програми іноді орієнтують на милування природою або проповідують бережливе ставлення до природних ресурсів. До того ж спостерігається тенденція до жорсткої регламентації екологічної освіти в розрізі видів навчання. Водночас екологічна освіта має носити міждисциплінарний комплексний характер і не може зводитися до якоїсь традиційної дисципліни. Тобто проблеми, на які

виходить сучасна екологія, неможливо вкласти в „прокрустове ложе” звичних дисциплінарних уявлень, що спираються на традиційну спеціалізацію й класифікацію наук. Як слушно зазначає С. Глазачев, „Жоден з напрямків виховання не комплексується з рештою в такій кількості зв’язків, як екологічний” [85]. Екологічне виховання, таким чином, відіграє важливу роль інтегратора в сучасному виховному процесі. Воно поєднує в єдину функціональну систему всі традиційні форми виховання, спирається на них і може бути продуктивним чинником подолання відомчості в цій важливій сфері людської діяльності.

Сучасні реалії досить активно стимулюють переосмислення класичних уявлень про свідомість. Зокрема, стає очевидним, що екологічна некомпетентність людей у наш час є більш небезпечною, ніж, скажімо, технологічна. Звідси випливає розуміння того, що екологічно обґрунтоване природокористування можливе лише за умов масової екологічної грамотності, сформованої екологічної свідомості, які, крім усього іншого, формують активну громадянську позицію. Людина не може бути байдужою до оточення (як природного, так і соціального), у якому вона живе.

Таким чином, ефективна організація процесу формування екологічної культури студентів технічних ВНЗ має ґрунтуватися на сукупності аксіологічних принципів, запропонованих як вітчизняними (І. Бех [36; 37], А. Богуш [41], М. Боришевський [50], Т. Бутківська [58], П. Ігнатенко [124], М. Кисельов, Ф. Канак [141] та ін.), так і зарубіжними вченими (Л. Архангельський [17], А. Боев [41], А. Гагарін [79], С. Глазачев [87], С. Дерябо [103], Б. Лихачов [171], М. Нікандров [204; 205], С. Ніколаєва [206], В. Сластьонін [259], Т. Стаєк [262], І. Суравегіна [265] та інші). Це, зокрема, демократія, альтернативність, гуманістична спрямованість та самовизначення. Демократичний характер перебігу навчально-виховного процесу створює умови вільно орієнтуватися в розмаїтті підходів до вирішення екологічної проблематики. Принцип гуманістичної спрямованості

забезпечує правильність ціннісного вибору, супроводжує студента до вершин моральності, сприяє:

- свідомому засвоєнню системи загальнолюдських цінностей;
- розумінню життя людини як вищої цінності, а себе як рівноправного суб'єкта в ієрархії всього живого;
- розвитку емпатії, милосердя, доброти, доброзичливості;
- цілісному формуванню особистості майбутнього спеціаліста сфери виробництва.

Альтернативність насамперед асоціюється з розвитком уміння вільно оцінювати альтернативні варіанти в системі екологічних суджень і обирати з можливих варіантів поведінки найбільш адекватний суспільним нормам і власним уподобанням.

Як показують результати нашого дослідження, органічним доповненням до означених принципів є створення умов для активної позиції студента в ході засвоєння системи цінностей. Останнє вимагає акцентування виховного процесу на самореалізацію, самовдосконалення особистості в системі підготовки спеціаліста. Механізм формування екологічної культури передбачає включення студентської молоді в соціально-ціннісне спілкування, що стимулює до самокорекції своїх орієнтацій; відповідну спрямованість інформації; створення екологічно-ціннісного середовища.

Засвоєння основ морально екологічної поведінки базується на загальних закономірностях становлення особистості й складається з низки послідовних взаємопов'язаних етапів. Діалектика розвитку феномену екологічної культури ґрунтується на протиріччі між новою інформацією та вимогами й наявним їх багажем у студента. Формування екологічно ціннісних орієнтацій можливе тільки за умов цілеспрямованої діяльності й спілкування з обов'язковим урахуванням психофізіологічних і вікових особливостей цієї категорії молоді. Осмислення екологічних норм поведінки відбувається на основі інтеріоризації (переходу зовнішніх впливів у

внутрішній план особистості). Зрозуміло, темпи розвитку кожного носять індивідуальне забарвлення, а його кінцеві результати корегуються впливом внутрішніх і зовнішніх чинників [71; 90; 108; 127; 144; 181; 232].

Зрозуміло, що соціальне «Я» людини (студента) має гармонійно вмещувати всю сукупність суспільно значущих цінностей, що формуються в процесі розвитку морально-духовної її свідомості. Свідомість забезпечує розвиток ставлення до норм поведінки, а самосвідомість спрямована на ціннісну оцінку, тобто «призводить до перетворення їх у відповідні особистісні цінності» [36: 175]. Свідоме сприйняття певної моральної норми відбувається в процесі емоційно-ціннісного само становлення. При цьому на етапі формування суб'єктивної значущості норми поведінки мають бути обов'язковим елементом емоційного переживання. Оптимальною є створення виховної взаємодії, за якої моральна спонука трансформується у відповідні вчинки особистості.

Отже, перехід моральної норми, як суб'єктивно значущої, в особистісну цінність можливий за умови, що вона, по-перше, емоційно переживається студентом, співставляється і оцінюється з ідеалом; по-друге, систематично підкріплюється похвалою, підтримкою, створенням ситуації успіху для очікуваних нормальних дій і вчинків

Наведені вихідні положення є основою організації та здійснення формування екологічної культури студентів вищої технічної школи. Разом із тим складність і багатоаспектність завдань, пов'язаних із предметом дослідження, забезпечення оптимальної структури й логіки навчально-виховного процесу вимагають також урахування як загально педагогічних і дидактичних, так і суто специфічних принципів. Зокрема, це – діяльнісно-особистісний характер розвитку задатків і здібностей, орієнтація на активне навчання й мислення, цілеспрямований і організований вплив на студента і самостійну його діяльність як суб'єкта виховання. Відносяться сюди й вимоги щодо організації навчального процесу в умовах діяльності технічного

ВНЗ. мається на увазі формування екологічної культури як невід'ємної складової підготовки спеціаліста, неперервності розвитку його екологічної компетентності, забезпечення інтегративності та між предметних зв'язків у процесі екологічного виховання студента.

Безпосереднє опанування системи екологічних знань, умінь і навичок здійснюється з урахуванням відомих дидактичних принципів (науковості, систематичності й послідовності, зв'язку з життям, єдності свідомості й активності, навчання на високому рівні труднощів та ін.).

Принцип науковості знаходить своє конкретне втілення в ході здійснення екологічно-інформаційної навчальної діяльності, як у змістовому й процесуальному, так і в управлінському її блоках. Його реалізація передбачає використання обґрунтованих, найбільш педагогічно доцільних методів формування екологічного мислення, екологічних знань, ціннісних орієнтацій, відповідної термінології, загальних понять, урахування закономірностей розвитку та індивідуальних особливостей становлення особистості. Регулювальна функція принципу виявляється в забезпеченні наростаючої складності виховного процесу, його цілеспрямованості й упорядкованості, у поєднанні процесу передачі знань з формуванням наукового світогляду, їх органічного злиття з особистісною переконаністю.

Системність і комплексність навчання детермінує оволодіння знаннями, навичками й уміннями у визначеній послідовності – системі. Новий обсяг знань має будуватися на раніше засвоєному, розширювати й поглиблювати його, у той же час одержані знання є базою для наступного сприйняття матеріалу. Студенти будуть мати систему екологічних знань, коли вони засвоєні свідомо й міцно. Це відбувається за умови, коли знання пов'язані з життям, допомагають вирішувати практичні проблеми природоохоронної спрямованості.

Вимоги цього принципу реалізуються через поточне й перспективне планування процесу профільного навчання курсантів; змістового матеріалу,

забезпечення відповідної спрямованості професорсько-викладацького складу ВНЗ; вивчення, узагальнення й поширення кращого досвіду організації навчання майбутніх фахівців сфери виробництва.

Принцип навчання з високим рівнем труднощів. Формування екологічної культури буде більш ефективним за умови ускладнення виховних і практичних завдань, що висуваються перед студентами в ході навчального процесу й активізують їхні розумові й фізичні можливості. Рушійними силами навчання, як відомо, є властиві йому внутрішні протиріччя. Головним із них є невідповідність рівня знань студентів та вимог, що висуваються програмою. У результаті спільної діяльності педагога й студентів протиріччя знімається, але на основі нового навчального матеріалу воно знову виникає й вимагає свого подальшого розв'язання.

Реалізація даного принципу забезпечується знанням рівня професійного підготовки студентів, їх індивідуальних можливостей, чітким формулюванням пізнавальних завдань, адекватним добором змістового матеріалу та вибору відповідного темпу проведення занять.

Забезпечення логіки організації виховного процесу відбувається за допомогою принципів *систематичності й послідовності* навчання. Їх реалізація передбачає педагогічно доцільну періодичність занять, яка, у свою чергу, дозволяє реалізовувати механізм екологічного виховання, логіку його побудови й дозування навчального матеріалу. Дотримання цих принципів виявляється в доборі екологічної інформації, послідовності її подання, яка відповідає психофізіологічним особливостям цієї категорії молоді, засвоєнні матеріалу частинами, залученні студентів до аналізу й узагальнення фактів і явищ, що вивчаються.

Принцип природовідповідності забезпечує єдність і діалектичний зв'язок виховання й розвитку особистості: від виховання залежить його результат – розвиток особистості. Причому, як наголошував М. Болдирев, «теорія виховання не зводить розвиток особистості до засвоєння соціального

досвіду, до простого накопичення знань, умінь і навичок, ... розвиток знаходить своє вираження насамперед у якісній зміні психічної діяльності людини, у формуванні в неї нових якостей, рис характеру» [48: 45]. Природо відповідність регламентує формування характеру особистості, впливає на зовнішню і внутрішню його природу. На її основі здійснюється корекція ціннісних орієнтацій, мотивів, установок, діагностика задатків, нахилів та врахування особливостей протікання психічних процесів і новоутворень.

Складність освітніх й виховних завдань вимагає врахування індивідуальних особливостей, що тісно пов'язано з упровадженням у навчально-виховний процес вищої технічної школи диференціації й індивідуалізації. *Принцип індивідуалізації* забезпечує найбільш повне врахування творчого потенціалу кожного. Його сутнісне наповнення впливає з думки С. Френе, що людина «... формує себе з середини, і цей процес суворо індивідуальний. Зовнішні умови слугують матеріальною базою, звідки вона здобуває ресурси, необхідні для її живлення й росту. На нас лежать обов'язки наблизити до неї сприятливе живлення середовища» [284: 151]. Іншими словами, бажання саморозвитку впливає із самої природи особистості, якій необхідно створювати відповідне середовище для розвитку більш досконалих форм (Аристотель, А. Дистервег, О. Духнович, І. Кант, Я. Коменський). Ґрунтуючись на положеннях особистісного підходу до навчання й виховання (К. Абульханова-Славська [1], І. Бех [36; 37], І. Кон [149; 150], В. Сухомлинський [267; 268] та ін.), під індивідуалізацією в нашому випадку розуміється система педагогічних впливів, спрямованих на формування в студентів технічного ВНЗ екологічної культури на основі врахування їхніх природних особливостей і задатків. Розвиток творчих здібностей, ерудиції та пізнавальна активність розкриваються саме в умовах самостійного пошуку й засвоєння знань. Педагогічний шлях до внутрішньої сфери студента пролягає через *диференціацію* як форму навчальної діяльності, організацію, яка враховує здібності, схильності, інтереси окремих

умовно виділених груп.

Принцип доступності, що трактується як відповідність рівня підготовки студента складності навчального матеріалу в нашому контексті підсилюється необхідністю забезпечення можливості включення його до процесу конкретної природоохоронної діяльності відповідно до ступеня оволодіння професійними операціями, прийомами й навичками. Принцип реалізується через зміст, організаційні форми й методи набуття необхідних якостей шляхом спланованої організації навчально-виховної роботи, засобами педагогічного впливу. Недооцінка його при плануванні й проведенні комплексу заходів щодо формування екологічної культури майбутніх фахівців може призвести до зворотного ефекту при виконанні функцій, передбачених відповідними нормативними документами.

Принцип зв'язку навчання з життям, теорії з практикою полягає в максимальному наближенні теоретичної екологічної підготовки до майбутньої практичної діяльності. Реалізується це через залучення студентів до різних видів екологічної діяльності. Тому, моделюючи хід виховного процесу, необхідно передбачити не тільки поточні завдання, а й кінцеві результати як підсумок поєднання його освітніх, виховних та розвивальних аспектів у плані подальшої практичної діяльності випускника. Зв'язок із життям, із навколишнім світом можливий лише в спілкуванні з природою. Керуюча функція цього принципу полягає в безпосередньому зв'язку з оточуючим середовищем через організацію відповідної діяльності, поведінки та відносин, через формування внутрішньої позиції, адекватного світосприйняття. Він виражає необхідність постійного поповнення знань і послідовного оволодіння відповідними навичками й уміннями в строго логічному порядку, з одного боку, і застосуванням їх у житті для ефективного розв'язання завдань практичного характеру, – з іншого. Умовами його реалізації є створення на заняттях ситуацій, наближених до реальної практичної роботи майбутніх фахівців, підкріплення теоретичних

положень практичними прикладами з життя.

Ефективність формування екологічної культури вимагає дотримання *принципу єдності свідомості та активної поведінки*. Реальний вчинок, як відомо, є критерієм свідомості людини. Важливо не те, що ми думаємо або говоримо про себе, а те, як поступаємо в кожному окремому випадку, як відносимося до інших людей. При цьому між свідомістю й поведінкою немає однозначної залежності. Під впливом життєвих обставин нерідко має місце невідповідність, розходження між словом і поведінкою. На думку вчених (Є. Ніконорова, В. Вілюнас, Т. Фролова, П. Флоренський, О. Чибикін та ін.), це відбувається переважно в екстремальних соціально-економічних умовах, у яких опиняється особистість. У таких випадках людина, як правило, не переборює об'єктивні складності, а пристосовується до них, тобто її зовнішня поведінка не відповідає внутрішньому станові.

Планомірна виховна діяльність, довготривалі вправи у привчанні до правильних учинків породжують відповідні навички й звички. Для того щоб акт поведінки був свідомим, необхідно, за висловом А. Макаренка, подолати «маленьку канавку», яка повинна бути заповнена практичним досвідом, практичною діяльністю [177]. Організація виховання на засадах свідомості та активності націлює на вмотивоване формування необхідних ціннісних орієнтацій, уміння пройнятися їх сутністю та передбачає активність і цілеспрямованість пошукової діяльності. Тому проектування занять здійснюється таким чином, щоби студенти не лише сприймали матеріал, який подається, а й аналізували його та узагальнювали, для чого пропонується розв'язання відповідних до теми різнопланових практичних завдань на основі широкої творчої ініціативи студентів. Це зобов'язує не тільки створювати сприятливі умови для активної роботи всіх студентів, а й індивідуально підходити до кожного з них із метою успішного навчання й розвитку позитивних професійно важливих якостей.

Специфіка підготовки майбутніх працівників виробничої сфери

вимагає дотримання єдиних вимог і цілеспрямованого зв'язку між навчальними дисциплінами, що забезпечує кінцеві результати підготовки спеціаліста. Мається на увазі не звичайне їх поєднання, а комплексний підхід до побудови змісту дисциплін. Більше того, приведення в ланках системи освіти змісту навчання й виховання у відповідність до сучасних вимог передбачає реалізацію *принципу інтеграції*, суть якого полягає в об'єднанні наукових теорій, понять, а також технологій навчання в процесі скоординованої спільної роботи викладацького складу й студентів. Інтеграція змісту навчальних предметів сприяє формуванню системних знань, підвищенню рівня професійних умінь і здійснюється насамперед шляхом реалізації *міжпредметних зв'язків*. Це забезпечує свідоме осмислення та аналіз логіко-структурних особливостей навчального матеріалу, дає можливість здійснювати й виявляти смислові, змістовні та операційні зв'язки між фактами, поняттями, явищами, ідеями й закономірностями навколишньої дійсності. Їх використання дозволяє більш чітко враховувати дидактичні й методичні особливості викладання кожної теми програмового матеріалу, визначити їх місце в логічній структурі викладання дисциплін, з'ясувати значущість основного, істотного в ході засвоєння навчальних курсів.

У міжпредметних зв'язках удосконалюється зміст і структура навчального курсу (при необхідності вводяться нові теми, вилучаються ті, які не мають істотного значення, змінюється порядок вивчення окремих тем та ін.). Панівною ідеєю тут є розуміння того, що явища об'єктивного світу не існують ізольовано. Закони й закономірності як соціального, так і природничого розвитку знаходяться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Ефективність її здійснення в нашому плані залежить від насиченості змісту навчання різноманітною екологічною інформацією. Дієвості координаційної діяльності викладацького складу, організації самостійної роботи студентів, створення виховних проблемних ситуацій, розв'язання яких вимагає використання знань із різних галузей наук,

використання інноваційних технологій та узгодженості методів і засобів навчання. Крім того, між предметні зв'язки сприяють вирішенню існуючого в предметній системі навчання протиріччя між розрізненими знаннями й необхідністю їх комплексного застосування на практиці, у майбутній практичній діяльності.

Як показують результати нашого дослідження, формування екологічної культури студентів технічного профілю мусить проходити однією з наскрізних ліній через усі підструктурні навчально-виховні блоки ВНЗ, що передбачає їх інтегративність. Зміст підготовки випускника ВНЗ – у контексті сьогодення бачиться як комплексна програма, що синтезує всі дисципліни і, звичайно, відбиває сучасний рівень кожної конкретної науки. Але, на жаль, до останнього часу відповідними галузями вищої педагогіки не сформовані концептуальні положення щодо структурування змісту, які б забезпечили системне цілісне бачення та ієрархічну супідрядність його складників. Нові можливості для розвитку теорії змісту професійної освіти розкриває ідея полі функціонального входження базисних компонентів як наскрізної лінії, що проходить через усі різнопорядкові підсистеми професійної освіти.

Таким чином, соціально-економічна й екологічна ситуація, що має місце в Україні, вимагає вдосконалення механізму формування екологічної культури молоді на засадах духовних основ суспільства, базових загальнолюдських і національних морально-етичних ціннісних імперативів. Це потребує розширення діапазону дії моральних чинників, більш ефективного використання потенційних можливостей існуючих соціальних інститутів, і зокрема вищих технічних навчальних закладів. Відчувається необхідність пошуку таких форм співвідношення загальнолюдських і національних цінностей, які забезпечують високий рівень розвитку й оптимального поєднання особистісно й суспільно значущих ціннісних орієнтацій студентської молоді, орієнтований на гармонізацію відносин у

системі «людина – природа».

Обґрунтовані в роботі концептуальні вихідні положення формування екологічної культури студентів технічних ВНЗ на засадах аксіології, забезпечують, на нашу думку, науковий підхід до організації процесу екологічного виховання майбутніх працівників виробничої сфери. Одержані результати використані нами в процесі розробки педагогічної технології формування відповідного особистісного феномена студента технічного вищого навчального закладу.

2.2. Обґрунтування технології формування екологічної культури студентів технічного ВНЗ на аксіологічних засадах

Управління формуванням екологічної культури майбутніх працівників виробничої сфери «залежить від того, наскільки оптимально й цілеспрямовано буде організований цей процес чітко і адекватно здійснюватиметься зворотній зв'язок як ефективно спрацьовує система організаційно-методичних заходів які б забезпечили засвоєння і розвиток у них відповідних якостей і вмінь» (В. Гурьянова [95: 4-5]).

Іншими словами, забезпечити цілеспрямований екологічний розвиток особистості можливо лише за допомогою спеціально сконструйованої аксіологічно-орієнтованої технології навчання.

Організація життєдіяльності студентської молоді у світлі сучасної перебудови вищої освіти вимагає переведення учасників виховного процесу в суб'єкт-суб'єктні відносини. Такий підхід є домінуючим у накреслених шляхах реформування вищої професійної освіти [149]. Чільне місце відводиться оновленню її змісту, запровадженню сучасних педагогічних технологій, створенню нової системи методичного та інформаційного забезпечення навчального процесу, організації навчання як безперервної науково-виробничої діяльності з найповнішим використанням виховного потенціалу ВНЗ [101; 203; 251]. Вимагає цього й сучасний стан роботи вищої

школи. Серед найбільш значущих в її діяльності протиріч слід назвати неспівпадання потреб інтеграції навчальних дисциплін стосовно кінцевої мети вузівського навчання й диференціювання їх викладання; розбіжність між відносною розмитістю кожної окремо взятої дисципліни й чіткими вимогами до завдань майбутньої професійної діяльності спеціаліста, для розв'язання яких йому буде необхідно використання знань із різних навчальних дисциплін (Л. Білик [38], В. Бондар [39], Н. Власова [74], В. Сластьонін [259]). Ідеться насамперед про необхідність зміщення акцентів у змістовому наповненні вищої освіти, орієнтації на творче вирішення проблем на засадах індивідуалізації й диференціації навчання та виховання, варіативності, що „дозволяє використовувати новітні досягнення сучасної дидактики й позитивно зарекомендувавши себе педагогічних інновацій” С. Анісімов [11: 3], і, зокрема, новітніх освітніх технологій [67].

У цьому плані, на нашу думку, є необхідність розкрити це поняття в сучасному його трактуванні. Так, ще у 20-х роках минулого століття в працях І. Павлова, А. Ухтомського, С. Шацького, В. Бехтерева ці терміни визначались як сукупність прийомів і засобів, спрямованих на ефективну організацію навчальних занять [213]. Існує безліч варіантів їх трактувань, що відрізняються як за змістом, так і за формою. Технологія походить від грецьких слів, що означають мистецтво навчати. У буквальному перекладі „педагогічна технологія” означає вчення про педагогічну майстерність.

За визначенням учених (О. Падалка, А. Нісімчук, І. Смоляк, О. Шпак) «Педагогічна технологія – це наука про розвиток, освіту, навчання і виховання особистості людини на основі позитивних людських якостей та досягнень педагогічної думки, а також інформатики» [217: 9]. Частиною фахівців педагогічна технологія трактується як система дій із планування, забезпечення й оцінювання всього процесу навчання, яка обумовлена специфічною метою, заснована на дослідженнях процесу засвоєння знань і комунікації, а також використання людських і матеріальних ресурсів для

досягнення ефективного навчання. При цьому, як наголошує Г. Селевко [254], педагогічна технологія може бути представлена науковим, процесуально-описовим і процесуально діючим аспектами. За визначенням ЮНЕСКО, вона трактується як системний метод створення, застосування й визначення всього процесу викладання й засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів і їх взаємодії, що своїм завданням вважає оптимізацію освіти [13: 3]. На думку Т. Назарової, «педагогічні технології, зазвичай, відображають прийняту в різних країнах систему освіти й загальну цільову і змістовну спрямованість, організаційні структури і форму, відображені в державних нормативних документах, зокрема в освітніх стандартах» [197: 20]. Педагогічна технологія є поняттям багатоаспектним і може розглядатися на різних рівнях: як частина педагогічної науки, у якості системи способів і принципів навчання, як реального навчального процесу. Безпосередньо в педагогічній практиці це поняття використовується на декількох рівнях: загальнопедагогічному (має статус педагогічної системи); частково предметному (сукупність методів і засобів для навчання й виховання в межах одного предмета, класу, учня); локально-модульному (вирішення окремих елементів, розв'язання одиничних дидактичних чи виховних завдань). Два останні рівні технологій тісно перегукуються з поняттям методик навчання (Б. Андрієвський [12: 4]). Основними критеріями педагогічної технології є: наукова концептуальність, системність, керованість, стійкість, ефективність кінцевих результатів.

Педагогічній технології притаманні наступні риси [164; 165; 211]:

- вона спрямована на досягнення високого кінцевого результату;
- розробляється під конкретний педагогічний задум і базується на системі ціннісних орієнтацій і цільових настанов;
- технологічний ланцюжок педагогічних дій логічно вибудовується відповідно до поставленої мети й гарантує всім учасникам досягнення запланованих результатів;

- невід’ємною складовою частиною технології є забезпечення діагностики, що містять критерії, показники й кваліметричний інструментарій виміру результатів діяльності (засобів зворотного зв’язку).

Отже, незважаючи на те, що педагогічна технологія відноситься до найменш розроблених понять, сам термін досить розповсюджений і означає комплекс методів роботи, умов, що забезпечують зміну стану об’єкта з метою одержання заданих його параметрів. Відносно проблеми, що досліджується, під терміном «педагогічна технологія» ми будемо розуміти цільове застосування комплексу дидактичних засобів, спрямованих на одержання змодельованих параметрів того чи іншого педагогічного феномена (якості знань, характеристик особистості, змісту предмета, сформованості вмінь тощо). Разом із цим, як показує практика, педагогічну технологію не можна ототожнювати з алгоритмами, тому що дії в ній не можуть бути жорстко детерміновані, а є завжди варіативними. Технологія є проектом закономірного перебігу педагогічної діяльності, програмою цілеспрямованого впливу на учасників навчально-виховного процесу шляхом обґрунтованих етапів і операцій, виконання яких має відповідати висунутим цілям і забезпечувати досягнення прогностичних результатів.

Таким чином, ґрунтуючись на принципах гуманізації й індивідуалізації, «педагогічна технологія» розглядається нами з позицій розвитку особистісного потенціалу студента й викладача, де організація режиму роботи об’єднує широке коло проблем, пов’язаних як із навчальною, так і з позанавчальною їх діяльністю. Педагогічна технологія розглядається нами як метод планування, застосування, оцінювання й корекції навчально-виховного процесу шляхом використання сукупності людських, технічних і дидактичних ресурсів для досягнення найефективнішої результативності. Ці теоретичні положення та методологічні принципи лягли в основу розробленої технології формування екологічної культури особистості студента технічного ВНЗ (рис. 2.2).

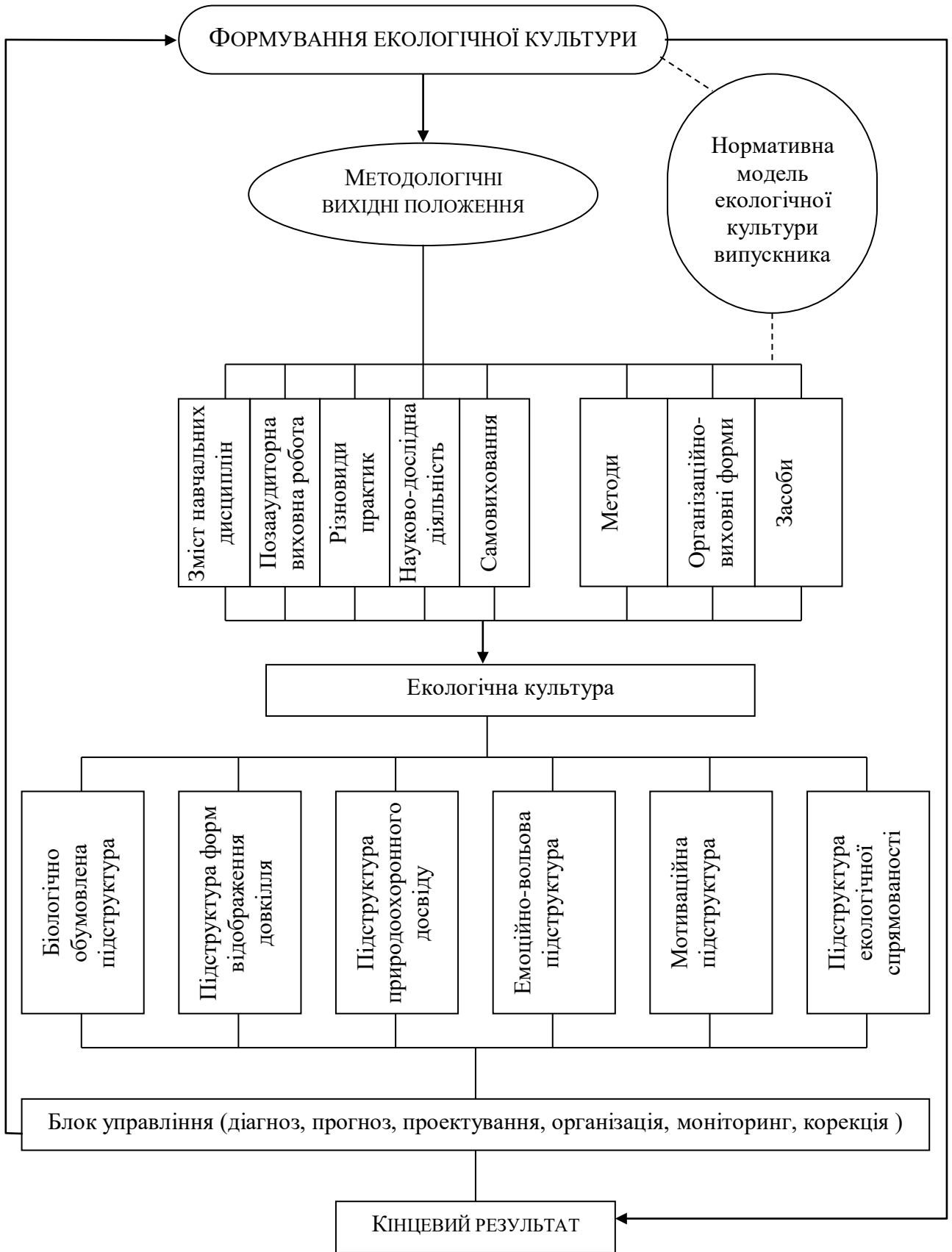


Рис. 2.2 Модель формування екологічної культури студентів технічних ВНЗ

Алгоритм перебігу педагогічного процесу включає: блок цілепокладання (мета й завдання), відповідним чином трансформований із нормативних державних стандартів вищої освіти; теоретико-методологічні концептуальні вихідні положення (закономірності, принципи, правила); змістовий (навчальні дисципліни, позааудиторна виховна робота, науково-дослідна діяльність, різновиди практик, самоосвіта й самовиховання) і процесуальний (методи, організаційні форми, засоби), та механізми зворотного зв'язку (діагноз, прогноз, план, організація, моніторинг, корекція).

Одержані матеріали дослідження засвідчують, що ефективне формування феномену екологічної культури можливе лише за умови його розгляду як іманентної складової цілісного процесу становлення фахівця й заломлюється через усі виокремлені компоненти структури особистості студента. Це – екологічний досвід (знання, уміння, навички, звички), біологічно обумовлена підструктура, форми відображення довкілля, емоційно-вольова й мотиваційна складові, а також підструктура екологічної спрямованості (див. п.1.2). Незважаючи на те, що останні не є безпосередніми компонентами технології формування екологічної культури студента технічного вищого навчального закладу, в умовах аксіологічної виховної парадигми їх цілеспрямований розвиток виступає в якості ключових передумов виконання освітніх і виховних завдань. Сутність розробленої нами технології полягає насамперед у тому, щоб за допомогою комплексу традиційних та інноваційних методів і форм навчання та виховання, з урахуванням особливостей характеру, темпераменту, звичок, рівня культури, схильностей та життєвого досвіду студентів здійснювати планомірний вплив на їхню свідомість та поведінку з метою формування відповідних екологічно-моральних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій. Це забезпечує необхідне середовище для розвитку та опанування основ екологічної культури студентом, починаючи зі вступу до ВНЗ, через використання потенційних можливостей навчально-виховного процесу та

інших видів професійної підготовки фахівців.

Технологічні етапи передбачають аналіз основних характеристик нормативної моделі (державний стандарт) екологічної підготовки випускника технічного ВНЗ; урахування комплексу чинників, що впливають на зміст майбутньої екологічної діяльності; конкретизацію мети й визначення системи підпорядкованих їй завдань; конструювання змісту, форм, методів і засобів реалізації виховної мети; прогнозування кінцевих результатів діяльності.

Цілепокладання складається з визначення та максимальної конкретизації ієрархії взаємозалежних педагогічних, управлінських, інформаційних, комунікативних та економічних завдань, що забезпечують досягнення кінцевої мети.

Ефективне використання технології безпосередньо пов'язане з відповідною побудовою її змістового блоку. Перш за все мається на увазі забезпечення інтегрованої побудови змісту навчальних предметів, основи якої закладені в працях видатних педагогів (Я. Коменський, Й. Герbart, Й. Песталоцці, К. Ушинський), сучасних дидактів (В. Боголюбов, В. Бондар [39], М. Громова [90], І. Зверев [116], М. Данілов-Данільян [98], В. Ігнатова [126] та ін.).

До числа протиріч у роботі вищої школи можна віднести нетотожність предметів навчальної і майбутньої професійної діяльності. Його розв'язання «може бути здійснено шляхом реалізації знаково-контекстного виду навчання, де головною одиницею праці викладача й студента стає професійна ситуація у своїй предметній і екологічній визначеності, у процесі перебігу якої діяльність майбутнього фахівця набуває рис навчальної і професійної спрямованості» [65: 43]. Синтез окремо взятих понять, фактів, ідей, які представляють елементи змісту окремих дисциплін, увійшовши до складу іншої навчальної дисципліни, набувають статусу нової системної якості, стають «дидактичними одиницями» навчального предмета і відповідають

завданням майбутньої, у нашому випадку природоохоронної професійної діяльності. Виникнення й структурування такої системи безпосередньо залежить від повноти охоплення компонентів нової цілісності стрижневим «системоутворюючим фактором, настільки ефективно здійснюється процес інтеграції, чи стане загальна мета законом функціонування для окремих її підсистем» (Т. Кузнєцова [161: 102]).

Змістовий блок ефективно виконує функції лише за умови збалансованості всіх видів навчально-виховної діяльності, де „наскрізною лінією” є формування екологічної культури студентів. Оскільки екологічне виховання є складовою професійної освіти, майбутній фахівець мусить не тільки оволодіти знаннями й виробити екологічне мислення й навички природоохоронної роботи, але й підготувати себе морально до неї. Сам процес формування означеної якості передбачає інтеграцію різних видів цілеспрямованого педагогічного впливу на особистість студента (блоки фундаментальних, соціально-економічних дисциплін; різновиди практик; науково-дослідна та виховна робота; самоосвіта).

Провідна роль в екологічному вихованні студентської молоді на засадах аксіології, як уже наголошувалося, належить опануванню циклів навчальних дисциплін (рис. 2.3.)

Як відомо, у навчальних планах із будь-якої спеціальності можна умовно виділити такі групи навчальних дисциплін;

- соціально-економічні і гуманітарні науки (Історія України, Філософія, Основи економічних теорій, Соціологія, Політологія, Етика і естетика, Основи права, Релігієзнавство, Цивільна оборона, Українська та світова культура, Безпека життєдіяльності та ін.), які забезпечують методологічну базу для всіх спеціальностей;
- загальноосвітні дисципліни (Введення у спеціальність, Фізична культура, Іноземна мова, Інформатика, Комп’ютерна техніка та програмування тощо), що сприяють усебічному розвитку

- майбутнього спеціаліста виробничої сфери;
- психолого-педагогічні дисципліни, що представлені в нашому випадку курсом „Основи психології та педагогіки”;
 - спеціальні науки, що визначають профіль спеціаліста: цикл фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін (Математика, Фізика, Хімія, Теоретична механіка, Опір матеріалів, Деталі машин, Теорія різання, Технологія обробки типових деталей та складання машин та ін.), а також спецкурси й спецсемінари зі спеціальності.



Рис. 2.3 Приклад взаємодії навчальних предметів у процесі формування екологічної культури студентів технічного ВНЗ

Логіка побудови навчально-виховного процесу вищого технічного навчального закладу вимагає поетапного опанування студентами вказаних циклів навчальних дисциплін. Водночас у зв'язку з дією комплексу

суб'єктивних і об'єктивних чинників (значна кількість навчальних дисциплін, циклічний характер навчально-виховного процесу, урахування вікових і психофізіологічних особливостей студентів, зростання якості підготовки спеціалістів відповідно до вимог Болонської угоди і входження України в європейський освітній простір та ін.) сучасні робочі навчальні плани вищого технічного навчального закладу не дають змоги чіткої поциклічної побудови визначених програмою блоків навчальних дисциплін.

Формування екологічної культури, як наголошувалося, здійснюється через набуття екологічних знань, відповідних умінь і навичок з охорони навколишнього середовища, а також наявності сукупності мотиваційних спонук природозберігаючої діяльності людини.

Специфіка екологічних знань полягає в тому, що вони відображають складні природно-соціальні явища й процеси, закони існування природних систем, з одного боку, і технологічні принципи виробництва й технічних засобів, за допомогою яких люди перетворюють природу, з іншого. Комплексність екологічних знань зумовлена тим, що предметом екології є переплетіння природних, суспільних і технічних наук. При цьому всебічне цілісне уявлення про екологічні проблеми можна сформулювати лише на предметній основі, у межах кожної конкретної навчальної дисципліни. У змісті екологічного навчання мають знайти відображення розвиток як особливості предметної сфери кожної навчальної дисципліни, так і особливості вмінь і навичок, які формуються в студентів у процесі її вивчення.

Для прикладу наведемо стислий аналіз потенційних виховних можливостей циклів навчальних дисциплін у формуванні основ екологічної культури студентів вищої технічної школи. Так, дані експериментальної частини дослідження переконують, що методологічний блок дисциплін має слугувати фундаментом оволодіння студентами основами наукового світогляду, знаннями з теорії пізнання, закономірностями й

психофізіологічними особливостями психіки людини, системою потреб суспільства, уміннями використання активних методів у пропедевтичній природоохоронній роботі, ознайомлення з витоками національної та зарубіжної культури, етичними : нормами поведінки. Зокрема, курси «Філософія» і «Логіка» дають розуміння зв'язків між явищами й процесами об'єктивної дійсності, засвоєння діалектичного підходу до вивчення природи й суспільних явищ. Конкретні науки ґрунтуються на засадах діалектичного матеріалізму, закони й категорії якого зумовлюють вивчення природних процесів і конкретних соціальних явищ із позиції їх взаємозв'язку, єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, розкриття сутнісних внутрішніх протиріч [279: 162-163].

Озброюючи студента ефективним інструментом пізнання оточуючої дійсності, теоретичні методи дослідження забезпечують глибокий аналіз фактів, вивчення процесу в «чистому вигляді», виявленню в ньому вагомих закономірностей, співвідношення зовнішнього й внутрішнього тощо. Важко переоцінити розуміння різновидів форм мислення – понять, суджень, умовиводів, питань, теорій, способів доведень і спростувань. У практичній діяльності роль логіки безперервно зростає: випускники технічних ВНЗ повинні бути озброєними знаннями як особливостей чуттєвого пізнання, так і законів абстрактного мислення; на основі логічних умовиводів і посилянь мати судження, оперувати поняттями; володіти методами аналізу, аналогії; моделювання.

Виходячи з предмета дослідження, особливе місце в системі екологічного виховання займає розділ «Соціальна філософія», який забезпечує розуміння поняття культури, умов розвитку особистості, її свободи, відповідальності за збереження життя в різних його формах прояву, сприяє свідомому вмінню застосовувати одержані знання в розв'язанні професійних завдань при розробці природоохоронних проектів, організації між людських відносин, науковому аналізу соціально значущих проблем і

процесів, фактів і суспільних явищ.

Стосовно нашого дослідження актуальним є знаходження точок перетину філософії й педагогіки. На думку вчених-педагогів, які безпосередньо займалися цією проблемою (Б. Ананьєв, С. Архангельський, Є. Белозерцев, М. Бургін, Г. Воробйов, С. Гончаренко, М. Данілов, В. Журавльов, В. Лутай, Ю. Мальований, А. Піскунов, Г. Пустовіт, С. Сапожніков, М. Скаткін та ін.), методологічні основи філософії й педагогіки мають спільні об'єкти вивчення. Звичайно, кожна з них розглядає їх із власних позицій. Так, процес екологічного виховання вимагає поєднання індуктивних та дедуктивних підходів, за допомогою яких узагальнюються емпіричні дані й формулюються логічні причинно-наслідкові зв'язки. Вивчення екологічних процесів, ситуацій, явищ, проникнення в їх природу, з одного боку, і моделювання педагогічних виховних ситуацій, проектування, прогнозування виховних заходів і їх результатів, з іншого, – означає аналітико-синетичний спосіб формування відповідних якостей.

Екологічне навчання, виховання й освіта в нашій технології є складовими компонентами системи відповідних соціальних цінностей і норм поведінки. Це передбачає осмислення й адаптацію тенденцій розвитку сучасних економічних і соціальних взаємин, їх розуміння й урахування в ході підготовки спеціаліста. Цьому сприяє опанування курсу «Соціологія». Виходячи з поняття суспільства як високоорганізованої системи з її окремими компонентами, соціологія включає й сферу виховання. Розглядаючи виховання як один із шляхів включення людини в соціокультурний простір, структура соціологічного відображення дійсності включає соціологію культури, освіти й виховання, соціологію студентства, екологічну соціологію та інші її види. Багатогранність навчально-виховних завдань, що вирішується вищою школою, детермінує потребу у використанні статистичних методів дослідження, що забезпечують вивчення «кількісної сторони суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їх якісним змістом»

(І. Козаченко [146: 4]). Скажімо, для оцінки екологічної вихованості можна використовувати моделювання проблемних ситуацій, тестування, спостереження. Більше того, практично неможливо глибоко й різнобічно зрозуміти жодне природне явище, всебічно не досліджуючи суспільних умов і факторів, що його породили. Тому в практиці екологічної діяльності широко застосовуються анкетування, інтерв'ю, опитування та експертизи, які також є основними методами соціології. Одержані за результатами соціологічних досліджень рекомендації можуть використовуватись у прийнятті важливих природоохоронних рішень, де відправною тезою має бути принцип «не нашкодь».

Як відомо, для юнацького віку характерний інтенсивний розвиток самостійності, ініціативи, уміння керувати своїми почуттями й поведінкою, потяг до самоствердження. Тому формування екологічної культури в студентів вимагає врахування вікової психології молодої людини, а виховні заходи мають носити рекомендаційний характер з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей студентів. Сприяє цьому опанування основ соціальної й педагогічної психології.

У ході формування психічної й громадянської зрілості особистості, усвідомлення своїх сил і розуміння себе в системі «суспільство – людина – природа» в юнацькому віці розвиваються стійкі моральні переконання, моральна свідомість у поведінці, зміцнюється потреба спів ставляти свої вчинки відповідно до своїх установок (у тому числі й екологічними). Природно, предмет вивчення психології пов'язаний із комплексом суб'єктивних новоутворень: психічні якості й стани особистості (емоції, здібності, мотивація, темперамент, характер, воля), пізнавальні процеси (відчуття, сприймання, увага, пам'ять, фантазія, уява, мислення, мовлення), які лежать в основі життєдіяльності людини К. Абульханова-Славська [1], В. Асєєв [18], Л. Божович [42], Л. Виготський [71], А. Леонт'єв [166]. Вони є основою, на якій розвивається потреба в самовихованні, котре спрямоване не

тільки на подолання своїх недоліків і розвиток позитивних якостей характеру, а й формування себе як особистості. А відтак, організація процесу формування екологічної культури студентів має носити системний характер, де становлення навичок природоохоронної діяльності базується на впорядкованій системі цінностей з домінантою природи.

Що стосується безпосередньо екологічного виховання, то це чітко проявляється в мотивації вчинків, системі свідомої й імпульсивної поведінки, навичках природозберігаючої діяльності й мисленні. Ефективними показниками рівня сформованості його екологічної культури є позитивні або негативні зрушення в психіці, мисленні й поведінці студента. Крім того, для майбутньої професійної діяльності необхідні знання як основ загальної, так і вікової психології (функції й розвиток психічних процесів, станів, якостей і властивостей людини). На превеликий жаль, об'єм навчального часу, відведеного навчальними планами технічного ВНЗ, на нашу думку, занадто обмежений. Так, наприклад, на опанування курсу «Психологія і педагогіка» на економічному, кібернетичному, машинобудівничому факультетах відведено лише 54 години, причому аудиторне навантаження складає одну третину загального об'єму годин. Аналогічна ситуація має місце й відносно «Соціології», «Цивільної оборони», «Безпеки життєдіяльності» з усіма наслідками, що випливають із цього.

Важливе місце в системі формування екологічної культури студента займає «Культурологія», що передбачає ознайомлення з основами цінностей, розкриває можливості людини як творця культури, знайомить з її особливостями на різних історичних етапах розвитку цивілізації. У контексті дослідницьких завдань змістове наповнення курсу безпосередньо перегукується з розвитком ціннісних орієнтацій майбутнього спеціаліста виробничої сфери, його моральних якостей і моральної культури в цілому. Як наголошує О. Бойко, «культура є індикатором суспільного розвитку (відображає стан морального здоров'я суспільства, рівень економічних і

політичних свобод, характеризує його духовний потенціал); вона активно впливає на духовну архітектоніку громадянської думки активізує або гальмує суспільні процеси в різних сферах життя, намагаючись забезпечити гармонію при переході до нових орієнтирів, пріоритетів, шкали цінностей; виконує роль інтегратора суспільних сил (має здатність об'єднувати людей незалежно від їхньої світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної належності в певні соціальні спільноти, а народи – у світову цивілізацію)» [43: 604-605]. Отже, культурологічні засади, трансформуючись в екологічне сприйняття, екологічне мислення й екологічну діяльність, є однією з провідних методологічних передумов професійного становлення майбутнього спеціаліста. Як наголошує Г. Пустовіт, через категоріальний апарат культури здійснюється «універсальне ставлення людини до світу, через котре людина створює світ і саму себе» [238].

Особливе місце в системі екологічного виховання студентів техніко-технологічного спрямування, як уже наголошувалося, посідають профільно орієнтовані дисципліни. У нашому випадку – це фундаментальні курси „Фізика”, „Математика”, „Хімія”, „Теоретична механіка” та ін., а також спеціальні – „Теорія машин і механізмів”, „Деталі машин”, „Обладнання та транспорт механообробних цехів”, „Основи САПР” тощо. Якщо перші уособлюють інваріантний компонент змісту екологічної освіти майбутнього інженера-технолога, то профільні „обслуговують” варіативну складову об'єму спеціальних знань, умінь і навичок випускника технічного ВНЗ. Зокрема вони забезпечують змістове наповнення процесу формування вмінь самостійно аналізувати й моделювати типові екологічні ситуації, якісно здійснювати нескладні комплексні екологічні експертизи в умовах безпосереднього виробництва, приймати рішення на перспективу, здійснювати екологічну паспортизацію об'єктів (машинобудівних підприємств, дільниць, цехів) та екологічний моніторинг стану навколишнього середовища.

Складний характер комплексу екологічно значущих умінь і специфіка предметної сфери, на базі якої вони формуються, зумовлюють їх конкретизацію в межах кожної дисципліни, що вивчається. При цьому виховні можливості останніх мають використовуватись як для набуття студентами відповідного об'єму знань і формування вмінь і навичок з охоронної діяльності, так і розвитку відповідної мотиваційної сфери майбутнього спеціаліста. У змісті екологічного виховання, наприклад, фізики повинні знайти відображення й характерні особливості її предметної області як науки, і специфіка вмінь і навичок, котрі формуються в студентів у процесі опанування курсу. Екологічні знання, які є основою природоохоронної діяльності при вивченні фізики, визначаються точками перетину предметної області фізики й екології. Оскільки предметом екології є закономірності взаємовідносин між живою і неживою природою, а фізика вивчає форми існування матерії на її неживих рівнях, у зміст формування екологічної культури студентів технічного навчального закладу в процесі вивчення фізики мають бути включені всі елементи неживої природи, які детермінують умови існування живих істот, а також фізична сутність процесів обміну між живою і неживою природою.

Відомо, що існування живих організмів забезпечується необхідним оточенням та екологічними факторами. В умовах планети Земля існування живих організмів відбувається у водному, повітряному оточенні, а також у ґрунті й тілах інших тварин. Оскільки фізика вивчає фізичні якості трьох перших, визначення параметрів, які характеризують якості твердих, рідинних і газоподібних тіл, має визначальне значення для розвитку й життєдіяльності відповідних видів живих організмів. Зміни кількісних значень характеристик виду оточення викликає певні реакції і в самих організмах (анатомічні, фізіологічні, біологічні, неможливість існування в конкретних умовах). Аналогічний вплив на умови існування живої природи мають екологічні фактори. До них відносяться абіотичні (вологість, температура, освітлення,

атмосферний тиск, радіація, гравітація, рівень електричних полів, рівень звукової енергії та ін.) і антропогенні, тобто ті форми діяльності людини, що впливають на живу природу.

При засвоєнні курсу „Фізика” студентами спеціальності „Технології машинобудування” має здійснюватися тісний зв’язок між наслідками дії антропогенних факторів і специфікою їхньої майбутньої професійної діяльності. Скажімо, питання енергетики і транспорту тісно переплітаються з природними ресурсами, впливом промисловості на гідросферу, захист повітряного басейну від забруднення, виснаження природних ресурсів тощо. Наповнення занять екологічно спрямованим змістом і набуті ще в загальноосвітній школі загальні екологічні вміння сприяють формуванню в студентів уміння оцінювати стани довкілля, порівнювати й визначати значення фізичних характеристик середовища як у нормативних, так і в екстремальних умовах, робити відповідні висновки про можливі наслідки дії антропогенних факторів на функціонування живих істот. У процесі вивчення фізики розвиваються вміння самостійно здобувати необхідні знання, здійснювати спостереження, будувати екологічні гіпотези та організовувати експерименти, аналізувати й інтерпретувати їх результати, давати соціально-економічну й екологічну оцінку одержаним даним.

Взаємозв’язок екологічних і фізичних умінь визначається в ході різноманітних видів діяльності, залучення до яких студентів сприяє розвитку операційного компоненту природоохоронної роботи. Так, розвиток умінь культури поведінки в навколишньому середовищі спирається на розуміння необхідності грамотно користуватися фізичними приладами, формування потреби в правильній поведінці в конкретній ситуації, свідомого дотримання норм розумних витрат води, газу, електроенергії тощо. Умотивованим переконанням необхідності захисту навколишнього простору передують розвиток умінь оцінювання стану довкілля, передбачення негативних дій людей відносно природи й проектування заходів щодо їх попередження,

виконання посиленої природоохоронної діяльності. Формування цих та інших умінь у процесі вивчення фізики здійснюється під час роботи з обчислювальними приладами, виконання завдань із конструювання, розв'язання різних типів задач.

До провідного системоутворюючого курсу вищої технічної школи в плані формування екологічної культури відносяться «Основи екології». Він включає інформацію про роль екології в збереженні, відновлюванні навколишнього середовища й застереженні негативних наслідків втручання людини в природу, розкриває значення екології для оцінки наслідків професійної діяльності й прийняття оптимальних рішень в умовах екологічної кризи. Цим курсом передбачено ознайомлення з процесами глобального колообігу речовин у природі, ефекту «самоочищення», розкриття екосистеми (типи, їх склад і збалансованість) та біосфери (структура, функціональна цілісність і забезпеченість її стійкості, антропогенний вплив на природу). Значне місце відведено екологічним принципам раціонального природокористування, оцінці прямих і непрямих впливів різних видів забруднювачів на організм людини, а також проблемам екологічного захисту навколишнього середовища методом аналізу й оцінки забруднення навколишнього середовища тощо[94; 111; 117; 140; 163].

На жаль, як засвідчує аналіз змісту програми, вона переважно спрямована на забезпечення знаннєвого екологічного досвіду студентів і не носить, на нашу думку, активного виховного навантаження. Більше того, ознайомлення з роботою вищих навчальних закладів дає підстави стверджувати, що використання виховних можливостей означених та інших навчальних дисциплін природничої, методологічної, професійної та практичної підготовки (див рис.2.4) не створює єдиного інформаційно-педагогічного простору для формування екологічної культури своїх випускників. Результати теоретичного аналізу відповідних теоретичних і практичних джерел засвідчують: формування екологічної культури студентів

, вимагає цілісного підходу до реалізації виховних завдань, інтерпретації понять і даних різних джерел через звернення до педагогічної психології, використання філософських категорій, соціологічних термінів і дефініцій. У поєднанні зі знаннями з інших дисциплін на засадах інтеграції та між предметних зв'язків вони складають основу для розв'язання ключових виховних проблем вищої школи. Ідеться про забезпечення міжпредметного підходу до структурування змісту означених дисциплін у системі професійної підготовки майбутніх фахівців як однієї з обов'язкових умов компонування навчального плану – документу, що визначає нормативний рівень кваліфікації випускника вищого навчального закладу.

Звичайно, у змісті дисциплін певною мірою знайшов відображення науковий підхід до вивчення об'єктів, предметів, процесів і явищ навколишнього середовища й суспільства. Але існуючий предметний принцип побудови знань не дозволяє повністю реалізувати системний підхід у навчанні, не «розмиваючи» межі існуючих навчальних предметів. Тому ефективність його реалізації в єдиному режимі функціонування ВНЗ забезпечується, насамперед, узгодженістю навчальних планів і програм, відображенням зв'язків у підручниках та навчальних посібниках, цілеспрямованою підготовкою викладацького складу, наявністю відповідного дидактичного супроводу.

Реалізація міжпредметного підходу як обов'язкової вимоги до побудови змісту й організації навчально-виховного процесу вимагає формування системи знань на основі розвитку провідних загальнонаукових ідей і понять (освітня функція); формування світогляду, діалектико-матеріалістичних поглядів, професійно-педагогічних знань і вмінь (виховна функція); координацію в роботі викладачів-предметників на основі єдиних педагогічних вимог і однозначного трактування загальнонаукових та спеціальних понять, узгодженості в проведенні навчально-виховного процесу (організаційна функція міжпредметних зв'язків). Міжпредметність у цілому

сприяє ефективній дії всього комплексу принципів навчання, оскільки він слугує створенню дидактичних основ для планомірного здійснення навчально-виховного процесу.

Таким чином, у процесі засвоєння студентами комплексу навчальних дисциплін у системі оволодіння професійними знаннями й уміннями їм прищеплюються норми екологічної культури поведінки й життєдіяльності. З цією метою використовуються можливості всієї палітри навчальних предметів та інших видів виховного педагогічного впливу, засоби активізації природоохоронної діяльності, здійснюється коригування поведінки, що сприяє збереженню природного середовища. Увага концентрується на розвитку правильних уявлень про стан природного середовища, дотриманні класичної схеми перебігу виховного процесу – засвоєння системи екологічних знань, формування ціннісного екологічного ставлення до природи на основі сформованих мотивів і переконань, готовності до майбутньої природоохоронної діяльності.

Екологічна культура, як уже відзначалося, є складним, багатофакторним особистісним новоутворенням. Тому наповнення змістового блоку розробленої нами технології її формування передбачає поєднання зусиль викладачів і студентів як у процесі опанування навчальних дисциплін (див. рис. 2.3), так і копійкою роботи в позанавчальний час та інших видів навчально-виховної діяльності. Зокрема, цілісний механізм екологічного виховання випускників технічних ВНЗ включає активне використання можливостей науково-дослідної роботи (НДР). Її метою є забезпечення не тільки більш повного й глибокого оволодіння специфікою обраної спеціальної спеціальності, формування в них навичок самостійної теоретичної й експериментальної роботи, ознайомлення із сучасними методами наукового пошуку, а й уміння організації природно-екологічних досліджень, набуття навичок застосування екологічних знань у вирішенні конкретних природоохоронних заходів.

Ураховуючи специфіку майбутньої професії, в основі організації НДР (підготовка рефератів, курсових, дипломних і магістерських робіт, участь у творчих дослідницьких колективах тощо) бажано передбачити розробку тематики (індивідуальних, кафедральних, вузівських) досліджень професійно-логічної спрямованості. Це створює більш широкі можливості для розвитку екологічного мислення, набуття необхідного наукового тезауруса як засобу цілісного розвитку особистості, самостійного проведення експериментальних досліджень використання їх результатів у практиці. Включення у дослідницьку ціннісну діяльність студентів проблем екологічного спрямування в межах їх професійної підготовки передбачає дотримання єдиного режиму проведення наукових пошуків, залучення до них студентської молоді упродовж усього періоду навчання шляхом активного засвоєння морально-екологічного досвіду в спеціально створених умовах і забезпечення гармонійного зв'язку дослідницької роботи з майбутньою професійною діяльністю.

Практичне формування у студентів екологічних якостей, котрі повинні стати невід'ємною рисою їх моральних переконань, звичок і стійких принципів поведінки, передбачає оптимальне використання виховного потенціалу різновидів практик. Говорячи про проектування відповідних цілеспрямованих соціалізуючих педагогічних механізмів, нами мається на увазі діяльність, яка здійснюється і в процесі проходження навчальних практик. Роль педагога в даному випадку полягає у створенні умов, які б стимулювали формування і прояв особистісних екологічно-моральних якостей. Така організація виховного процесу активізує перехід педагогічних впливів у переконання й потреби студента. Це є процесом перетворення його узагальненого соціального досвіду у внутрішню силу, яка спонукає практиканта до екологічно цінної поведінки й діяльності, перетворення комплексу ідей у змістову характеристику людини.

Зрозуміло, що перехід екологічних цінностей у внутрішні домінанти

особистості здійснюється в процесі багатопланової взаємодії професорсько-викладацького складу, студента та інших суб'єктів виховання на підґрунті цілісності і толерантності.

Успіх виховної роботи в процесі проходження практик, насамперед, визначається необхідною психологічною підготовкою студентів. Узагальнення даних анкетування та включеного спостереження за проходженням ними ознайомчих та виробничих практик засвідчує, що дієвість останніх детермінується якісною організацією настановчих конференцій, наявністю чіткого систематичного моніторингу та достатня організаційно-педагогічна культура керівників і кураторів практики. До вагомих чинників формування екологічної культури, як показали результати дослідження, слід віднести рівень відповідної теоретичної і методичної підготовки її учасників, якість організації проходження практики, наявність доброзичливої атмосфери в ході її проведення; готовність до цього виду роботи викладачів ВНЗ та базових керівників практики.

Отже, цілеспрямоване використання різновидів практик у процесі професійної підготовки випускника вищої технічної школи є необхідною умовою формування його екологічної культури, що забезпечується чіткою педагогічною і особистісною установкою на розвиток змодельованих якостей, своєчасною корекцією і координацією одержаних теоретичних знань, безпосередньою участю у виконанні професійних функцій, свідомим ставленням до самовдосконалення.

У процесі дослідження встановлено, що важливим джерелом засвоєння екологічних цінностей випускниками ВНЗ є оптимальне використання резервів позанавчальної роботи. Саме усвідомлення норм екологічної культури здійснюється безпосередньо через різні форми позанавчальної діяльності. Як засвідчують результати дослідження К. Байші, у практиці вищої школи використовується більше 20 активно вживаних форм поза навчальної діяльності [23: 58]. Але фактичний показник охоплення ними

студентів незначний. Так, біля 40% із числа опитаних нами респондентів не охоплені жодною з форм позааудиторної роботи, а 35,0% із них включені лише в окремі види виховної розвивальної діяльності. Тому повноцінне використання можливостей організації виховного процесу в позаурочний час залишається одним із резервів оптимізації процесу формування екологічної культури студентів технічного ВНЗ.

Багатогранність виховних завдань зумовлює використання в поза аудиторній діяльності різноманітних засобів. Теорією і практикою доведено, що чим ширше коло діяльності, тим багатший духовний світ людини, більше перспектив для формування морального обличчя особистості (Г. Ващенко, І. Зверева, І. Мар'єнко, А. Капська). Найбільш ефективними організаційними формами й методами впливу на студентів зарекомендували себе: переконання, бесіди, завдання та доручення; проблемні ситуації; допомога та контроль; заслуховування звітів та повідомлень на екологічну тематику; особистий приклад; методи стимулювання; засоби пропаганди та агітації; круглі столи; захисти проєктів тощо. За їх допомогою здійснюється і усвідомлення еколого-правових норм природоохоронного законодавства України.

Як відомо, право виступає регулятором поведінки, а відтак є ефективним засобом формування екологічної культури майбутніх фахівців. Екологічні норми як стандарти поведінки та спілкування студента з навколишнім природним середовищем мають розглядатися в якості імператива – природоохоронних законів потрібно дотримуватись, незважаючи на особистісне до них ставлення. Звичайно, що в основі формування ціннісної сфери її базовим підґрунтям є мотиви й внутрішні спонукання. Відносно ж правових норм природоохоронного законодавства, то вони виступають як зовнішні регулятори поведінки. Не можна не погодитися з С. Кравченком і М. Костицьким, що еколого-правові норми виконують інформативну, аксіологічну й примусово-стимулюючу функції [158: 92]. При цьому стимулююча функція екологічного права акумулює не

тільки моральне й матеріального заохочення, а й вимагає дотримання певних норм і встановлює відповідальність за екологічні правопорушення.

Результати експериментальної роботи засвідчують, що виховання ціннісно-позитивного ставлення до екологічних проблем через правові природоохоронні норми є складним довготривалим процесом. Формування екологічної культури відбувається безпосередньо в ході засвоєння та співставлення вимог правоохоронних норм і власно особистісної позиції студента. Психологічний механізм засвоєння відповідних знань здійснюється через емоційно-вольову сферу, через чуттєве усвідомлення цінностей природи, розуміння необхідності дотримання еколого-правових норм. Поряд з іншими видами формування екологічної культури студентів останні виконують виховну функцію. Оскільки, як стверджує Т. Вайда, «закріплюють у пам'яті студента прогресивні форми екологічного мислення та пріоритети суспільних цінностей, формують почуття відповідальності за власну поведінку серед природи, необхідність дотримання дисципліни та правил співіснування людини й природи» [59: 32].

Формування екологічної культури студентів технічного ВНЗ, як уже наголошувалося, ґрунтується на відповідній мотиваційній основі природоохоронної діяльності, яка включає гуманістичні, патріотичні, економічні, естетичні, санітарно-гігієнічні й пізнавальні мотиви. Кожний із аспектів мотиваційної сфери особистості визначає характер її думок, почуттів, спрямувань, які спонукають людину до здійснення певних дій щодо захисту навколишнього середовища. Зрозуміло, що загальний характер мотивації природоохоронної діяльності визначається поєднанням різних компонентів у структурі мотиваційної сфери. Скажімо, гуманістичні мотиви пов'язуються з почуттям толерантності, емпатії (співчуття) і жалості до представників живого, що викликає бажання допомоги живим організмам, охорони природи в цілому. Патріотичні мотиви виникають тоді, коли людина у своїх діях керується почуттям відповідальності, гордості за свою землю,

Батьківщину, свій народ. Естетичні мотиви охорони навколишнього світу мають безпосереднє відношення до розуміння прекрасного, сприйняття природи як джерела натхнення й насолоди, бажання будувати своє життя за законами краси. Мотиви економічного характеру викликані виробничою необхідністю раціонального використання природних ресурсів із найменшими наслідками негативного впливу на природу, потребою економічного ведення господарства й розв'язання проблем збереження природи в результаті її інтенсивного освоєння.

Важливу роль у системі природоохоронних мотивів відіграють санітарно-гігієнічні мотиви. Зростання впливу антропогенних чинників на стан здоров'я людини викликає відповідні їй реакції на порушення санітарно-гігієнічних умов існування, а також життя представників рослинного й тваринного світу. Формування цього виду мотивації відбувається там, де йдеться не тільки про екологічні проблеми людства взагалі, а й конкретні показники забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів, ґрунту, отруєння довкілля пестицидами, гербіцидами, важкими металами, про наслідки радіаційного зараження, екологічні хвороби тощо. Результати дії антропогенного чинника у своїй більшості зводять ся до збільшення кількості шкідливих речовин у навколишньому середовищі, що перевищують допустимі їх концентрації.

Пізнавальні мотиви охорони довкілля в системі формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів пов'язані з природним потягом людини до пізнання навколишньої дійсності, розуміння явищ і процесів, що відбуваються в реальних умовах оточуючого її середовища. Організація науково обґрунтованого природокористування і налагодження оптимальних взаємин „людина – природа” неможливі без знання законів розвитку природи.

Зрозуміло, що формування кожного виду мотивів не проходить ізольовано один від одного. Тільки в їх гармонійному поєднанні і

взаємозв'язку здійснюється розвиток мотиваційної сфери студента технічного ВНЗ, що є необхідною умовою підготовки майбутнього спеціаліста виробничої сфери, здатного і готового до реконструкції виробництва на базі нових прогресивних технологій, пошуку й використання нових видів екологічно чистих джерел енергії, створення необхідних умов для гармонізації взаємодії людини й природи.

Аксіологічне підґрунтя технології формування екологічної культури студентів технічних ВНЗ становлять тип взаємодії людини й природи, система еколого-ціннісних орієнтацій особистості. Наповнення змістово-процесуального блоку технології екологічної культури характеризується наявністю інформації про екологічні проблеми й оптимальні шляхи їхнього розв'язування.

Технологічний процес являє собою планомірний (поетапний розвиток і формування типів екологічних цінностей від орієнтації на цінності споживання до цінності заощадження й цінності відновлення). Змістово-процесуальний блок моделі екологічного становлення випускника технічного вищого навчального закладу, що базується на засадах аксіології, наведено на рис. 2.4.

Стрижнем, який складає основу процесу формування студента як екологічно свідомої особистості, суб'єкта та індивідуальності, є система екологічно значущих ціннісних орієнтацій. Сама технологія як цілісний процес поєднує чітку послідовність дій суб'єктів виховного процесу й реалізується через сукупність взаємозумовлених компонентів: ціле покладання (завдання кожного етапу); зміст діяльності (використання матеріалу навчальних дисциплін, науково-дослідна студентська робота, різновиди практик, позанавчальна діяльність, самовиховання); процесуальний (діяльність педагога й студентів, методи й організаційні форми навчання й виховання); рефлексивно-оцінна й корекційна робота (аналіз і співставлення власного й нормативного еколого-ціннісного досвіду); сукупність методів оцінки й корекції результатів формування означеного особистісного новоутворення.

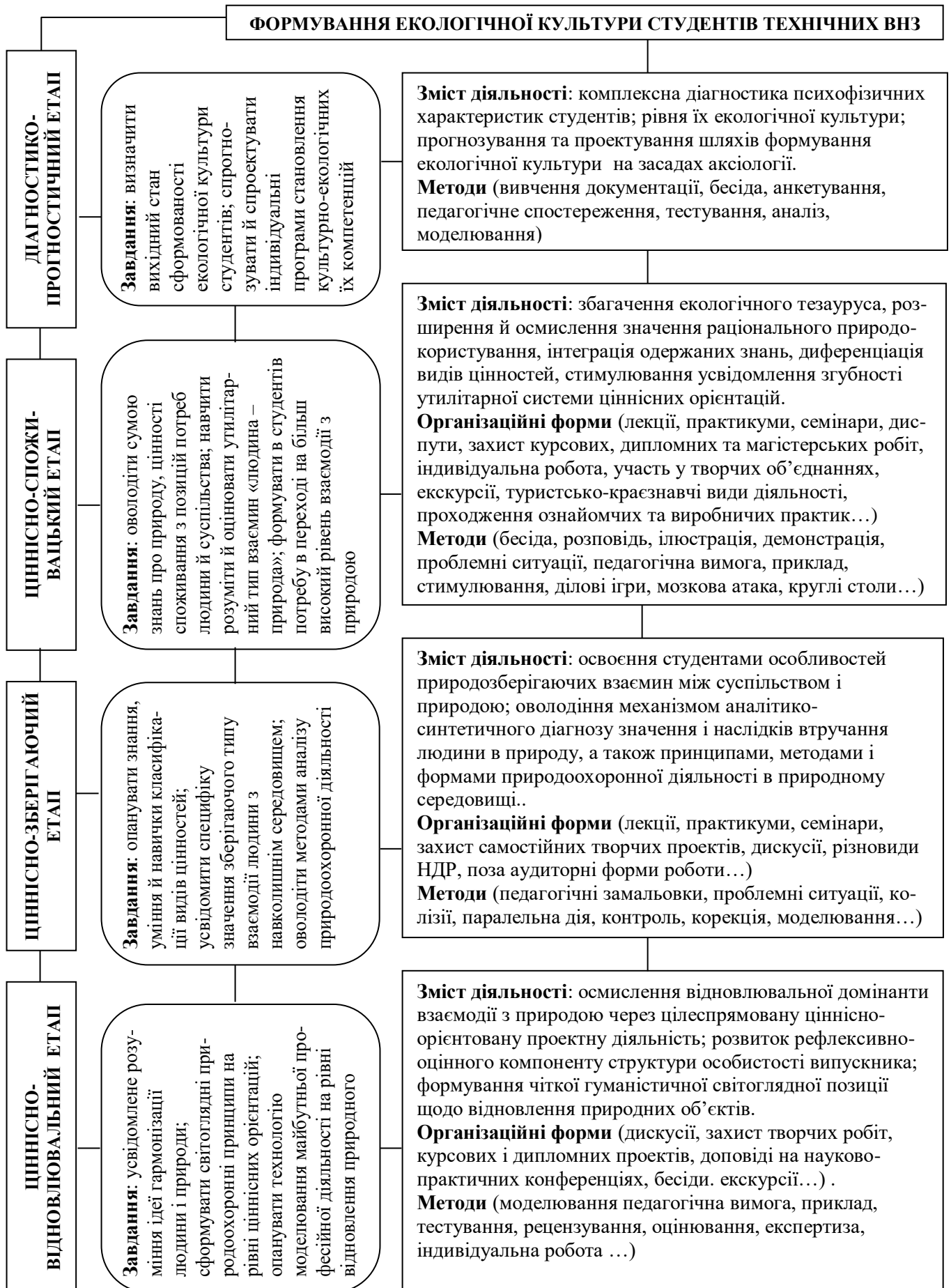


Рис.2.4 Змістово-процесуальний блок технології поетапного формування екологічної культури студентів технічних ВНЗ

Важливою у становленні екологічно свідомого професіонала є оцінна діяльність. Остання як філософська категорія виступає в нашому дослідженні в якості засобу пізнання починається з порівняння одержаної сенсорної інформації з пізнавальними еталонами її інтерпретації [279: 22]. Це передбачає активну порівняльну діяльність студентів як суб'єктів прийняття певних висновків, передбачень, рішень. Тобто в результаті оцінної діяльності відбувається трансформація сенсорної (чуттєвої) інформації в конкретно визначений образ, який безпосередньо впливає на формування відповідних навичок.

Поетапний розвиток умінь пізнавальної оцінної діяльності передбачає поступове виділення студентом основних властивостей і зв'язків конкретних процесів, чим створює властиві змістовні абстракції оцінювання, які «відображають його внутрішні якості й відношення до оцінки предметів, явищ, дій, що дає змогу йому якісно формувати професійні навички оцінної діяльності» (І. Смолюк) [260: 23]. Формування навичок оцінювання в студентів відбувається в процесі набуття нових знань про навколишню дійсність, коли вони оволодівають необхідними прийомами й способами аналізу, співставлення, визначення свого ставлення до явищ і процесів. Ідеться, зокрема, про рефлексивний аспект процесу формування екологічної культури студента. Рефлексія передбачає самоаналіз, роздуми, спілкування на одинці з собою (Н. Гуткіна, Б. Загарник, С. Степанов [237] та ін.). У сучасному трактуванні це поняття має такі форми вияву, як рефлексія образу дії, рефлексія самопізнання, рефлексія професійної діяльності (М. Тутушкіна [315], П. Якобсон [326], Д. Аткинсон [327]). Розвиток рефлексивної культури особистості характеризується здатністю й готовністю людини творчо осмислювати проблемно-конфліктні ситуації, уміння знаходити нові цінності, адаптуватися в незвичних міжособистісних відносинах, уміння ставити й вирішувати неординарні практичні завдання. Отже, одним із завдань поетапного формування екологічної культури студента є розвиток у

нього здатності до аналітико-синтетичної оцінної діяльності своєї поведінки на основі співставлення своїх дій і вчинків з діями інших і нормативними вимогами суспільства.

Дидактико-методичний супровід технології вимагає проведення попереднього аналізу й визначення відповідних тем навчальних програм, навчальних дисциплін, що містять еколого-значущі матеріали; визначення в навчальному матеріалі ключових елементів, що уможливають цілісне бачення складових екологічної культури студента, розробки системи аналітичних завдань відповідно до типів цінностей і комплексу засобів їх поетапного розв'язання.

Завдання першого – діагностико-прогностичного етапу полягає у визначенні вихідного стану екологічної підготовки студента, виявлення його психофізичних задатків, розвитку емоційно-вольової, мотиваційної сфери, наявного об'єму екологічних знань і екологічної спрямованості. На основі одержаних даних прогнозуються варіанти групових та індивідуальних проектів – програм екологічної освіти першокурсників. Системоутворюючим елементом на даному етапі є достовірність інформації щодо орієнтацій студентів, а також тип, ставлення до навколишнього середовища в ієрархії їх цінностей.

На другому етапі цільовим компонентом виступає цінність споживання (людина й природа ізольовані, людина використовує у своїй діяльності природні ресурси для того, щоби жити). До основних завдань тут відносяться: уміння визначати цінності споживання, аналізувати їх із позицій потреб людини й суспільства, уміти давати оцінку утилітарному типу взаємодії людини й природи, виявляти своє ставлення до нього. Провідним завданням педагогів є формування в студентів потреби перегляду взаємин між людиною й довкіллям на новій ціннісній основі, розуміння небезпеки й згубності наслідків утилітарних цінностей. Всебічно сприяти розвитку свідомого бажання переходу на більш високий рівень типу екологічних

цінностей. З цією метою використовуються всі можливості ВНЗ для інформації про значення природи, масштаби забруднення навколишнього середовища, акцентується увага на необхідності гармонізації взаємин людина – природа. Діяльність педагога спрямована на забезпечення умов для оволодіння й осмислення екологічної інформації (споживчі ресурси, джерела забруднення довкілля, розуміння цінностей природокористування, узагальнення знань) засобами різноманітних організаційних форм і методів, через систему репродуктивних і частково-пошукових завдань.

Діяльність студентів сконцентрована на свідомому засвоєнні інформації, її інтерпретації з позицій обмеженості взаємин «людина – природа» рівня цінностей використання, на поглибленні об'єму екологічних знань, цілісному сприйнятті навчального матеріалу, на розуміння значення раціонального природокористування. На цьому етапі розвивається вміння аналізувати, самостійно визначати й диференціювати види цінностей, аргументувати своє ставлення до природи.

На початковому етапі навчально-виховна діяльність організується на рівні ілюстративно-репродуктивного типу, який орієнтує на міцне, свідоме засвоєння навчального матеріалу і його відтворення при необхідності. Превалює тут спосіб раціонального поєднання традиційних методів і елементів навчання, коли екологічна проблема вимагає конкретного результату й спрямовується на самостійний пошук вищих рівнів ніж цінності споживання. У міру поступового засвоєння матеріалу йде поступове ускладнення завдань і здійснюється перехід на частково-пошуковий характер роботи у процесі пошуку резервів оптимізації природокористування. Ціннісно-формувальні зусилля професорсько-викладацького складу спрямовуються на усвідомлення студентами негативних наслідків діяльності суспільства; значення природи для людини; аналіз результатів забруднення природного середовища й шляхів їхнього розв'язання; включення студентів у системний аналіз цінності використання, що стимулює усвідомленому

сприйняттю ними більш високого рівня – цінності збереження.

Рефлексивно-оцінний аспект вимагає сформованості вміння аналізувати цінності споживання, давати оцінку власного ставлення до них у системі ієрархії ціннісних орієнтацій. Координація дій щодо забезпечення цілісності розвитку екологічної культури здійснюється через механізм зворотного зв'язку.

Для третього етапу ціннісним компонентом є рівень збереження навколишнього середовища. Незважаючи на те, що цілісність між людиною й природою є умовною, тут превалує постулат про необхідність збереження ресурсів природи для існування суспільства.

До основних завдань на цьому етапі відносяться опанування вмінь класифікувати цінності аналізувати екологічну ситуацію, володіти методами виявлення особливостей зберігаючого типу взаємодії людини й навколишнього середовища, формами природоохоронної роботи та аналізу значення та наслідків екологічної діяльності людини.

З цією метою здійснюється відбір і систематизація екологічної інформації, опановуються методи й принципи класифікації цінностей, а також природоохоронної діяльності на ціннісно зберігаючому рівні екологічної культури.

Зусилля педагога спрямовуються на поглиблення знань студентів про природу, суспільство й людину, способи екологічної діяльності, які виражені в правилах і алгоритмах; на опанування досвідом творчого емоційно-оцінного ставлення до дійсності. Для цього створюються проблемні ситуації екологічного характеру, актуалізуються знання для формування варіативних гіпотез їх розв'язання, організовуються відповідні екскурсії, здійснюється керування науково-дослідною роботою, орієнтованою на свідоме освоєння студентами екологозберігаючих видів діяльності.

Студентами на конкретних прикладах визначаються й аналізуються протиріччя між існуючими категоріями „бажання – необхідність –

обмеженість”, обговорюються методи й шляхи їх розв’язання, висуваються варіанти забезпечення гармонізації співіснування людини й природного середовища, розробляються висновки та узагальнення щодо можливостей природоохоронної діяльності в реальних життєвих ситуаціях.

Організація навчального процесу орієнтується на використання опорних схем, модулів, тез, що передбачає самостійне планування та освоєння цінностей збереження. Ідеться про згорнуті форми роботи, де перевага надається самостійним видам діяльності з природоохоронної тематики. Значне місце в навчально-пізнавальній діяльності відводиться створенню проблемних педагогічних цілеспрямованих виховних ситуацій, що забезпечує безпосереднє відчуття студентами ціннісних відношень у взаємодії „людина – природа”, формує особистісне до них ставлення. Сприяє цьому включення рефлексії, коли студент може оцінити безпосередні результати своєї участі в розв’язанні проблеми природоохоронного характеру, не тільки виявити прогалини у своїх екологічних знаннях і вміннях, а й свідомо накреслити шляхи їх корекції і взагалі здійснити об’єктивну особистісну самооцінку.

Систематичний моніторинг, контроль і корекція, що реалізуються в умовах штучно створених чи природних ситуацій дає можливість внести своєчасні зміни й доповнення в процес формування екологічної культури (зміщення акцентів у поданні матеріалу, збільшення завдань евристичного характеру, підвищення чи зниження ступеня проблемності введення додаткового матеріалу, використання інноваційних методів навчання тощо).

Для четвертого прикінцевого етапу ціннісним компонентом є цінність відновлення й збільшення природного середовища. Таке співіснування вимагає гармонізації розвитку людини й природи як єдиної системи.

Основні завдання передбачають: сформувати ціннісні орієнтації найбільш високого рівня; навчити студентів виділяти цінності на рівні теоретичного й практичного матеріалу; свідомо й глибоко оволодіти

методами й методикою передбачення й моделювання своєї майбутньої професійної діяльності на рівні цінності зростання. Стрижневою основою цього процесу є сформування світоглядних природоохоронних позицій, які стають життєвими принципами, що визначають поведження й характер діяльності майбутнього спеціаліста й громадянина протягом усього життя.

У підборі змістового матеріалу та його структуруванні перевага надається матеріалу про відновлення природних об'єктів навколишнього середовища.

Діяльність педагога забезпечує поле самостійної роботи для визначення студентами екологічних проблем; спрямована на створення умов для пошуку проблем і розробки проектів майбутньої діяльності з ефективного відновлення ресурсів природного середовища та узагальнення результатів наукового пошуку.

До основних завдань студентів на цьому етапі відноситься самостійний вибір проблем формулювання наукових гіпотез, створення програми й завдань. Інтенсивно досліджуються можливості й способи розв'язання екологічних проблем та плануються шляхи збереження природних ресурсів. Необхідною є аргументована мотивація одержаних результатів дослідження з точки зору цінностей при захисті курсових і дипломних проектів, під час участі в дискусіях, круглих столах та ін.

Забезпечення засвоєння й свідомого осмислення студентами ролі й значення цінності природного середовища, відновлення в житті суспільства й людини необхідності гармонізації взаємодії з навколишнім світом здійснюється дидактико-методичними засобами, де перевага надається організації ціннісно-орієнтованій прогностичній та проектній діяльності.

Рефлексивно-оцінний аспект (оцінка та самооцінка) передбачає порівняльні, аналітичні співставлення результатів проектувальної діяльності, коли студент переживає задоволення чи незадоволення своєю роботою та робить висновки щодо реалізації обраної ним системи цінностей у своїй

діяльності, порівнюючи її з результатами однокурсників.

Управлінський компонент (відстеження й корекція) забезпечує контроль процесу поетапного просування особистості студентів до свідомого осмислення значення екологічних цінностей у житті особистості й суспільства, контроль за оволодінням екологічним ціннісним тезаурусом. Оцінка результатів діяльності визначає провідний із різних типів взаємин з природою, що є одночасно й ключовим критерієм визначення рівня сформованості екологічної культури випускника вищого технічного закладу.

Таким чином, розвиток професійно-екологічної компетентності випускника вищої технічної школи передбачає наявність спеціально сконструйованої навчально-виховної технології. Її сутність полягає у забезпеченні поступового руху від менш до більш високого рівнів екологічних цінностей і ціннісних орієнтації студентів. При цьому зберігається наступність і безперервність у процесі сходження до нового більш високого типу екологічної культури на основі критичного сприйняття її попереднього рівня сформованості у студента.

Побудова ієрархічної системи еколого-ціннісних орієнтацій носить закономірно-логічний поетапний характер: свідоме освоєння еколого-значимого тезауруса; створення умов для надання системі одержаних знань доцільного екологічного спрямування і набуття відповідних умінь, що сприяє появі у студентів певної еколого-ціннісної орієнтації. Одержана інформація піддається рефлексивному еколого-орієнтованому оцінюванню з позиції об'єктивно-існуючих типів взаємодії людини і природи, здійснюється вироблення більш гуманного, більш морального способу взаємодії із природою.

2.3. Аналіз ходу, узагальнення та інтерпретація результатів експериментальної перевірки теоретичних положень дослідження

Відповідно до розробленої програми дослідження, яку складено на основі системного підходу до організації процесу формування екологічної культури студентів технічного ВНЗ передбачалося вивчення вихідних теоретичних і практичних матеріалів про суть досліджуваного явища. З цією метою був здійснений теоретичний аналіз і систематизація наукових робіт, присвячених проблемі, що досліджується. Порівняльна оцінка теоретичних положень і сучасного стану екологічної підготовки випускників технічного ВНЗ дозволила сформулювати систему основних вихідних понять, розробити механізм оцінювання рівнів сформованості у студентів екологічної культури (перший розділ), обґрунтувати інтеграційну єдність критеріальних компонентів цього складного особистісного новоутворення майбутніх працівників виробничої сфери (екологічний тезаурус, культура сприйняття природи, екологічна спрямованість, готовність до активної екологічної діяльності, здатність до рефлексії).

На основі особистісно орієнтованого підходу до вивчення професійної підготовки студентів був проведений констатувальний експеримент. Його метою було визначення стану вихідного рівня прояву готовності студентів-першокурсників до свідомої екологозберігаючої майбутньої діяльності та визначення основних факторів, що впливають на процес розвитку цієї професійно необхідної якості. Експериментальна робота, як уже підкреслювалося, здійснювалася на базі Херсонського національного технічного університету. Репрезентативність вибірки складала 116 студентів (72% від кількості набору даного курсу). За результатами констатувального зрізу, усі першокурсники мають приблизно однакову освітню підготовку, хоча закінчували загальноосвітні заклади в різних регіонах України. Тому

зазначена кількість респондентів є цілком достатньою для отримання вірогідних висновків у нашому дослідженні.

Обстеження респондентів на предмет з'ясування рівня сформованості екологічної культури здійснювалось як на початку навчання (вихідний стан), так і в кінці кожного наступного курсу (контрольні зрізи). Завершував експеримент підсумковий зріз після закінчення всього навчального процесу.

Результати констатувального експерименту зафіксували у студентів і експериментальних, і контрольних груп низький рівень екологічної культури. Зокрема, виявилось, що респонденти не усвідомлюють до кінця властивості і закономірності екосистеми. Водночас опитані, незважаючи на те, що виражали свою стурбованість виснаженням природних ресурсів і погіршенням стану навколишнього середовища, надають перевагу прагматичній спрямованості у взаєминах з навколишнім середовищем (див. п. 1.3).

Домінанта середнього рівня екологічної культури випускників і низького у студентів-першокурсників технічного ВНЗ зумовила необхідність розробки та обґрунтування технології формування особистісного новоутворення, що розглядається, в умовах вищої технічної школи, яка базується на засадах аксіології. Іншими словами, слабкі екологічні знання, недостатня мотивація та практична спрямованість на виконання еколого-творчих функцій у суспільстві показали необхідність розробки і цілеспрямованого застосування системи педагогічних впливів, які б забезпечили необхідний рівень екологічної підготовки випускників вищого технічного закладу.

Оскільки професійна характеристика майбутніх працівників сфери виробництва детермінує наявність комплексу як особистісних якостей фахівця, так і його спеціальної компетенції, то формування екологічної культури за обґрунтованою в дисертації технологією здійснювалось в єдиному системному режимі, де всі види навчально-виховного процесу

логічно поєднані і стратегічно зорієнтовані на кінцеву мету.

Програмою формувального експерименту передбачалося створення організаційно-педагогічних умов ефективної організації екологічного виховання студентів. Це насамперед розробка методики діагностики екологічної культури, використання навчальних програм і підручників різних циклів дисциплін з огляду закладених у них типів екологічних цінностей; забезпечення взаємодії видів навчальної і позанавчальної діяльності, спрямованої на формування екологічної культури студентів на основі вдосконалення механізму цілепокладання і шляхів його реалізації; організація цілеспрямованого спілкування з природою; здійснення студентами самооцінки своєї екологічної діяльності, результатів перебігу екологічного виховання; запровадження спецкурсу «Економіка раціонального природокористування».

Цілеспрямованому використанню навчальних дисциплін у контексті мети нашого дослідження передувало ознайомлення з потенційними еколого-виховними можливостями навчальних програм дисциплін технічного ВНЗ. Так, порівняльний їх аналіз показав, що в суспільно-гуманітарному циклі навчальних предметів питання взаємодії людини й природи представлені з різним ступенем повноти. Основна увага в екологічному плані в курсах економіки, соціології, філософії, культурології, педагогіки, психології та ін. приділяється перетворенню природи, впливу на морально-естетичний розвиток особистості. Найбільш значимими для формування екологічної культури є поняття «людина», «суспільство», «природа», «екобезпека». Однак зміст цих понять розкривається фрагментарно на рівні подань, проблем і законів. Представлений, як правило, знанневий компонент, якому властивий інформаційний характер, що віддзеркалює цінності споживання й цінності заощадження. Іншими словами, пізнавальні й аксіологічні аспекти екологічного знання не знайшли досить повного й послідовного відбиття.

Що стосується програм науково-природничих дисциплін технічного

ВНЗ, то вони, звичайно, більш «екологізовані». Особливо це відноситься до курсів «Основи екології», «Безпека життєдіяльності», «Цивільна оборона», де розкриваються поняття екосистем, проблем життєдіяльності людини, аналізуються структурні складові природного довкілля, екологічні зв'язки, запаси природних ресурсів, різнопланові аспекти впливу суспільства на природу. Значне місце відведено вивченню основ моніторингу промислових об'єктів, основ захисту навколишнього середовища. Так, робочою програмою «Основи екології» для студентів факультету машинобудування і технологій і дизайну передбачено 18 годин лекційних і 9 – практичних, де розкриваються: предмет і завдання екології; вплив промисловості на атмосферу і гідросферу; методи і обладнання для їх очистки від забруднення; екологічні проблеми енергетики; альтернативні джерела енергії; міські екологічні системи; кругообіг основних біогенних і хімічних елементів у природі; екологічні проблеми України та ін..

На самостійне опрацювання студентами (36 год.) винесено такі теми, як абіотичні та біотичні фактори середовища; принципи екологічної класифікації організмів; поняття про екосистеми; біосфера; кругообіг у біосфері; зміни природного середовища у зв'язку з діяльністю людини; забруднення природного середовища та ін.

Водночас слід констатувати, що в змістовому компоненті навчальних програм недостатня, а, точніше, відсутня спрямованість на розкриття провідної цінності – гармонії людини й природи. У ньому домінує функціональний, прагматичний підхід відносно природи, заснований на потребах людини. У проаналізованих програмах переважає висвітлення взаємин із природою з утилітарних позицій. Взаємовідношення із природою фактично не розглядається на духовно-моральній основі. Однією з причин такого конструювання змісту дисциплін з екологічної освіти й виховання де термінується загальними положеннями курсів, де визначено, що основною метою «Основ екології» є «розгляд загально біологічних підходів взаємодії

живих організмів із факторами зовнішнього природного оточення... з позиції характеристики можливості їх використання людиною, що виключає деградацію і руйнування цих систем». Поза увагою залишається ключовий аспект професійної підготовки студентів техніко-технологічних спеціальностей ВНЗ, що передбачає не тільки компетентну орієнтацію в екологічних проблемах сучасності, а й формування мотивованої громадянської позиції в життєвих і професійних явищах сьогодення.

Ґрунтуючись на аксіологічних засадах, на інтегративному, особистісно-діяльнісному підходах до теоретичної і практичної підготовки студентів, на органічному налагодженні міжпредметних зв'язків в ієрархічній системі філософських, загальнотеоретичних і дидактичних принципів, розроблена у дисертації технологія забезпечила комплексність викладання навчальних дисциплін, узгодженість програм окремих курсів, збереження, висвітлення й взаємозбагачення єдності трактування процесів, явищ, дефініцій у суміжних дисциплінах, опору на міждисциплінарні методи, закони, теорії, ідеї. Сама організація виховного процесу сприяла кращому оволодінню випускниками понятійним апаратом пізнання законів і закономірностей взаємодії людського суспільства з біосферою, основними принципами і концепціями вивчення впливу антропогенної діяльності на навколишнє природне середовище (промисловості, сільського господарства, транспорту, комунального господарства тощо). Формування вмінь охорони довкілля та раціонального природокористування здійснювалось у процесі проходження виробничих та переддипломних практик. У результаті природного входження в майбутнє професійне середовище, виконання курсових, дипломних та магістерських робіт екологічного спрямування, що збагачується досвід студентів грамотно вибудовувати майбутню професійну діяльність, відстоювати свою точку зору, аргументувати прийняті рішення.

Перебіг формувального експерименту носив природний характер і проводився в умовах реального навчального процесу технічного ВНЗ.

Тривалість роботи з експериментальними групами склала 5 років. На першому етапі, як уже наголошувалося, визначався вихідний стан сформованості екологічної культури студентів. Результати констатувального експерименту представлені на рис. 1.3 та в табл. 1.1.

Оскільки на наступних взаємопов'язаних етапах забезпечувався логічний перехід від рівня цінностей споживання до цінностей відновлення і збільшення природного середовища, у доборі змістового матеріалу повинні бути присутні еколого-ціннісні орієнтації різного рівня. Зокрема, при опануванні дисциплін соціально-економічної та гуманітарної підготовки (1-2 курси) створювалося підґрунтя для розвитку екологічної культури студентів на наступних курсах, закладався знаннєвий екологічний фундамент рівня цінностей споживання. Це – засвоєння загальних закономірностей буття, розуміння потреб суспільства; ознайомлення з нормами поведінки; освоєння методів пізнання навколишньої дійсності, механізмів мислення, розуміння значення збереження природного середовища; усвідомлення себе в системі «суспільство – особистість – природа»; виховання стійких моральних переконань; розвиток соціально значущих ціннісних орієнтацій і моральної культури в цілому; ознайомлення з психолого-педагогічними аспектами майбутньої професійної діяльності та інші. Зокрема, на заняттях з філософії і логіки увага зосереджується на освоєнні законів діалектики, відношення людини до світу, набуваються знання про механізми розвитку природи, суспільства й мислення. Завдяки філософії у студентів виробляється узагальнена система поглядів на світ і місце людини в ньому, формуються ціннісні, соціальні моральне й естетичне відношення до навколишнього середовища, забезпечується оволодіння дійовими методами вивчення явищ і процесів об'єктивної дійсності.

У той же час філософія як безпосередньо, так і через методологію і логіку наукового пізнання пов'язана з методологічною частиною педагогіки, однією із складових якої є методика організації виховного процесу. Основні

категорії педагогіки є неподільно взаємопов'язаними і взаємозумовленими один з одним системою відповідних соціальних цінностей, культурних змістів і норм.

Дякуючи цьому, освіта завжди виступає як відповідний образ дій, ідеал і форма суспільних сил чи суспільних відносин, що задаються самою соціальною структурою суспільства. Звідси важливою складовою створення необхідного «знаннєвого багажа» студентів-першокурсників є вивчення курсу «Соціологія», як цілісної системи інформації про структуру, процеси функціонування й розвитку суспільства. Соціологія включає і сферу освіти, виховання, допомагає визначенню соціальної сутності виховання, взаємодії біологічного й соціального в розвитку людини, об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на формування особистості.

Йдеться про забезпечення цілісного підходу до процесу формування екологічної культури студентів технічного профілю, який, як уже наголошувалося, вимагає реалізації принципу міжпредметних зв'язків. Так, наприклад, вивчаючи в курсі «Культурологія» такої теми, як «Походження і основні етапи розвитку культури» акцентувалась увага студентів експериментальних груп на розумінні методологічних засад культури, де остання виконує функцію середньої ланки в системі «природа – культура – людина» [164: 19]. Такий взаємозв'язок є істотним, оскільки через нього опосередковано виражається єдність природи і людини, а структура культури охоплює систему різноманітних форм життя (географічні, господарські, побутові, ідеологічні, релігійні, правові). Підкреслюється значення культури у збереженні й відтворенні економічного та морально-духовного потенціалу нації, формуванні почуття національної свідомості, інтеграції культури нації у світову культурну співдружність. Зв'язок з природою в цьому плані виступає як процес розвитку сутнісних сил людини та їх практичного вияву в усіх сферах, а разом з тим як система матеріальних і духовних цінностей, створених і застосованих в діяльності [164: 20].

На конкретних прикладах доводиться, що сьгоднішній поворот до цінностей минулого не є даниною моді, а симптомом глибоких соціально-економічних перемін, що відбуваються у світі, оскільки критичний момент у розвитку спостерігається вже не в окремих країнах, а людство загалом почувається на краю атомної безодні та екологічної катастрофи. На конкретних прикладах сучасних реалій світу студентам доводилася необхідність якісного зламу в екологічній свідомості людини. При опануванні студентами теми «Сучасний погляд на проблему антропогенезу» особлива увага зверталася на проблему еволюції людини, на ролі сприятливих умов для виникнення життя, характеристику космічних, природних чинників у життєдіяльності суспільства. Студентам аргументовано доводиться нерозривність перебігу еволюційних процесів у розвитку людини й природи, формується висновок про необхідність розуміння небезпеки і згубності утилітарної системи цінностей людей.

Достатньо високі потенційні виховні можливості у форматі нашого дослідження закладені в таких темах, як «Особистість в системі соціально-трудоових процесів», «Мотивація трудової поведінки», де розкриваються сутність аргументаційної доцільності поведінки об'єкта; теорія ієрархії потреб (А. Маслоу), теорія потреби досягти результатів (Макмиланд); подвійна теорія мотивації (Ф. Херцберг); теорія справедливості та ін. Зусилля педагогів спрямовувалися на ціннісне засвоєння студентами значення навколишнього середовища для життєдіяльності людини, усвідомлення негативних наслідків споживацького ставлення до природи, активне включення в практичну діяльність, спрямовану на рівень цінностей збереження.

Діяльність студентів сконцентрована на засвоєнні інформації екологічного характеру рівня цінностей використання, на розширенні об'єму знань, на розумінні значення раціонального природокористування, умінні класифікувати види цінностей, аргументувати своє ставлення до

навколишнього середовища.

Усвідомлення екологічних проблем вимагає наявних механізмів впливу на внутрішній світ студента. Ідеться про моральні ціннісні орієнтації, де екологічне забарвлення має домінуючий характер. Великі можливості у цьому плані мають такі дисципліни як «Естетика» і «Етика».

Так, розкриваючи моральні норми, мотиви й ціннісні орієнтації, акцентується увага на тому, що в міру зростання науково-технічного й виробничого потенціалу, підвищення здатності суспільства впливати на стан навколишнього буття дедалі важливішою стає власна моральна спрямованість на те, якими цінностями людина керується. Важливим є усвідомлення студентами, що моральна норма (начало, правило, вірєць) є елементарною формою моральної вимоги, певним вірцем поведінки і відбиває усталені потреби людського співжиття й відносин та має обов'язковий характер [179: 80]. При цьому будь-які моральні норми мають певні спільні сутнісні риси. Це насамперед: імперативність, тобто обов'язковість. Але вона носить не умовний, гіпотетичний характер, а категоричний (виконання не залежить від будь-яких сторонніх міркувань).

Поведінка вимагає готовності до морального вчинку, коли в ньому виникає потреба. Саме цією готовністю визначається, зрештою, моральна зрілість людської особистості. На жаль, культура вчинку є однією з найслабших ланок нашої моральної культури. На заняттях виявилось доцільним аналізувати причини цього явища, що особливо чітко окреслилося за роки радянської влади. Навіть героїчне діяння для нашого співвітчизника є чимось більш зрозумілим, природним і «легким», ніж «звичайний собі» моральний учинок: скажімо, чітко, однозначно чітко й своєчасно попередити людей про небезпекку.

Проблема співвідношення мети й засобів діяльності є однією з нагальних. Тому в процесі роботи зі студентами здійснювалася чітка аргументована позиція відносно гасла: «Ціль виправдує засоби», коли будь-

які аморальні вчинки, включаючи інтриги, вбивства. порушення присяги чиняться мов би задля «доброї мети». Аналізувалися на заняттях і альтернативні точки зору, представники яких заперечують використання жорстоких, сумнівних у моральному відношенні засобів заради будь-яких цілей, або усвідомлюють необхідність взаємообумовленості цілей і засобів, діалектичного зв'язку між ними. Як наголошував Г.В.Ф.Гегель, мета не виправдовує, а визначає засоби. До яких засобів ми змушені вдаватися, залежить від того, яку мету перед собою ми ставимо. Свідоме розуміння цього викриває хибність постулату про «високі» й «світлі» цілі, задля досягнення яких можна вдаватися до будь-яких засобів їх досягнення [179: 238].

Ефективно в роботі використовувалися матеріали тем «Категорії моральної свідомості» (Обов'язок; Відповідальність; Справедливість; Совість; Поняття сорому), «Моральні проблеми людської діяльності» (Свобода дії; Свобода вибору; Вчинок; Мотив і результати дії; Діяльність як світовідношення) та ін. [179].

Оволодіння системою знань з проблеми розуміння стану й тенденцій розвитку соціально-економічних взаємин, шляхів адаптації випускника в соціокультурному просторі сприяє вивчення курсу «Соціологія». У змісті матеріалу, пов'язаного з рівнем екологічної культури типу «споживання», насамперед нами було використано такі теми, як «Системний погляд на суспільство», «Соціалізація як суцільний процес засвоєння соціального досвіду», «Соціологія економіки», «Соціологія культури», «Мотивація трудової поведінки» та інші [170]. Аналогічним чином було визначено й використано теми рівня «споживання» у змісті інших навчальних дисциплін гуманітарного та соціально-економічного блоків.

Перехід на міжпредметний характер відбору змісту формування екологічної культури студентів позитивно впливає на якість кінцевих результатів, одержані знання набувають системності, одержані вміння стають

узагальненими, комплексними. Водночас посилюється світоглядна спрямованість пізнавальних інтересів майбутніх спеціалістів, більш ефективно формуються їх професійні переконання. Систематичне й цілеспрямоване впровадження міжпредметних зв'язків вимагає переосмислення і всього процесу професійної підготовки, у тому числі визначення й підбору організаційних форм і методів, які «сприяють узагальненню, синтезу знань, усебічному розкриттю навчальної проблеми» [40]. Перш за все нами використовувалися комплексні форми навчання (семінари, узагальнюючі лекції, лекції-бесіди, творчі завдання, екскурсії, факультативи, різновиди практик, конференції тощо). Паралельно активізувалися методи й прийоми навчання, що забезпечують перенос і узагальнення знань і вмінь із різноманітних навчальних предметів. Технологією передбачено використання і спеціальних засобів навчання, що сприяли організації навчально-пізнавальної діяльності студентів експериментальних груп (пізнавальні й практичні завдання, проблемні питання, картки-завдання, комплексні наочні посібники, прилади, які використовуються при вивченні циклів предметів, підручники з інших дисциплін, нетрадиційні форми занять та ін.).

Значне місце в системі поетапної екологічної підготовки студентів відводилось організації науково-дослідної роботи як однієї з найважливіших форм навчально-виховного процесу вищої технічної школи. Активізація цього виду діяльності здійснювалася шляхом реалізації різних видів і форм з урахуванням професійних особливостей підготовки: формування тематики індивідуальних завдань у навчальному процесі, ознайомлення з результатами НДР під час проведення лекцій, семінарських, практичних, лабораторних занять, виконання курсових проектів з екологічної тематики, під час роботи в проблемних наукових групах і гуртках. Активну позицію займали студенти експериментальних груп щодо участі в конкурсах на кращу наукову роботу та в процесі підготовки сумісних із викладачами доповідей на науково-

практичних конференціях, круглих столах тощо.

Реалізація програми екологічного виховання на засадах аксіології передбачала розробку єдиних вимог до виконання різних видів науково-дослідницьких робіт: рефератів, курсових і дипломних проектів, наукових доповідей, звітів, публікацій. Єдиний режим забезпечував чітку координацію соціальної, економічної та екологічної тематики досліджень студентів з пошуковою роботою викладачів, а також індивідуальне прикріплення їх до наукових керівників, організацію сумісних занять, які створюють умови для взаємопроникнення всіх видів навчально-виховної діяльності.

Оскільки професійна підготовка студентів техніко-технологічних спеціальностей вимагає обов'язкового розвитку еколого значущих особистісних якостей, вони набувають статусу системоутворюючого фактору, який забезпечує діалектичну єдність діяльнісного й особистісного підходів у процесі комплексного формування екологічної культури студентів. Набуття важливих професійно-екологічних якостей здійснюється всім укладом організації діяльності ВНЗ. У процесі опанування циклів навчальних дисциплін, науково-дослідної та інших видів позанавчальної роботи у студентів цілеспрямовано формуються такі риси, як компетентність у широкому колі професійно значущих проблем, необхідний рівень освіченості, культури й духовності, організаційні якості, порядність, чесність, альтруїзм, висока моральність, елементи екологічного мислення. Системоутворюючим завданням наступних етапів було опанування системи екологічних знань, уміння диференціювати типи відношень до природи в ієрархії цінностей. Розуміти, аналізувати й давати оцінку утилітарному та іншим типам взаємодії людини й навколишнього середовища. Червоною ниткою в процесі викладання курсів Основ екології і Безпеки життєдіяльності та Цивільної оборони простежується ідея гармонізації взаємин «людина – природа». Мета спільної діяльності викладача і студентів полягала в оволодінні й осмисленні останніми необхідності свідомого

переходу зі споживацького до більш високого рівня природокористування – рівня заощадження.

У змісті матеріалу виділено блоки рівнів цінностей споживання, заощадження і збільшення. Перший включав наступні питання: складові природного оточення; екологічні взаємозв'язки; природокористування; запаси природних ресурсів; джерела забруднення оточуючого середовища; принципи раціонального природокористування та ін.

Цінність заощадження припускає виділення в змісті таких проблем, як: контроль за якістю навколишнього середовища; водоохоронні системи водокористування; методи й засоби очищення викидів в атмосферу, охорона земель і контроль за їх використанням; принципи охорони природних ресурсів; правові основи охорони надр і ландшафтів, ресурсозбереження. Ця інформація знайшла відображення в таких темах, як «Основи екологічного моніторингу промислових об'єктів і регіону», «Теоретичні засади захисту навколишнього середовища від забруднення», «Абсорбційні, каталітичні й термічні методи очищення газів», «Екологічні наслідки радіоактивного забруднення довкілля» та ін.

Що стосується цінностей збільшення, то цей матеріал представлений у програмах, навчальних планах і підручниках найменше. Тому для розкриття цієї цінності як однієї з провідних у взаємодії людини й природи нами був використаний матеріал із відновлення природних ресурсів на основі екосистем них і природо доцільних принципів, а також таких тем, як «Контроль і управління якістю води»; «Раціональне природокористування та ресурсозбереження»; «Оптимізація взаємовідносин людини і біосфери»; «Перспективні напрямки раціонального природокористування», «Державна програма охорони навколишнього природного середовища»[113]. Зокрема, у системі екологічно зорієнтованих дисциплін, де на прикладах дії об'єктивних законів розвитку біосфери, взаємодії її з людиною висвітлюються сучасні проблеми природокористування, значне місце відводилось курсу „Безпека

життєдіяльності”. Його зміст перш за все носить світоглядно-професійний характер і передбачає теоретичну й практичну підготовку майбутніх фахівців з формування вмінь створювати безпечні умови діяльності й життя у виробничій та невиробничій сферах, досягнення принципів гармонійного розвитку особистості і розвитку всього суспільства. Науковий напрям дисципліни базується на загальних фізіологічних та психологічних основах життя людини, усіх видах її діяльності, на взаємозв’язку з оточуючим середовищем і сферою діяльності.

Системно-орієнтоване оволодіння навчальним матеріалом формує здатність до комплексного наукового розв’язання екологічних проблем, сприяє розвитку особистої культури безпеки та оточення, відповідних моральних цінностей, поглядів, переконань, поведінки. Так, розкриваючи тему „Предмет безпеки життєдіяльності”, студентам експериментальних груп нагадується, що протягом усієї історії цивілізації як суспільство в цілому, так і кожна людина дбали про безпеку свого існування, викладач наводить групи небезпек, із якими стикалося людство протягом свого існування. Особлива увага студентів концентрується на тому, що протягом всієї історії свого існування людина спиралася на природоруйнівну структуру господарювання. Але сьогодні, коли уряди й народи світу розуміють необхідність включення стану навколишнього середовища до числа пріоритетів розвитку нації, глобальної соціоекологічної катастрофи, яка нависла над людством, можна уникнути. Кінець ХХ – початок ХХІ століття – це час усвідомлення суспільством кризи цивілізації, негативних її наслідків при підкоренні природи. Сприяє цьому вивчення каскаду актуальних дисциплін – „Екологія”, „Безпека життєдіяльності”, „Цивільна оборона”, „Охорона праці”, які є науковою базою для розробки стратегії і тактики поведінки людства. Екологічні закони доводять, що людство є частиною природи і своїм існуванням залежить від функціонування природних систем. Тому кожному потрібно усвідомити необхідність орієнтування не на боротьбу з наслідками,

які руйнують природу, а на усунення самих причин знищення природи. При цьому є важливим розуміння того, що закони екології, санітарного та епідемічного стану лежать в основі нелише біологічного, а й соціального буття. З поглибленням екологічної кризи вони сьогодні стають більш актуальними і своєчасними. Це підтверджується серією прогнозів, зроблених різними вченими світу, які досить об'єктивно засвідчують, що кризові ситуації в сировинній, продовольчій та екологічній сферах не є тимчасовими, вони зростають і ставлять перед людством серйозні проблеми.

Оскільки „Безпека життєдіяльності” – дисципліна інтегрована, її використання як засобу формування екологічної культури має базуватися на міжпредметних зв'язках. Зокрема, під час опанування студентами експериментальних груп пріоритетних принципів розвитку світу червоною ниткою проходила теза про те, що основними факторами сучасного стану взаємовідносин суспільства й природного середовища є виробництво й демографічний стан населення. Вони несуть у собі не тільки загрозу для суспільства, але й для біосфери в цілому. Антропогенний тиск на довкілля порушує кругообіг речовин, стійкість екосистем і прискорює їх дигресивні зміни. У свою чергу демографічний вибух народонаселення планети, що має місце в останні 100 років, призвів до надмірного споживання природних ресурсів, погіршення якості навколишнього природного середовища, деградації природних ландшафтів, погіршення здоров'я людей. Наводились конкретні приклади й факти. Наприкінці ХХ століття людство щорічно втрачало до 5-10% сукупного валового продукту в результаті виникнення аварій і катастроф, що призвело до зниження його безпеки життєдіяльності.

Щороку у світі реєструється близько 7 млн. пожеж і 500-700 стихійних лих.

Центральна Америка характеризується найвищим у світі темпом знеліснення – щороку вона втрачає 2-4% свого лісового покриву, що є однією

з основних причин природних екологічних ситуацій.

Сільське господарство України справляє негативний антропогенний вплив на 80% її території. До господарського обороту нині залучено майже 2/3 поверхневого річкового стоку, що формується на території України, та третина запасів підземних вод.

15 млн. громадян України проживає на екологічно забруднених територіях.

За природним радіаційним фоном в Україні частота генетичних порушень становить близько 4%, а після аварії на ЧАЕС (1986 р.) вона становила більш як 10% [151].

У результаті обговорення відповідного інформаційного матеріалу студентів підводили до висновку про те, що результатами некерованої антропогенної діяльності людини є *поглиблення екологічних проблем, протиріччя між зростаючими потребами суспільства й обмеженими можливостями природних ресурсів*. Екстенсивний шлях розвитку цивілізації призвів до поглиблення екологічної кризи на початку ХХ століття. Це свідчить про поглиблення *духовної кризи суспільства*. Однією з головних причин екологічної кризи є масова екологічна неосвіченість населення.

При вивченні теми „Людина в структурі взаємин „людина – середовище – діяльність” насамперед звертається увага на освоєння ключових базових понять: „безпека”, „життєдіяльність”, „небезпека”, „життєве середовище”, „ризик”, „техногенне середовище”, „джерело небезпек”, „шкідливі фактори”, „катастрофа”, „аварія”, „дерево помилок” та ін. Розглядаючи сучасний стан навколишнього середовища, особлива увагу звертають на характеристику побутового, виробничого та інформаційного впливу людини на оточуючий світ, на переконання в необхідності екологічної безпеки як невід’ємної складової стратегічного напрямку розвитку людства. Викладачем підкреслюється, що В. Вернадський вимагав і наполягав на виконанні принципово важливих для збереження цивілізації

умов:

- об'єднанні всього людства навколо єдиних цілей та задач;
- створення єдиної інформаційної мережі;
- свобода виконання прийнятих рішень перетворення навколишнього середовища за рахунок необмеженого доступу до ресурсів та енергії;
- рівність та високий добробут усіх членів суспільства;
- виключення війни як засобу вирішення соціальних конфліктів.

На жаль, ці вимоги не виконуються. Людська цивілізація продовжує знаходитися у фазі нестійкого розвитку, коли внутрішні конфлікти перешкоджають вирішенню глобальних проблем. Світовому співтовариству необхідна єдина концепція виживання.

Студентам наводилися яскраві приклади небезпеки, скажімо, роботи на шахтах Донецької та Луганської областей, де лише за 2001 рік загинуло 286 гірників, що пов'язано з грубими порушеннями техніки безпеки та технології видобування, нехтуванням елементарними контрольними вимірюваннями концентрації метану в робочих лавах та інших причин, які на перший погляд здаються незначними. Тому сьогодні кожний 1 мільйон видобутого вугілля „коштує” 5 людських життів [113].

Принципово важливим моментом для успішного виховного впливу на свідомість майбутнього спеціаліста є підведення його до розуміння того, що пошуки виходу з цієї кризової ситуації призвели до формування філософії біоцентризму, де в центрі уваги суспільства стає не людина та її потреби, а природа як умова і засіб існування людства. Це на порядок денний висуває необхідність екологічної освіти населення, екологічного моніторингу та екологічних технологій виробництва.

У процесі вивчення таких тем, як „Безпека життєдіяльності в повсякденних умовах”, „Природна, екологічна та соціальна безпеки”, „Надзвичайні ситуації та їх наслідки”, „Захист населення та ліквідація

наслідків надзвичайних ситуацій” та інших акценти переносяться з площини виявлення тих чи інших негативних явищ та впливів середовища на заб профілактичної роботи та комплексної безпеки людини на основі системного підходу, що включає екологічне, технічне, соціальне, психологічне та духовно-аксіологічне підґрунтя. На конкретних прикладах, спеціально створених педагогічних виховних ситуаціях і психологічних замальовках у студентів шляхом заломлення через особистісну Я-концепцію відбуваються не тільки адекватні реакції на негативні фактори й причини їх виникнення, але й виховується потреба в організації своєї діяльності в середовищі за законами толерантності, гармонії.

Результати цілеспрямованої навчально-виховної спільної діяльності викладачів і студентів виявлялись у свідомому засвоєнні останніми необхідності переходу від стихійного до „керованого” природозберігаючого режиму співіснування, від суспільства нерегульованого використання природних ресурсів до інформаційного суспільства, потреби якого окреслені можливостями біосфери, що вимагає корінної зміни системи цінностей і цілей регульованої життєдіяльності індивідів на засадах екологічного світосприйняття й поваги до вищих законів Природи. Іншими словами, спостерігались ознаки сформованості відповідної когнітивної установки майбутнього спеціаліста – стан внутрішньої готовності до активної природоохоронної діяльності, коли мета й завдання не лише зрозумілі, а й сприйняті як особистісно значущі для студента.

Як відомо, у зв'язку з орієнтацією України на принципи Болонської конвенції аудиторні заняття у ВНЗ складають одну третину загальної кількості відведеного на навчальні дисципліни часу. Тому тематику для самостійного опрацювання студентами було зорієнтовано на рівні цінностей збереження й відновлення. До основних форм самостійної роботи студентів відносилися: опрацювання лекційного матеріалу й самостійне опрацювання окремих розділів рекомендованої літератури; підготовка до виконання

практичних і контрольних робіт; підготовка до заліку; виконання індивідуальних завдань.

Проробка лекційного матеріалу починалася з детального розбору змісту конспекту лекцій, осмислення сутності кожного поняття й положення, розуміння логічного змісту формулювань і дефініцій. Широко використовувалась основна й додаткова література, практикувалися групові та індивідуальні консультації.

Обмаль змістового матеріалу еколого-відновлювального ціннісного рівня зумовило необхідність розробки й упровадження в експериментальних групах спецкурсу «Економіка раціонального природокористування», де розкриваються не тільки еколого-економічні проблеми, що накопичені в суспільстві, а й висвітлюються шляхи раціонального природокористування (додаток А).

Логіка педагогічного процесу формування системи екологічних цінностей відповідала закономірностям засвоєння знань на основі еколого-ціннісних орієнтацій різного рівня, починаючи сходження від цінностей більш низьких до більш високого їх порядку. Способи пізнавальної діяльності із засвоєння цінностей будувалися за принципом: від репродуктивного через частково пошукову діяльність до творчої, дослідницької, де яскраво виявляється суб'єктна позиція студента. При чому екологічна культура розглядається в більш широкому понятті, включаючи ціннісне ставлення до власного розвитку у світлі єдності людини й природи як двох рівноправних компонентів єдиної біосфери.

Відносно методів і організаційних форм роботи, то вони компонувалися відповідно до складності педагогічних виховних завдань, що розв'язувалися. На рівні цінностей споживання методи, що використовувалися, відповідали більш традиційному виду побудови навчальної діяльності: лекція, пояснення, розповідь, консультування, семінари, лабораторні роботи. Для цінності збереження – відповідно лекції,

самостійна робота, евристичні бесіди, діалоги, круглі столи. Для цінності відновлення, окрім традиційних, широко використовувались інтерактивні методи (мозкова атака, ділові ігри, моніторинг, творча робота, діалог, захист особистих і групових проєктів, моделювання та ін.). Оскільки засвоєння й усвідомлення екологічно ціннісних знань і переконань відбувається через інтеріоризацію зовнішніх педагогічних чинників, механізмом формування екологічної культури передбачалося використання традиційних методів виховання, які забезпечували цілеспрямовану трансформацію вплив на особистісні підструктури студента (внутрішній план). Це – насамперед, приклад, навіювання, психологічні замальовки, дискусія, проєктування природних наслідків, педагогічна вимога, виховні ситуації тощо.

Так, вивчаючи сучасний стан соціологічної ситуації у світі і в Україні, висвітлювалися не тільки причини екологічної кризи на планеті, а й наводилися конкретні приклади. Зокрема, значний виховний вплив на студентів мали дані про те, що за історію людської цивілізації території лісових масивів на Земній кулі зменшилися на 60-65%, кожного року в ґрунт вноситься понад 500 млн. тонн мінеральних добрив і 3 млн. тонн пестицидів. Щорічно промислові виробництва викидають біля 145 млн. тонн оксиду сірки, 250 млн. тонн пилу, близько 1 млн. тонн сполук свинцю, десятки тисяч тонн фтористих та хлористих сполук. Особливо вразила студентів інформація про екологічні проблеми України, масштаби яких, на думку респондентів, «жахливі»: викиди металургійної промисловості становлять 38% загальної кількості забруднювальних речовин, підприємств електроенергетики – 29%. Хімічні підприємства викидають у відкриті водойми близько 70 млн. м³ неочищених або недостатньо очищених стоків, більшість з яких – токсичні [113: 18]. Україна належить до числа країн з найвищими абсолютними обсягами утворення й накопичення відходів (у різних сховищах нагромаджено понад 20 млрд. тонн відходів, які займають близько 130 тис. га земель). Поверхневі води нашої держави належать

здебільшого до дуже забруднених. Найбільш забруднені ріки Дніпро, Сіверський Донець і ріки Приазов'я. Чорне море перебуває на межі загибелі. Розораність природних ресурсів є найвищою у світі й досягла 56% території країни і 80 % сільськогосподарських угідь. Радіоактивне забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС спостерігається на території дванадцяти областей України (9,0 млн. га), у зоні відчуження створено понад 800 тимчасових могильників радіоактивних відходів [113: 19-20]. Така інформація, як правило, доповнювалася відповідним ілюстративним матеріалом, що підсилювало емоційність сприйняття, сприяло формуванню стійких переконань у необхідності різкого покращення екологічної політики і свого особистого ставлення до навколишнього середовища (додатки К, Л).

Система формування екологічної культури студентів передбачала відповідну роботу з різновидами задач екологічного змісту. Наприклад, у процесі опанування курсу „Фізика” було використано такі форми: розв'язування фізичних задач екологічного спрямування за умовами, заданими викладачем, з з коментуванням одержаних результатів; складання й розв'язування задач, запропонованих студентами спільно з викладачем; самостійне складання й розв'язування задач за даними, запропонованими викладачем; самостійний підбор даних, складання й розв'язування задач з аналізом порушеної екологічної проблеми.

Ці форми роботи були застосовані за ступенем зростання складності, а залежно від рівня підготовленості групи вони комбінувалися (додаток Т)

Опанування досвіду емоційно-ціннісного ставлення до довкілля вимагає створення екологічних педагогічних ситуацій, розв'язання яких передбачало активне їх обговорення, розробку й обґрунтування гіпотез варіантів їх розв'язання. Особливо високий ККД спостерігався в процесі гіпотетичного моделювання шляхів гармонізації співіснування людини і природи в імовірних життєвих ситуаціях. Освоєння цінностей збереження відбувається більш ефективно за умови інтенсивного використання

самостійних видів цілеспрямованої пошукової діяльності. Скажімо, винесена на самостійне опрацювання тема «Екологічні проблеми сучасності» студентам приписувала: засвоєння необхідної інформації за результатами аналізу протиріч, що мають місце у взаємодії «людина – суспільство – природа», та факторів, що їх породжують, розробка та обґрунтування вербальної моделі розв'язання низки найактуальніших екологічних проблем сучасності. захист моделей-проектів відбувався на семінарських заняттях. Такий вид діяльності активно сприяє виробленню в майбутніх фахівців самостійності, створює передумови для безпосереднього відчуття емпатії до навколишнього середовища, формує вміння оцінювати свої можливості в природоохоронній майбутній роботі і оволодіння навичками рефлексії.

Узагальнення одержаних результатів обговорення студентських самостійних проектів засвідчило наступне. До основних проблем сучасної екології, на думку респондентів, відносяться: а) необхідність якісного переосмислення управління продукційними процесами; б) створення принципово нових природо-господарчих екосистем; в) освоєння екстремальних ландшафтів (високогір'я, пустелі, Арктика, Антарктика); г) екологізація виробництва; д) регуляція чисельності популяцій та ін. Студентами було визначено низку конкретних практичних екологічних завдань, які слід негайно вирішувати, а також можливі варіанти проектів майбутньої професійної діяльності з ефективного відновлення ресурсів природного середовища. Серед них варто назвати «обґрунтування принципів і стратегії переходу від «збору» до культурного господарювання», «відновлення порушених екологічних систем», оздоровлення ландшафту, «створення ефективного механізму технологічної безпеки біосфери».

Раціональне поєднання самостійної роботи з методами мозкового штурму, дискусії, переконання сприяло не тільки глибокому й міцному засвоєнню необхідних знань, а й стимулювало процес «прирощення» світоглядних природоохоронних позицій, наповнення пізнавальної діяльності

студента відповідним змістом. Зокрема, більшістю студентів усвідомлювалося, що покращення екологічного стану в країні насамперед пов'язане з вирішенням низки найактуальніших завдань сучасності. Екологозберігаючі принципи поступово проникають в усі сфери діяльності людини. Тому цінності зберігання й особливо відновлення мають стати життєво важливим кредо молодого спеціаліста в процесі оволодіння Світовим океаном, Космічним простором, розвитку будівництва міст, розробці й реалізації планів господарювання на основі досягнень сучасної екологічної науки із забезпеченням раціонального природокористування. Як засвідчують результати дослідження, у такий спосіб збагачується підструктура природоохоронного досвіду, підсилюється воля сфера особистості студента, набувається здатність не тільки до диференційованого розуміння рівнів екологічних цінностей, а й відбувається зміна суб'єктивної позиції в питаннях взаємин людини й довкілля, виховується почуття гармонії й відчуття краси природи.

Розв'язання конкретної екологічної виховної ситуацій є складним процесом, який вимагає як чітко визначеної мети, засобів і врахування якісних характеристик студентів, так і відповідного нормативно-правового забезпечення. Як показує практика, нерідко антиприродні прояви є результатом хибного уявлення про масштаби шкоди від своєї дії, правовий нігілізм, низька моральність, халатність та інші причини. Відомо, що еколого-правові норми, визначаючи модель поведінки, містять моральні критерії. Водночас у значної частини населення, у тому числі й студентської молоді, дотримання еколого-правових норм пов'язане зі страхом покарання за їх порушення. Така поведінка є ненадійною, формальною, нестійкою, особливо якщо виникає можливість ухилитися від відповідальності [158: 97]. Технологією формування екологічної культури передбачено не просте інформування про зміст еколого-правових норм, а продумана робота з виховання, що базується на розумінні провідної ролі екологічного права в

збереженні природи як соціальної цінності в регулюванні відносин «людина – природа». Звичайно ж, рівень сформованості екологічної культури обумовлюється впливом комплексу як зовнішніх чинників, так і суб'єктивних внутрішніх характеристик та механізмів психічної регуляції особистості. Тому однією з умов виховання культури поведінки було врахування індивідуальних психофізичних особливостей студентів експериментальних груп на всіх етапах становлення майбутніх спеціалістів.

Особливе місце в процесі реалізації авторської технології, і зокрема в позанавчальний час, відводилося туристсько-краєзнавчій роботі. Уміло організований з педагогічної точки зору туристський похід є полем функціонування всіх компонентів структури екологічної культури через пізнавальну й практичну діяльність у природних умовах. Сам устрій такої діяльності привчає молодих людей до здорового способу життя, чому сприяє знаходження на свіжому повітрі, чиста питна вода, помірні фізичні навантаження, без стресове спілкування. У таких умовах відбувається збагачення духовного світу студента, формується новий рівень його культури. Більше того, на думку Т. Вайди, емоційні переживання від краси природи з паралельним наповненням екологічним змістом бесід і коментарів забезпечує гармонійне виховання [61].

Розширення меж виховання екологічної культури дало можливість розширити й засоби впливу на її формування. Педагогічно доцільна робота з ознайомлення з пам'ятниками історії свого краю поглиблює патріотичне виховання молодих людей, формує почуття причетності до історико-культурних подій і фактів в аспекті виховання і них екологічної культури як частини загальнолюдських цінностей.

Як показали результати дослідження, цілеспрямована робота з вивчення пам'яток історії як об'єкту і засобу виховання студентів є достатньо дійовим у механізмі формування їхньої екологічної культури. Важливо при цьому акцентувати увагу на тому, що занедбання пам'ятників, пам'ятних

історичних місць свідчить про деградацію загальнолюдської культури, втрати опори та основ національного менталітету, а таке ставлення до історії у свою чергу переноситься і на спілкування між людьми, між людиною і природою, не сприяє розвитку патріотизму. В умовах туристського походу вдосконалюється культура відчуття, загострюється сприймання довкілля. Саме середовище дисциплінує, мобілізує, створює умови для роздумів, переосмислення ієрархії особистих цінностей. У язиках полум'я, у шелесті дерев, співі птахів відбувається величавий спокій одвічної гармонії у природі, котра існувала задовго до появи людини і буде існувати після нашого життя. У студентів формується думка про недопустимість порушення існуючої рівноваги, підриву самої основи свого ж існування. Єдиний правильний шлях розвитку цивілізації – це співіснування з довкіллям у гармонії й толерантності.

Досить яскраво виховні можливості туризму виявляються в процесі об'єктивно виникаючих проблем, зокрема, появи й захоронення відходів продуктів життєдіяльності учасників походу. Актуальність проблеми ілюструється значним забрудненням навколишнього середовища на традиційних туристських маршрутах. Тому бесіда на цю тему зі студентами підкріплювалася наочним фактичним матеріалом. Керівником підкреслювалося, що недбалість та халатність по відношенню до природи поглиблює екологічну ситуацію, свідчить про низький рівень екологічного виховання людей. Як результат розуміння студентами необхідності належного захоронення відходів життєдіяльності людини в спеціально відведених місцях, що є однією зі сходинок поступального руху в складному процесі формування переконань в ощадливому ставленні до природи, відчуття господаря своєї землі, бажання активного збереження довкілля й для наступних поколінь.

Цілісний поетапний процес формування екологічної культури студентів технічного ВНЗ, як уже підкреслювалося, передбачає їх активне

включення в науково-дослідницьку роботу (НДР). Основною її метою на кожному етапі формування означеної якості є більш повне й глибоке ознайомлення та оволодіння специфікою обраної спеціальності, формування у студентів навичок самостійної теоретичної й експериментальної роботи, ознайомлення із сучасними методами наукового пошуку, самостійного проведення наукових досліджень та використання їх результатів для вирішення конкретних практичних завдань.

Розглядаючи науково-дослідну діяльність із позицій предмету нашого дослідження, до числа ключових завдань НДР відноситься розвиток елементів екологічної культури студентів, опанування ними шляхів самостійного набуття екологічних знань, розробка й апробація методик формування екологічних якостей. Програмою формуючого експерименту було передбачено розробку тематики індивідуальних, кафедральних, вузівських досліджень, яка включала широку палітру проблем екологічного характеру. Участь студентів у їх реалізації здійснювалася через цілеспрямоване виконання курсових та дипломних проектів екологічної спрямованості; участь в олімпіадах, виставках та конкурсах студентських наукових робіт; публікації тез, доповідей, статей, звітів, у тому числі разом із викладачами. У системі роботи значне місце відводилося таким формам, як організація зустрічей із провідними вченими-екологами, спеціалістами та колишніми випускниками факультету, використання сучасних педагогічних технологій, реферування наукових, науково-методичних першоджерел; виступи з доповідями на заняттях, участь у міжкафедральних наукових гуртках з комплексних тем та інші.

Виключно важливим для формування у випускників технічного ВНЗ здатності до свідомої екологовідтворювальної діяльності було поступове виведення старшокурсників на більш високий самостійний пошуковий рівень, який активізує не лише загальну професійну підготовку, а й осмислення одержаних освітньо-екологічних категорій. Насамперед це

стосується виробничої і переддипломної практик, у процесі проходження яких створюються можливості експериментально перевірити здобуті знання та часткову апробацію теоретичних напрацювань, трансформованих у курсові та дипломні проекти з екологічної тематики. Крім того, у ході проведення передбачених програмами навчальних занять та екскурсій керівниками практик зверталася особлива увага на питання, пов'язані з технікою безпеки при ремонті і монтажі, на засоби раціонального використання відходів виробництва, контроль за станом водного й повітряного басейнів регіону.

Роль педагога тут полягала у створенні умов, які б стимулювали формування екологічно-ціннісних якостей, розуміння детермінованості понять «охорона праці, навколишнє середовище, протипожежна безпека, громадянська оборона» та інших, що передбачені програмою переддипломної практики. Керівниками відмічалася важливість наявності на виробництві якісного обладнання, загальної витяжної, проточної, аспіраційної й аварійної системи вентиляції, осаджувачів, фільтрів та ін. щодо захисту повітря, очищення стічних вод, з точки зору протипожежної безпеки й охорони праці людей. До проведення бесід, екскурсій, лекцій-діалогів та інших видів занять залучалися провідні фахівці підприємств. Організація виховного процесу в такий спосіб активізує перехід екологічних ідей у моральну поведінку, переконання та потребу. Тобто здійснюється процес перетворення узагальненого соціального досвіду у внутрішню силу, яка у свою чергу, спонукає практиканта до соціально цінної екологічної поведінки й діяльності.

Без сумніву, перехід екологічних цінностей у переконання особистості здійснюється в процесі багатогранної взаємодії професорсько-викладацького складу та інших суб'єктів діяльності на підґрунті засвоєння суті основних моральних категорій, залучення практикантів у соціалізуючий процес. Але, починаючи з першої виробничої практики, необхідна систематична робота

над тим, щоби низка специфічних і обов'язкових для працівника сфери виробництва морально-екологічних якостей стала внутрішнім його надбанням, сприяла вибору певної моральної поведінки.

Успіх виховання в період проходження практик, безперечно, залежить від підготовленості до них студентів і в теоретичному, і, особливо, у психічному плані. Аналіз та узагальнення даних включеного спостереження за проходженням практики показало наявність типових причин, що впливають на формування екологічної культури останніх. Це – недостатня вимогливість до себе, поверхове ставлення до виконання доручених завдань, нездатність до об'єктивного оцінювання своїх учинків, невміння налагоджувати взаємовідносини з іншими, завищена самооцінка, низький рівень самосвідомості та ін. Корекції їх впливу на якість виховної роботи здійснювалася шляхом більш чіткого проведення настановних конференцій; високої організації практик з боку викладачів ВНЗ; здійснення систематичного моніторингу проходження практик; особистої морально-етичної поведінки керівників і кураторів практик; наукового рівня проведення підсумкових конференцій. Особливого значення в експериментальних групах надавалось організації настановної конференції, де було акцентовано увагу на основних категоріях екологічної моралі; співвідношенні екологічної культури й професійної етики; на значенні професійно-морального аспекту дисципліни й самодисципліни. Загострювався акцент на моральних аспектах природоохоронної діяльності й створювалася відповідна атмосфера та екологічно ціннісна спрямованість самого процесу проходження практики.

Рівень сформованості екологічної культури безпосередньо пов'язаний із Я-концепцією особистості, як показника усвідомлення майбутнім працівником своїх професійних якостей і можливих шляхів самовдосконалення. Тому розвиток здатності до адекватної самооцінки, уміння бачити власні недоліки, критично мислити забезпечувалося чітко

продуманою і спланованою діяльністю професорсько-викладацького складу, адміністрації, самих студентів на основі цілеспрямованої скоординованої роботи всіх ланок навчально-виховного процесу вищої технічної школи. Зокрема, проектуючи виховний процес у позанавчальний час, ми свідомо відібрали методи виховання, передбачили індивідуальний розподіл ролей і доручень. Студенти включались у систему діяльностей і відносин, котрі впливають на емоційно-вольову сферу, формують відповідну екологічну спрямованість, збагачують досвід самоаналізу, саморегуляції, зміцнюють позитивну позицію особистості при визначенні цілей екологічно значущої діяльності.

При безпосередній участі автора дисертації проводилася систематична диференційована робота з кураторами експериментальних груп щодо засвоєння діагностичних методик рівня сформованості у студентів відповідних якостей, виявленні труднощів у роботі: ознайомлення з програмою дослідження, бесіди, семінар для учасників експерименту, консультації, збори та ін.

Такий комплексний підхід до організації процесу формування екологічної культури студентів дозволив їм уже на рівні «збереження навколишнього середовища» (активно зберігаючий) розуміти складності екологічних проблем, визначати значимість охорони природи як одного з морально-ціннісних імперативів, а їхня проєктивна діяльність носить екологічно обумовлений характер взаємодії «людина – природа». Студенти в межах своєї компетенції можуть оцінювати результати своєї участі в розв'язанні екологічних проблем, свідомо аналізувати об'єм особистих екологічних знань та вмінь, накреслити шляхи їх корекції.

Педагогічні зусилля на прикінцевому етапі було сконцентровано на усуненні похибок, що мали місце в період навчання на попередніх курсах, на впровадженні додаткових заходів щодо інтенсифікації розвитку насамперед змістового та функціонального компонентів технології формування

досліджуваної якості. Зрозуміло, із поля зору не випускалися й складові елементи екологічної культури, особливо емоційно-вольова, мотиваційна і біологічно обумовлена її підструктури. Здійснювалося це шляхом модернізації існуючих форм і методів навчання, використання крім традиційних комп'ютерних технологій, що реалізуються в рамках системи «викладач – комп'ютер – студент», різного виду інформаційних, тренінгових, контролюючих, розвивальних технологій з визначеними алгоритмами навчально-пізнавальних дій та засобів розв'язання типових екологічних задач у процесі навчання. Їх особливість полягає у створенні сприятливого психолого-педагогічного простору для формування необхідних умінь. У комплексі різновидів роботи розвивалися почуття відповідальності; енергійність; готовність до природоохоронної діяльності; терпіння та терпеливість; культура стосунків; наполегливість та ініціативність у виконанні своїх професійних обов'язків.

Увага спрямовувалася на створення умов для самостійного визначення студентами екологічних проблем, розробки проектів майбутньої природоохоронної діяльності з ефективного відновлення природних ресурсів, на формування вмінь аналізувати соціальні й економічні наслідки управлінських рішень, що приймаються. Осмислення значення принципу відновлення й збільшення резервів природокористування, як підкреслювалося, вимагало відбору відповідного змістового матеріалу й адекватного дидактико-методичного супроводу. Під час проведення семінарських та практичних занять запроваджувалися елементи дискусій, евристичні бесіди, педагогічні задачі. Система занять включала диспути, дискусії, педагогічні ігри, а також такі сучасні організаційні форми як семінар-диспут, семінар-діалог, семінар-зустріч, семінар-конференція, бінарні заняття, практикуми з основ екології та соціології.

Для прикладу наведемо заняття-практикум з теми „Автомобільний транспорт як основний забруднювач атмосфери” (Назарчук М., Сенчина Б.

Практикум із основ екології. – Львів: Афіша, 2000).

Мета роботи. Оцінка завантаженості ділянки вулиці автомобільним транспортом залежно від його видів.

Ключові поняття: атмосфера, автомобільний транспорт, забруднення повітря, завантаженість ділянки вулиці, резерви зменшення забруднення атмосфери.

Вихідна інформація.

Відомо, що автотранспорт викидає в повітряне середовище більше 200 токсичних речовин. Це – чадний газ, окиси азоту й сірки, альдегіди, свинець, кадмій. Найбільша кількість токсичних речовин викидається автотранспортом у повітря при повільному русі, на перехрестях, зупинках перед світлофорами.

Уміст шкідливих речовин у відпрацьованих газах автомобілів регламентується державними стандартами. Уміст монооксиду вуглецю і вуглеводнів у викидах карбюраторного двигуна згідно зі стандартом 17.2.2.03-87 перевіряється при мінімальній і номінальній кількості холостих обертів і повинен становити відповідно 1,5 і 2% CO, 1200 і 600 ч/млн. вуглеводнів для двигунів із кількістю циліндрів до 4 та 3000 і 1000 ч/млн. для двигунів із більшою кількістю циліндрів. Згідно зі стандартом 17.2.2.01-84 димність відпрацьованих газів визначається за такими показниками: у режимі вільного прискорення вона не повинна перевищувати 40%, а при максимальній кількості обертів колінчатого валу – не більше 15%. Указані норми встановлені не з гігієнічних міркувань щодо чистоти атмосферного повітря, а виходячи з технічних можливостей сучасних автомобілів.

Загальна тенденція полягає в тому, що національні стандарти складу відпрацьованих газів з року в рік стають більш жорсткими.

Організація ходу роботи

Студенти діляться на групи з 4-5 осіб. Після проведеного інструктажу студенти вибирають певні ділянки різних вулиць з одностороннім рухом. У

випадку двостороннього руху кожна група розміщується на своїй стороні. Збір матеріалу щодо завантаженості вулиць автотранспортом може проводитись як протягом одного практичного заняття, так і протягом кількох (для виконання курсових, дипломних робіт), з вимірами о 8, 13 і 18 год. Інтенсивність руху автотранспорту проводиться методом підрахунку автомобілів різних типів три рази по 20 хв. у кожному терміні виміру. записи проводяться згідно з таблицею.

Години	Тип автомобіля	Кількість одиниць
	Легкової вантажності	
	Середньої вантажності	
	Важкої вантажності	
	Автобус	
	легковий	

На кожній точці відліку, крім оцінки вулиці (тип, забудова, стан дороги, транспортні тунелі, ухили тощо), визначається швидкість вітру, вологість повітря, наявність захисної зони з дерев та ін.

Автомобілі поділяють на три категорії: з карбюраторним двигуном, дизельні, автобуси „Ікарус” згідно з даними, представленими в таблиці. Проводиться оцінка руху транспорту по окремих вулицях. Будують графіки.

Підсумком роботи є сумарна оцінка завантаженості вулиць автотранспортом згідно з держстандартами 17.2.03-87. низька інтенсивність руху – 2,7-3,6 тис. Автомобілів на добу, середня – 8-17 тис. І висока – 18-27 тис.

За результатами дослідження йде їх обговорення за схемою: Ваше ставлення до визначеної ситуації. Які заходи можуть найсуттєвіше зменшити забруднення повітря від автомобільного транспорту? Що робиться у Вашій місцевості для того, щоб зменшити забруднення повітря автомобільним транспортом?

Спостереження за цими та іншими спеціально організованими формами й видами діяльності студентів дозволяли протягом тривалого часу аналізувати вияви їх морально-екологічних якостей, оцінювати вміння адекватно й цілісно сприймати проблему, робити логічні умовисновки та рівень розвитку необхідних професійних умінь. За спеціальною програмою куратори експериментальних груп з метою відстеження адекватності мотиваційно-вольових реакцій студентів зіставляли спеціально змодельовані ситуації з тими, які з'являються стихійно. Це було підґрунтям для подальшого вдосконалення виховних педагогічних ситуацій, котрі допомагали розв'язанню поставлених дослідницьких завдань і водночас дозволяли спостерігати за динамікою формування екологічної культури респондентів. Сприяло цьому процесу використання ними складеного автором стислого словника екологічних термінів.

Особливе виховне навантаження на прикінцевому етапі носив спецкурс «Економіка раціонального природокористування», спеціально розроблений для розвитку екологічної культури студентів технічного ВНЗ. Його мета полягала в більш детальному вивченні впливу економічних процесів на природу та визначенні найбільш ефективних шляхів раціонального природокористування – фактори еколого-економічного ризику, економічна ефективність охорони навколишнього середовища, раціональне використання земель, лісових та водних ресурсів, охорона повітряного басейну, паливно-енергетичний комплекс, відходи виробництва, охорона та відтворення рослинного й тваринного світу, моделювання розв'язання екологічних проблем та інші (додаток А). Прерогатива віддавалася самостійному опрацюванню матеріалу, що сприяло усвідомленню особистого зв'язку з природою, усвідомленню необхідності морального самовдосконалення. Виконання творчих завдань забезпечувало можливість визначити студентам свою посильну участь у розв'язанні проблем природокористування. Розширювались і доповнювались еколого-значимі

знання в ході написання курсових і дипломних робіт з екологічної тематики і їх захисту, насамперед із таких дисциплін, як „Безпека життєдіяльності”, „Основи охорони праці”, „Механоскладальні дільниці та цехи”, „Цивільна оборона”, „Основи екології”, „Експлуатація та обслуговування машин”, „Основи психології та педагогіки”, що фіксувалося в спеціально розробленому щоденнику наукових досліджень студента (додаток М)..

Таким чином здійснювалося стимулювання розвитку самостійності, інтересу до вивчення проблем взаємодії людини й природи, формування вмінь особистої оцінки різних ситуацій природокористування, проявляючи свою активність і творчість більшою мірою, ніж у рамках традиційного заняття. У процесі самостійного пошуку відкриваються «істини», які набувають особистісно значущої ваги, сприяють переходу екологічно-ціннісних знань і вмінь у переконання, упевненості у своїх силах у розв’язанні майбутніх екологічних проблем.

Контроль процесу поетапного формування особистісного новоутворення, що досліджується, носили індивідуальний характер, визначалися комплексно (об’єм і міцність екологічних знань, ціннісні орієнтації, ціннісні судження, еколого-орієнтовані ставлення до природи, еколого виправдана діяльність) і корегувався результатами проміжних зрізів у кінці 4-го й 8-го семестрів (додатки Р, С). З цією метою використовувалося педагогічне спостереження, система запитань і практичних завдань, показники еколого-ціннісної проектної діяльності, рейтингові оцінки рефератів, курсових і дипломних проектів, наукових робіт та публікацій студентів. Залежно від типу формування екологічних цінностей відбувався й підбір методів контролю й обліку – від простих тестових завдань до завдань творчого характеру, де виявляються не тільки знання, уміння, відносини, прогнозована діяльність, а й оцінюється рівень освоєння екологічних цінностей, зміна суб’єктної позиції особистості в питаннях взаємин людини й природи. Діагностика результатів, як підкреслювалось, передбачала

використання адаптованих нами методик С. Дерябо, І. Лаптева, В. Ясвіна та інших (додатки Е, Ж, З), а також доповнювалася спеціальними тестами й творчими роботами, у яких перевіряється вміння самостійно вибрати тип взаємин і проектувати його, та комплексним тестування (додатки В, Н).

Особливості критеріїв рівнів сформованості екологічної культури диктували відповідний підбір завдань і ситуацій. Так, для оцінки об'єму еколого-значимих знань і вмінь перевага надавалася запитанням, у яких чітко простежується певний тип взаємодії людини й природи, уміння розкривати причинно-наслідкові зв'язки, уміння зв'язати навчальний матеріал із практикою повсякденного життя тощо. Діагностика еколого-ціннісних орієнтацій вимагала побудови завдань із позицій оцінки природи на рівні споживання, збереження або відновлення (додатки Б, И). З метою визначення еколого-ціннісних відносин питання й завдання були спрямовані на виявлення характеру взаємодії «людина – природа», а також які свідчать про сформованість відношення до практичного використання еколого-значимих знань. А виконання завдань, заснованих на практичному досвіді студентів і які моделюють певне поведіння залежно від сформованого типу еколого-ціннісних орієнтацій, дають інформацію про домінуючий тип його практичної взаємодії із навколишнім середовищем. Здатність до рефлексії визначалася через аналіз результатів прогностичної й проектувальної діяльності, їхньої оцінки, рівня емоційного задоволення виконаною роботою, бажанням чи небажанням удосконалювати особистісні екологічні цінності тощо.

Характеристика порівневого розвитку екологічної культури студентів технічного профілю здійснювалася за такими показниками:

- низький (пасивно-споживацький) рівень – випускники знають і усвідомлюють суть екологічних проблем з погляду потреб людини; орієнтовані на утилітарний тип цінностей, у них відсутні ознаки морально-екологічного імперативу; прогнозована практична

поведінка екологічно невиправдана, оскільки може нанести реальний збиток і привести до деградації навколишнього середовища;

- середній (активно-зберігаючий), при якому випускники знають і розуміють складність екологічних проблем, необхідність охорони природи, для них є характерним стремління до збереження природи з одночасним проявом елементів морального імперативу; прогностично-проектувальна діяльність спрямована на екологічно обґрунтований кінцевий результат, зорієнтований на цінності збереження;
- високий (творчо-відновлювальний) рівень, якому притаманне усвідомлення необхідності й знання шляхів розв'язання екологічних проблем на основі відтворення й збільшення природних ресурсів; превалює бажання й готовність включитися у відновлення навколишнього макро- й мікросередовища, чіткий вияв морального імперативу; прогностично-проектувальна діяльність спрямована на відбудовчу творчу взаємодію з природою.

У ході дослідження доведено, що проміжні зрізи, як своєрідний контроль якості виховної діяльності, наявності відповідних особистісних новоутворень доцільно здійснювати в кінці кожного року навчання зі внесенням у виховний процес необхідних доповнень і коректив. Одержані проміжні дані були відправною платформою для проектування нового етапу виховання (додаток Н). Отже, в експерименті за певною технологією послідовно забезпечувалася реалізація алгоритму цілеспрямованого формування екологічної культури працівників сфери матеріального виробництва. Наслідки такого комплексного педагогічного впливу трансформувались у якісні показники особистісного утворення випускників, що є предметом дослідження.

Дані формувального експерименту засвідчили, що як рівень екологічної культури в цілому, так і її складники більш розвинені у студентів

експериментальних груп. У таблиці 2.1 наведено порівняльні характеристики сформованості досліджуваної інтегрованої якості в розрізі її компонентів.

Таблиця 2.1

Сформованість екологічної культури випускників технічних ВНЗ за результатами формувального експерименту (у відсотках)

<i>Критерій</i>	<i>Рівні</i>			<i>Високий</i>			<i>Середній</i>			<i>Низький</i>		
	<i>Е</i>	<i>К</i>	<i>Р</i>	<i>Е</i>	<i>К</i>	<i>Р</i>	<i>Е</i>	<i>К</i>	<i>Р</i>	<i>Е</i>	<i>К</i>	<i>Р</i>
Культура сприйняття природи	28,4	14,3	14,1	45,2	30,8	14,4	26,4	54,9	28,5			
Екологічний досвід	30,9	14,0	16,9	46,4	34,2	12,2	22,7	51,8	29,1			
Мотиваційно-вольова готовність	30,1	13,5	16,6	49,1	38,3	10,8	20,8	48,2	27,4			
Екологічна спрямованість	30,7	15,0	15,7	49,8	37,6	12,2	19,5	47,4	27,9			
Здатність до рефлексії	31,2	15,9	15,3	52,6	35,0	17,6	16,2	49,1	32,9			
<i>У цілому</i>	30,2	14,5	15,7	48,6	35,1	3,5	21,2	50,4	19,2			

Як бачимо, за усередненими даними, високого рівня екологічної підготовки досягло 30,2% випускників експериментальних і тільки 14,5% – контрольних груп; середнього рівня – 48,6 і 35,1% і низького – відповідно 21,2 і 50,4%. Різниця в показниках складала 15,7%; 3,5% і 19,2%. При цьому слід відзначити досить високу сформованість в експериментальних групах здатність до рефлексії (31,2%), значний об'єм екологічно-ціннісних знань і вмінь (30,9%) та екологічної спрямованості (30,7%). Відносно середнього рівня, то тут найбільш високі вияви також мали місце в показниках здатності до рефлексії (52,6%), екологічної спрямованості (49,8%) і мотиваційно-вольової сфери (49,1%). Інші якісні характеристики рівнів сформованості екологічної культури спостерігалися у випускників контрольних груп. Зокрема, на високому рівні було зафіксовано більш ніж удвічі нижчі

показники як у цілому, так і в розрізі окремих її компонентів. Насамперед це стосується форм відображення природи, екологічного тезауруса, здатності до самооцінки своїх цінностей і вчинків, де більше половини студентів знаходяться на низькому рівні.

Аналіз наведених у таблиці статистичних даних дає підставу стверджувати, що екологічне виховання студентів найбільш інтенсивно здійснюється в умовах цілеспрямованого, активного їх включення у творчу пошукову діяльність, стимулювання розвитку інтересу до екологічних проблем, створення спеціально змодельованих ситуацій, використання евристичних методів, забезпечення умов для самостійної підготовки до застосування одержаних знань, для організації і корекції самостійної навчальної, а потім і професійної екологозберігаючої діяльності. Так, наприклад, ознайомлення з виконаними дипломними проектами показує, що в експериментальних групах їх зміст відрізняється логічністю, наявністю системного підходу до викладу матеріалу, правильністю оформлення одержаних результатів. Ця категорія студентів значно рідше звертається за консультаціями до викладачів.

Говорячи про якість робіт у контрольних групах, слід наголосити, що лише 8,8% випускників виявили достатню оригінальність та аргументованість своїх досліджень, із яких тільки дві третини було виконано відповідно нормативним вимогам. Мали місце помилки як у логіці й методиці дослідження, так і в кінцевому його оформленні.

Для студентів експериментальних груп є характерним уміння використовувати можливості єдиного режиму навчально-виховного процесу для повного самовираження через різноманітні види діяльності, що проявлялося в підвищеній активності, ініціативі при підготовці до виховних заходів, виставок, участі в студентських олімпіадах та конференціях. Водночас набуття досвіду поведінки забезпечувалось актуалізацією орієнтації на відповідні соціальні й екологічно-моральні цінності. Важливим

для цього було включення в експеримент таких форм роботи, як обмін досвідом, обговорення результатів екологічної діяльності, підбиття підсумків на певних етапах життєдіяльності групи, а також матеріалів виробничої діяльності старшокурсників. Це сприяло росту активності в експериментальних групах у самостійному здобуванні професійного досвіду, рівню сформованості еколого-важливих якостей, створенню умови для переходу системи цінностей та ідей у внутрішні детермінанти поведінки на основі адекватної самооцінки.

Ефективність технології формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів підтверджується і темпами зростання якісних показників особистісного новоутворення, що досліджується. Звичайно, мало місце й зростання рівня екологічної вихованості студентів контрольних груп, але ці показники в експериментальних групах набагато їх переважають (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Порівняльні характеристики розвитку рівнів сформованості екологічної культури студентів технічного ВНЗ (у відсотках)

<i>Групи</i>	<i>Рівні</i>			<i>Високий</i>			<i>Середній</i>			<i>Низький</i>		
	<i>КЕ</i>	<i>ФЕ</i>	<i>Р</i>	<i>КЕ</i>	<i>ФЕ</i>	<i>Р</i>	<i>КЕ</i>	<i>ФЕ</i>	<i>Р</i>	<i>КЕ</i>	<i>ФЕ</i>	<i>Р</i>
Контрольні	2,8	14,5	11,7	30,7	35,1	4,4	66,5	50,4	16,1			
Експериментальні	3,3	30,2	26,9	30,9	48,6	17,7	65,8	21,2	44,6			
<i>Δ</i>	<i>0,5</i>	<i>15,7</i>	<i>15,2</i>	<i>0,2</i>	<i>13,5</i>	<i>13,3</i>	<i>0,7</i>	<i>29,2</i>	<i>28,5</i>			

Де: КЕ – констатувальний експеримент; ФЕ – формувальний експеримент;

Δ – різниця в показниках; *Р* – різниця в показниках в одних і тих же групах до й після експерименту.

Як бачимо, питома вага чисельності респондентів експериментальних груп з високим рівнем сформованості екологічної культури зросла майже в 10 разів (3,3% на констатувальному й 30,2% – за підсумками формувального експерименту). Позитивна динаміка спостерігалася й відносно середнього рівня, що мав тенденцію до збільшення (30,9% до і 48,6% після експерименту), а показники низького, навпаки, до зменшення (65,8 і 21,2%). Одночасно темпи якісного зростання (зменшення) якісних показників у контрольних групах мають інші кількісні характеристики. Так, різниця на високому рівні склала 11,7%, середньому – 4,4%, низькому – відповідно 16,1%. Результати експерименту дозволяють зробити висновок, що опрацьований за розробленою технологією матеріал щодо пізнання природи, природоохоронної діяльності засвоюється студентами повніше, глибше. Знання їх чіткіші, навички міцніші в порівнянні з контрольними групами.

Студенти, які працювали за експериментальною програмою, орієнтуються в екологічних проблемах, правильно визначають своє місце в природі та ставлення до природного середовища, називають основні компоненти екологічної культури, наводять змістовні приклади екологозберігаючих методів природоохоронної діяльності. Для випускників з високим (відновлювальним) рівнем екологічної культури були характерні творчий тип ціннісних орієнтацій, розуміння необхідності та володіння способами розв'язання екологічних проблем на принципах цінності збільшення, прояв бажання та готовності включення в еколого-зберігаючу глибоко усвідомлену практичну діяльність, спрямовану на еколого-відновлювальний характер взаємодії з навколишнім середовищем. Переважна більшість цієї категорії випускників оволоділа вміннями здійснювати самоаналіз, самопостереження, осмисленої оцінки своїх вчинків, розробляти програми особистого професійного вдосконалення.

Для наочного відображення порівняльного аналізу результатів констатувального й формувального експериментів одержані показники

подано у вигляді наступних діаграм.

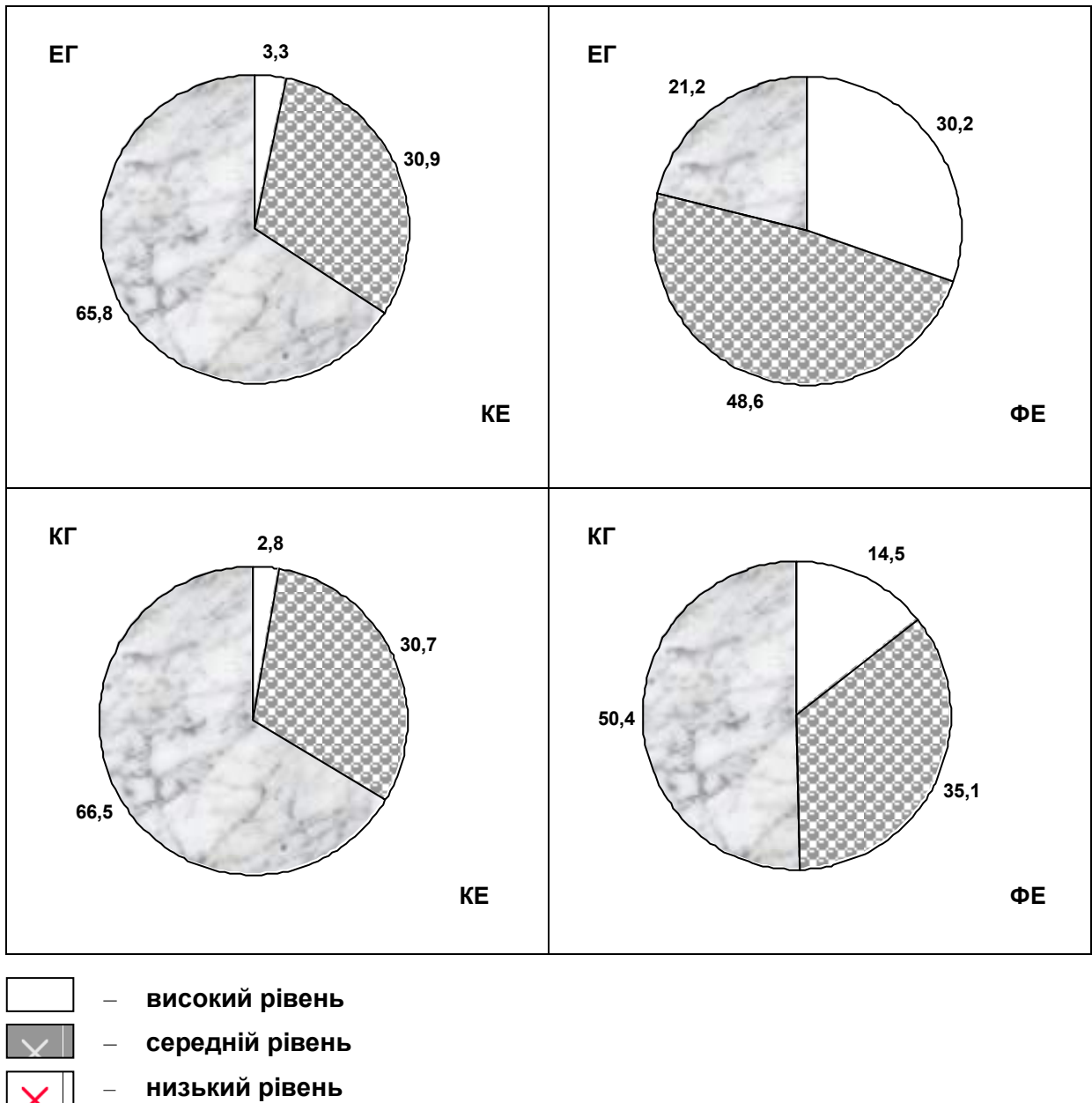


Рис. 2.5 Динаміка формування екологічної культури студентів технічних вищих навчальних закладів

Таким чином, узагальнення результатів дослідження дозволяє зробити висновок про ефективність розробленої технології формування екологічної культури студентів техніко-технологічних спеціальностей ВНЗ. Якісні показники у випускників експериментальних груп значно перевищують їх аналоги у студентів контрольних груп, що підтверджується й позитивною динамікою професійної їх підготовки в цілому. Обґрунтована в дисертації

система роботи орієнтована на активну участь майбутніх фахівців сфери виробництва в екологічній освітньо-профілактичній діяльності на основі широкої співпраці з усіма інститутами суспільства, високого ступеню самостійності у формулюванні й розв'язанні екологічних проблем. При цьому необхідною умовою професійного становлення є здатність до саморозвитку й удосконалення, що в кінцевому рахунку забезпечить високий рівень самореалізації в майбутній природоохоронній діяльності.

Висновки з другого розділу

Результати аналізу теорії і практики роботи вищої технічної школи засвідчують, що забезпечення цілеспрямованого розвитку такого складного явища як екологічна культура в структурі особистості випускника можливе лише за умови спеціально сконструйованої аксіологічно-орієнтованої педагогічної технології. Обґрунтована в дисертації технологія базується на наукових вихідних методологічних положеннях філософського, міждисциплінарного й частково наукового рівнів. Ефективність організації процесу формування екологічної культури студентів забезпечується сукупністю аксіологічних принципів: гуманістичної спрямованості, демократії, толерантності, альтернативності, самовизначення, а також урахування загальнопедагогічних і дидактичних вихідних положень, діяльнісно-особистісного характеру розвитку задатків і здібностей, орієнтація на активне навчання й мислення, цілеспрямований і організований вплив на студента і самостійну його діяльність як суб'єкта виховання, комплексність й інтегративність організації навчально-виховного процесу та ін.).

Оскільки гуманістичний підхід визначає провідною цінністю благо людини й підпорядкованість її толерантної взаємодії з навколишнім світом, то він проголошує провідною цінністю гармонійний розвиток людини й природи. Виходячи з існуючої градації типів екологічних цінностей (споживання, збереження, відновлення), перевага в нашому дослідженні

надається цінностям відновлення, етичне насичення яких дозволяє розгорнути ієрархічну систему цінностей студента.

Формування екологічної культури можливе лише за умови її розгляду як складника цілісного процесу підготовки майбутнього фахівця й заломлюється через усі компоненти досліджуваного феномену (екологічний досвід, біологічно обумовлена підструктура, форми відображення, емоційно-вольова й мотиваційна сфери, екологічна спрямованість).

Екологічна культура студентів є багатофакторною проблемою, розв'язання якої вимагає зусиль як у ході опанування навчальних дисциплін, так і копіткої виховної роботи в позанавчальний час. Авторська технологія являє собою систему, виражену в цілісності послідовних дій, побудованих на єдиних педагогічних вимогах, чіткій логіці формування означеного новоутворення на кожному з її етапів. Їх результативність виявляється в усвідомленні випускниками місця людини в системі відносин «суспільство – природа», наявності вмінь самоорганізації, оцінки та самоаналізу своєї поведінки в натуральних умовах, посильної участі в природоохоронній роботі в процесі сходження до нового більш високого рівня еколого-ціннісних орієнтацій на основі осмислення їх попереднього типу. Процесуальна її сутність полягає в оптимальному поєднанні традиційних та інноваційних методів і форм навчання та виховання з урахуванням індивідуальних особливостей студентів (характеру, темпераменту, звичок, схильностей та життєвого досвіду тощо), що забезпечують планомірний цілеспрямований вплив на їхню свідомість та поведінку з метою формування ноосферного світогляду, відповідних екологічно-моральних установок, категорій, понять, принципів і норм поведінки. Структура технології включає мету і завдання, концептуальні вихідні положення, змістово-процесуальний блок (навчальні дисципліни, спецкурси, факультативи, позааудиторна виховна робота, науково-дослідна діяльність, різновиди практик, самоосвіта, а також методи, організаційні форми, засоби навчання й виховання,

зворотний зв'язок (діагноз, прогноз, проект, організація, моніторинг, корекція).

Аксіологічне підгрунття спільної еколого-розвивальної діяльності суб'єктів виховання становлять типи взаємодії людини й природи, система цінностей та еколого-ціннісних орієнтацій особистості, що реалізуються засобами технології спеціально підібраної інформації про екологічні проблеми й шляхи їх розв'язування. Формування необхідних якостей відбувається безпосередньо в ході засвоєння програмового матеріалу та критичної оцінки екологічних норм і власної особистісної позиції студента. Психологічний механізм розвитку екологічного мислення здійснюється через емоційно-вольову сферу, через чуттєве усвідомлення цінностей природи, розуміння необхідності дотримання еколого-правових норм.

Динаміка результативності одержаних експериментальних даних показала ефективність розробленої, апробованої і впровадженої у навчально-виховний процес вищої технічної школи експериментальної технології формування екологічної культури студентів. У ході формувального експерименту було встановлено в усіх експериментальних групах значне зростання високого та середнього рівнів екологічної культури поряд з контрольними, де домінували низький та середній рівні.

ВИСНОВКИ

1. Виховання нового покоління, його громадянське становлення в умовах сучасних динамічних процесів нерозривно пов'язані з формуванням екологічного світогляду та екологічної культури, заснованої на збереженні довкілля, діалогічного підходу до природи, що підпорядковується екологічним вимогам та законам гармонійного співіснування. Тому пошук шляхів гуманізації системи світосприймання, розвитку основ екологічно-ціннісних орієнтацій молоді, і насамперед студентів технічних ВНЗ як майбутніх фахівців виробничої сфери, є одним із пріоритетних напрямів нової освітньої парадигми національного виховання. Актуальність і своєчасність проблеми підкреслюється і значною увагою до неї з боку держави, громадськості, що знаходить відображення у відповідних нормативно-правових документах державної освітньо-виховної політики.

2. Екологічному вихованню присвячено значну кількість публікацій та досліджень, де розглядаються його категорії, принципи, функції та методи, у тому числі й формування екологічної культури студентської молоді. Водночас ознайомлення з відповідними літературними джерелами та практикою роботи вищих технічних навчальних закладів показав, що типовим недоліком залишається відсутність інтегративного підходу до формування екологічної культури як цілісного особистісного утворення. Традиційна екологічна освіта здійснюється насамперед як процес набуття суми відповідних знань, умінь і відношень, і недостатньо береться до уваги розвиток аксіологічної компоненти екологічної культури майбутніх фахівців. Як результат, у більшості випускників чітко виражені споживацькі настрої, має місце відсутність стійкого імунітету до аморально-екологічних учинків, простежується егоїстична спрямованість життєвих планів і ціннісних орієнтацій. Засвоєні екологічні знання, уміння й навички мають невпорядкований характер, носять переважно пасивно-споживацьке

забарвлення. Спостерігається зміщення акцентів у системі ціннісної сфери, інфантилізм, екологічний нігілізм, байдужість до проблем збереження навколишнього середовища, екологічні потреби характеризуються переважно вузько кон'юнктурним спрямуванням і не співвідносяться з ціннісною домінантою – гармонізацією взаємин людини й природи.

Водночас у зв'язку з об'єктивними процесами, які відбуваються в соціально-економічному житті України, екологічна культура випускника технічного ВНЗ має розглядатися як стрижневий системоутворюючий чинник, вплив якого має виявитися в удосконаленні всього процесу професійної підготовки майбутнього фахівця, забезпечити умови для формування якісно нового розуміння взаємин у системі «людина – природа – суспільство» на засадах духовності, толерантності й гуманізму.

3. Дані критичного аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження засвідчують: у сучасній інтерпретації екологічна культура розглядається як інтегративне особистісне утворення, яке має статус іманентного складника загальнолюдської культури, що відображає взаємозв'язки людини і всього суспільства з природою в усіх їх проявах.

Виходячи з предмета нашого дослідження, екологічна культура випускника технічного ВНЗ розуміється як складна категорія, що включає комплекс психолого-педагогічних якостей особистості, котрі знаходяться у відповідному співвідношенні й трансформуються через аксіологічні переконання в активну майбутню природовідтворювальну діяльність.

Результатами наукового пошуку в дисертації обґрунтована модель екологічної культури випускника вищої технічної школи, яка розглядається з позицій структури особистості К. Платонова. Доведено, що екологічна культура студентів у заломленні через предмет і завдання дослідження передбачає визначення мотиваційно-ціннісного (почуття, емоції, мотиви, потреби, ідеали, стимули, інтереси, переконання); змістово-функціонального

(знання, уміння, навички, здатність до самопізнання, самооцінювання, природоохоронна діяльність); особистісно-психологічного (темперамент, тип нервової системи, вікові особливості, характер, сприйняття, мислення, пам'ять, уявлення та ін.) компонентів, на яких ґрунтується формування цілісної сукупності екологічно значущих професійних якостей, що віддзеркалює гармонійну єдність внутрішнього духовного світу випускника із соціальним та природним навколишнім середовищем.

4. Структурний аналіз одержаних матеріалів дослідження дозволив обґрунтувати методика діагностики та кваліметричний механізм оцінювання рівнів сформованості екологічної культури студентів вищої технічної школи. Алгоритм оцінки передбачає систему критеріїв (екологічний досвід, екологічна спрямованість, культура сприйняття природи, мотиваційно-вольова готовність до активної екологівідтворювальної діяльності, здатність до рефлексії), ситуації їх прояву та комплекс методів визначення їх кількісно-якісних характеристик. Загальна оцінка сформованості зазначених якостей майбутнього спеціаліста здійснюється за комплексними показниками їх наявності в означених компонентах.

За результатами критичного аналізу й осмислення існуючих підходів до оцінки сформованості екологічної культури нами обґрунтована доцільність трирівневої її характеристики: високий або творчовідбудовчий (наявність осмислених науково екологічних знань, вільне оперування відповідними поняттями, готовність і вміння застосовувати знання для розв'язання екологічних проблем, інтерес до екологічних цінностей і сформованість вищих духовних потреб та соціально-орієнтованих мотивів щодо використання природних ресурсів, сформованість переконань щодо необхідності, інтересу та бажання участі в практичній екологічній роботі, здатність до рефлексії); середній або зберігаючий (наявність необхідної системи екологічних знань, але їх повна репродукція можлива лише при навідних питаннях, використання знань для розв'язання екологічних

ситуацій виявляється переважно в груповій діяльності, емоційне сприйняття природи посереднє, ставлення до навколишнього середовища індиферентне, знання екологічних цінностей не стало мотивом поведінки особистості студента, природоохоронна діяльність носить пасивний, виконавчий характер, екологічна поведінка зорієнтована на задоволення індивідуальних потреб, вольові вчинки природоохоронного плану потребують додаткової мотивації та стимулювання, інтереси й переконання в необхідності активного збереження довкілля мають резерви для вдосконалення, розвиток адекватної самооцінки екологічної діяльності недостатній); низький або пасивно-споживацький (неповний екологічний тезаурус, домінування почуття утилітарного ставлення до природи, потенційна готовність нанесення шкоди навколишньому середовищу, несформованість інтересу та відповідного досвіду природоохоронної діяльності, мотиви та ціннісні орієнтації спрямовані на нижчі потреби, матеріальну зацікавленість, байдуже ставлення до екологічних проблем, самооцінка своїх екологічних вчинків не відповідає оцінці оточуючих).

5. Установлено, що діагностика сформованості означеного особистісного новоутворення забезпечується раціональним поєднанням як традиційних адаптованих нами методик визначення рівнів екологічного виховання: «Я і природа», «Езоп», «Натурофіл» (С. Дерябо, Л. Коробейнікова, В. Ясвін), опитувальник інтересів старшокласників (І. Лаптев), «ЕКУЛ» (Є. Ногтева) та інші, так і спеціально розроблених у дисертації анкет, тестів, системи творчих завдань, включеного педагогічного спостереження, бесід, анкет, експертизи. Достовірність отриманих результатів забезпечується використанням методів математичної статистики (групування, середнє арифметичне, мода, медіана, кореляційний аналіз).

6. Діагностико-констатувальний зріз, проведений на факультетах машинобудування та технологій і дизайну Херсонського державного

технічного університету, засвідчив недостатній рівень екологічної культури у випускників згаданих факультетів. Що стосується результатів констатувального експерименту в експериментальних та контрольних групах першокурсників, то домінуючими були низький і середній рівні сформованості означеної якості (відповідно 55,8% і 57,0% та 30,9% і 30,7%).

Отже, сучасний стан теорії та практики діяльності технічних вищих навчальних закладів показує, що існуюча система екологічної підготовки фахівців сфери виробництва в умовах загострення негативних наслідків антропогенної діяльності на стан сучасного довкілля знаходиться в дисгармонії з вимогами суспільства.

7. Необхідною умовою формування екологічної культури студентів технічних вищих навчальних закладів є наявність ефективної технології, яка має ґрунтуватися на концептуальній аксіологічній основі. Насамперед це принципи демократії, альтернативності, еколого-гуманістичної спрямованості та самовизначення, що забезпечують свідоме засвоєння системи загальнолюдських пріоритетів, розуміння людини як однієї з вищих цінностей в ієрархії всього живого, як високоморальної особистості, відповідальної за свої вчинки перед природою, розвиток емпатії, доброти, доброзичливості, милосердя.

Механізм формування екологічної культури передбачає включення студентів у соціально-ціннісне спілкування через створення відповідного екологічно-ціннісного середовища. Морально-екологічне становлення базується на загальних закономірностях розвитку особистості, рушійною силою якого є протиріччя між новою інформацією й наявним їх багажем. Присвоєння екологічних норм поведінки відбувається на основі переходу зовнішніх впливів у внутрішній план особистості з урахуванням її індивідуальних якостей і дії комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників. При цьому екологічна освіта й екологічне виховання мають розглядатись як рівноцінні й самокоштовні категорії, а екологічне виховання є логічним

продовженням екологічної освіти як передумова формування екологічної культури.

Обґрунтований у дисертації з цих позицій технологічний процес феномену, що досліджується, поєднує послідовність дій визначених педагогічних блоків: цільового (поетапне досягнення відповідних рівнів екологічної культури студента); методологічного (закономірності, принципи, правила); змістово-процесуального (засвоєння системи знань і вмінь, співвіднесених із типом еколого-ціннісних орієнтацій) та еколого-виправданих методів і організаційних форм навчально-пізнавальної діяльності, включення в рефлексивно-оцінну трансформацію й співставлення власного еколого-орієнтованого досвіду з відповідним типом еколого-ціннісних орієнтацій); механізму зворотного зв'язку (сукупність засобів, що забезпечують діагноз, прогноз, проектування, організацію, педагогічний моніторинг і корекцію динаміки розвитку означеної якості)

8. Доведено, що змістовий блок ефективно виконує функції лише за умови забезпечення збалансованості всіх різновидів навчально-виховної діяльності, де «наскрізною лінією» є формування екологічної культури студентів. Оскільки екологічне виховання є іманентним складником професійної освіти, майбутній фахівець має не тільки оволодіти екологічними знаннями й виробити відповідний тип мислення й навички природоохоронної роботи, але й підготувати себе до неї морально в процесі інтеграції різних видів цілеспрямованого педагогічного впливу на особистість студента (блоки фундаментальних, соціально-економічних дисциплін; різновиди практик; опанування спецкурсу «Економіка раціонального природокористування»; науково-дослідна та виховна робота; самоосвіта). Мається на увазі, що становлення й розвиток екологічної культури може відбуватися лише в єдиному еколого-орієнтованому освітньо-виховному просторі. Дидактико-методичний супровід технології приписує попередній аналіз і визначення відповідних тем навчальних програм

дисциплін, що містять еколого-значущу інформацію; розробку системи аналітичних завдань відповідно до типів цінностей (споживацький, зберігаючий, відтворювальний), збереження наступності й безперервності у сходженні до нового більш високого рівня еколого-ціннісних орієнтацій на основі аналітичного сприйняття його попереднього типу. Динамічний процес підготовки студентів техніко-технологічних спеціальностей заломлюється через структурні елементи екологічної культури з урахуванням індивідуальних особливостей, біологічно обумовлених характеристик студентів, специфіки форм відображення навколишнього середовища, наявного природоохоронного досвіду й системи ціннісних орієнтацій, мотиваційно-вольової сфери, екологічної спрямованості та рівня розвитку їх рефлексії.

9. Виявлено, що до основних організаційно-педагогічних умов, які забезпечують якісний рівень сформованості екологічної культури випускників технічних ВНЗ, необхідно віднести: наявність концептуальних аксіологічних вихідних положень та науково обґрунтованої на їх основі технології; систематичний моніторинг рівнів вияву означеного особистісного утворення за розробленим у дисертації механізмом діагностики; використання потенційних можливостей усіх видів навчально-виховної діяльності та відповідне дидактико-методичне їх забезпечення; оптимальне поєднання традиційних та інноваційних форм і методів екологічного виховання; забезпечення цілісності підструктур екологічної культури студентів у процесі її формування в єдиному режимі професійної підготовки спеціаліста; упровадження спецкурсу «Економіка раціонального природокористування»; урахування комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників у процесі формування позитивних мотиваційних установок на професійне самоудосконалення.

Дані формувального експерименту засвідчили більш високі якісні показники сформованості екологічної культури у студентів

експериментальних груп, на відміну від контрольних груп, де вони спостерігаються на більш низькому рівні. Це говорить про те, що орієнтація на споживчі цінності не закріпилася в експериментальних групах, а трансформувалися в цінності більш високого рівня, на відміну від масової практики. Отже, наслідки проведеного дослідження підтвердили вірність робочої гіпотези про ефективність педагогічних умов формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів.

Дисертаційне дослідження не претендує на остаточне розв'язання порушеної проблеми. Подальшого вивчення й наукової інтерпретації потребують питання, пов'язані з обґрунтуванням більш дійових механізмів впливу на внутрішню сферу особистості студента, розробки цілісної системи екологічного виховання в масштабах всієї системи національної освіти та інші.

Додаток А

ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ

“Економіка раціонального природокористування” для студентів спеціальностей факультету машинобудування вищого технічного навчального закладу

Однією з найбільш гострих проблем сучасності є збереження середовища існування людини. Досягнення науково-технічного прогресу збезцінюються, якщо вони супроводжуються руйнуванням навколишнього середовища. Тому одним із ключових напрямків оптимізації взаємодії суспільства і природи середовища є “екологізація” економічних явищ і процесів.

Розумне природокористування неможливе без еколого-економічних знань, що слугують базою для вирішення майже всіх екологічних проблем, що накопились в суспільстві. Необхідно сумою відповідних знань повинні розпоряджатися не тільки економісти, але й інженери, спеціалісти з природокористування.

Метою спецкурсу є поглиблення знань з проблеми удосконалення економіки раціонального природокористування; розкриття еколого-економічної ситуації в Україні; обґрунтування найбільш ефективних підходів до використання можливостей сучасних результатів науково-технічних досягнень в діяльності суспільства, що виключає деградацію і руйнацію природного середовища.

Практична частина курсу побудована відповідно лекційному матеріалу, можливостям їх виконання в технічному вузі. Студентам запропоновано комплексні дослідження впливів шкідливих факторів антропогенного походження на стан навколишнього середовища, здоров'я населення, шляхів формування екологічної компетентності та екологічної свідомості людини. Заняття передбачають використання еколого-еволюційних знань, а також сформованих умінь і навичок для дослідження концентрацій шкідливих

A.1

речовин у ґрунті, повітряному басейні, водоймищах. Студенти моделюють економічні процеси, які впливають на екологічний стан довкілля, шляхи раціонального використання паливно-енергетичного потенціалу, сировинних запасів, обґрунтовують заходи охорони довкілля від хімікатів, відходів виробництва, лісових та водних ресурсів та ін.

Підготовка до семінарських занять передбачає: ознайомлення із запропонованою літературою і конспектами лекцій та складання короткого конспекту; занесення нових термінів у власний тлумачний екологічний словник; підготовка до контрольних питань.

Перевірка ступеню засвоєння основних питань з теми і залишкових знань студентів здійснюється за результатами обговорення ключових питань кожної теми, участі у диспутах, а також системи тестування.

Розподіл навчальних годин за темами

№ п/п	Теми занять	Кількість годин		
		Усього	Лекції	Практична робота
1.	Вступ. Розвиток економіки природокористування	2	2	-
2.	Діагностика наслідків забруднення навколишнього середовища	4	2	2
3.	Раціональне використання та охорона водних ресурсів	4	2	2
4.	Економіка оздоровлення повітряного басейну	4	2	2
5.	Проблеми раціонального використання і збереження землі та лісових ресурсів	4	2	2
6.	Економічні важелі оптимізації експлуатації паливно-енергетичного комплексу та сировини	4	2	2
7.	Охорона рослинного та тваринного світу	4	2	2
8.	Екологічна культура випускника технічного ВНЗ	2	2	-
	Усього	28	16	12

А.2
ВСТУП
РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

(екосистеми; актуалізація розвитку економіки раціонального природокористування; загальна характеристика еколого-економічної ситуації в Україні; особливості екології промислового та сільськогосподарського виробництва; наслідки екологічного забруднення; антропогенна діяльність, куріння, наркотики, алкоголь, відходи виробництва, інші забруднювачі навколишнього середовища; біоритми; об'єктивно необхідний рівень економіко-екологічної освіти спеціалістів вищої кваліфікації).

ДІАГНОСТИКА НАСЛІДКІВ ЗАБРУДНЕННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (моніторинг навколишнього середовища; експертиза; екологічна оцінка стану земельних, водних, мінерально-сировинних, лісових ресурсів та повітряного басейну; правові та економічні важелі боротьби із забрудненням природи).

РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА ВОДНИХ РЕСУРСІВ (вода та її значення у життєдіяльності людини і суспільства; запаси води в Україні; джерела і види забруднення водних ресурсів; підготовка води для використання, методи визначення якості та очищення стічних вод; шляхи охорони водних ресурсів України; профілактичні заходи щодо забруднення водних акваторій).

ЕКОНОМІКА ОЗДОРОВЛЕННЯ ПОВІТРЯНОГО БАСЕЙНУ (джерела, забруднення атмосфери; стан повітряного басейну в Україні; порниковий ефект, "озонова дірка", шумове та електромагнітне забруднення; проблема очищення повітря; резерви (оздоровлення атмосферного повітря).

ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ І ЛІСОВИХ РЕСУРСІВ (стан земель та лісів в Україні; основні причини руйнування ґрунтів та біологічних лісових

А.3

ресурсів; розвиток заповідників та курортно-реклаційних регіонів; економічна оцінка лісового потенціалу; проблеми одержання чистих продуктів харчування; основні екологозберігаючі механізми підвищення ефективності землекористування та використання лісових ресурсів).

ЕКОНОМІЧНІ ВАЖЕЛІ ОПТИМІЗАЦІЇ ЕКСПЛУАТАЦІЙ ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ ТА СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ (види і джерела енергії; корисні копалини України; способи їх видобутку; охорона навколишнього середовища від забруднення відходами виробництва та результатів експлуатації мінерально-сировинних ресурсів; вплив науково-технічного процесу на модернізацію паливно-енергетичного комплексу; правова охорона надр; основні напрямки економіко-екологічної політики держави).

ОХОРОНА РОСЛИННОГО ТА ТВАРИННОГО СВІТУ (стан рослинного і тваринного світу в Україні; проблеми охорони флори і фауни в сучасних умовах; методи боротьби з наслідками впливу антропогенної діяльності людини на тваринний, рослинний світ; застосування новітніх механізмів боротьби зі шкідниками; міжнародне співробітництво в галузі охорони природи; законодавчі документи про охорону навколишнього природного середовища).

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ВИПУСКНИКА ТЕХНІЧНОГО ВНЗ (сутність екологічної культури; екологізація професійної діяльності; сутність, типологія, ієрархія природних та антропогенних екологічних криз; типи природокористування: привласнююче, продукуючи-інноваційне, ноосферне; правові аспекти раціонального природокористування; міжнародна та національна екологічна політика; пріоритети екологічного імперативу).

A.4

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Діагностика стану навколишнього середовища

1. Еколого-економічна ситуація в Україні.
2. Моніторинг навколишнього середовища.
3. Екологічна експертиза.
4. Правові передумови відшкодування збитків, заподіяних екологічними правопорушеннями.

Тема 2. Еколого-аксіологічні підходи до раціонального використання та охорона водних ресурсів

1. Запаси водних ресурсів та їх значення для життєдіяльності суспільства.
2. Використання водних ресурсів України.
3. Джерела і види забруднення водних ресурсів.
4. Використання наукових методів очищення стічних вод. Підготовка води до використання.

Тема 3. Оздоровлення повітряного басейну

1. Становище повітряного басейну України.
2. Забруднювачі атмосфери.
3. Економіка оздоровлення повітряного басейну України.
4. Правова охорона атмосферного повітря.

Тема 4. Раціональне використання земельних та лісових ресурсів

1. Земельні ресурси та їх використання.
2. Проблеми користування лісовими запасами.
3. Основні причини зниження родючості земель і потенціалу лісових масивів.
4. Резерви підвищення ефективності використання земельних та лісових ресурсів.

A.5

Тема 5. Охорона надр та оптимізація функціонування паливно-енергетичного комплексу на сучасному етапі розвитку суспільства

1. Проблема накопичення, зберігання та переробки відходів виробництва.
2. Традиційні та нові види енергії. Специфіка їх використання в сучасних умовах.
3. Раціоналізація процесу використання енергії та утилізації відходів виробництва на засадах екологічних законів.
4. Визначення розмірів платежів за соціально небезпечне розміщення відходів.

Тема 6. Екологічні засади збереження і відтворення рослинного і тваринного світу

1. Проблеми охорони рослинного і тваринного світу.
2. Основні фактори, що спричиняють інтенсивне скорочення популяцій тварин і рослин в Україні.
3. Система нормативно забезпечених заходів, спрямованих на охорону природного середовища.
4. Екологічно виправдані напрямки підвищення ефективності збереження і відтворення рослинного і тваринного світу.

А.6
СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ
З КУРСУ “ЕКОНОМІКА РАЦІОНАЛЬНОГО
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ”

1. Андрієнко Т.Л. Соціально-економічна значимість природо-заповідних територій України. – К.: Наукова думка, 1980.
2. Білявський Г.О., Падун М.М., Фурдей Р.С. Основи загальної екології. – 2-е вид. –К., 1995.
3. Бурнинский Б.В., Ковалева Н.Г. Экономические проблемы природопользования. – К., 1995.
4. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. –М.: Мысль, 1983. – 220 с.
5. Григорьев А.А. Экологические уроки прошлого и современности. –Л.: Наука, 1991.
6. Генсірук С.А. Регіональне природокористування. –Л., 1992.
7. Грек Л.К. Основи екології. – Львів: Національний банк України, 1998.
8. Гутаревич Ю.Ф. Запобігання забруднення повітря двигунами. –К., 1982.
9. Дедю И.И. Экологический энциклопедический словарь. – Кишинев: Молд.Сов.Энцикл., 1989.
10. Колбасов О.С. Международно-правовая охрана окружающей среды. – М.: Международные отношения, 1982.
11. Кораблева А.И., Шапарь А.Г., Гербильский Л.В. Лес. Биосфера, Человек., Дніпропетровськ, Січ, 1998. – 432 с.
12. Методика визначення розмірів плати і стягнення платежів за забруднення навколишнього середовища. – К., 1993.
13. Миланова Е.В., Рябчиков А.И. Использование природных ресурсов и охрана природы. – М., 1986.
14. Мякуш В.К. Сільськогосподарська екологія. – К.: Урожай, 1992.

A.7

15. Пастернак П.С., Приходьмо М.М. Ліс і охорона вод від забруднення. – Ужгород, 1988.
16. Примак А.В. Экологическая ситуация на Украине и ее мониторинг: анализ и перспектива. – К., 1990.
17. Русак П.П. Економіка природокористування. – К., 1992.
18. Сорокин В.С., Марьенко О.А. Экономика природопользования и охрана окружающей среды: Учебн.пособие. – М., 1991.
19. Сытник К.М., Брайон А.В., Гордецкий А.В. Словарь – справочник по экологии. – К., 1994.
20. Федоров В.М. Биосфера – земледелие – человечество. – М., 1990.
21. Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. – М., 1991.
22. Хижняк М.І., Нагорна А.М. Здоров'я, людина та екологія. – К.: Либідь, 1995.

Додаток Б

АНКЕТА ДЛЯ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО ВНЗ

Шановні студенти!

Просимо відповісти на запитання. Ваші відверті відповіді дозволять удосконалити навчальний процес в університеті і забезпечити більш якісну підготовку майбутніх фахівців. Необхідну відповідь потрібно підкреслити або написати.

1. Чи потрібно сьогодні здійснювати екологічне виховання у технічному вузі? (Так, ні, не знаю).
2. Що визначає сутність екологічного виховання? (Збереження здоров'я, розвиток здорового способу життя, формування культури здоров'я).
3. Які завдання екологічного виховання студентів сьогодні є актуальними?

4. Що, з Вашого погляду, повинно визначати готовність майбутнього професіонала до екологічно зберігаючої діяльності? _____

5. Як Ви оцінюєте свій рівень екологічного виховання? (Достатній, недостатній, не знаю).
6. Що найбільше впливає на Ваше ставлення до екологічних проблем? (Почуття, знання, уявлення, погляди).
7. Як Ви оцінюєте роль викладача вищої технічної школи в екологічному вихованні студентів? (Важлива, неважлива, вирішальна, не знаю).
8. Ви цікавитесь питанням екологічного виховання? (Систематично, періодично, не цікавлюсь зовсім).

Б.1

9. Які навчальні дисципліни в технічному університеті сприяли вашій підготовці до екологічного виховання населення? _____

10. Назвіть актуальні проблеми, що пов'язані із здоров'ям людини.

11. Ви читали літературу, присвячену екологічному вихованню? (Так, ні, не можу відповісти).
12. За що я ціную природу _____

13. Що Ви розумієте під поняттям “Екосистема”? _____

14. Мої потреби і природа _____

15. Як ви оцінюєте свої знання з питань екологічного виховання? (Достатні, недостатні, відсутні зовсім, не можу відповісти).
16. Що заважає Вам глибоко пізнати екологічні проблеми? (Вважаю це питання не актуальним, відсутній інтерес, немає літератури, обмаль вільного часу, в університеті не звертають на це увагу).
17. Ви знайомі з програмою і підручниками з екології для студентів технічного вузу? (Так, ні, не можу відповісти).
18. Ви готові до самостійної і творчої організації екологічного самовиховання? (Так, ні, не знаю).
19. Чи знайомі Ви з досвідом екологічного виховання у навчально-виховних закладах області? (Так, ні, не можу відповісти).

Б.2

20. Які методи і форми екологічного виховання використовуються у Вашому вузі? _____
21. Чи потрібен студентам вашого профілю навчальний курс екологічного виховання? (Так, ні, не знаю).
22. Що треба зробити в університеті для покращення підготовки студентів до екологічного виховання? _____

23. Яке значення для Вас має навколишнє середовище? _____

24. Що Ви розумієте під екологічною кризою? _____

25. Як Ви розумієте поняття “Антропогенний фактор”? _____

26. Закінчіть фразу “Взаємини між природою і людиною мають будуватися на основі ... _____
27. У чому суть екологічної культури? _____

28. Які види експертиз Ви знаєте? _____

29. Що таке екологічний паспорт підприємства і хто його розробляє? _____

Дякуємо за допомогу!

Додаток В

ТЕСТ

для визначення еколого-значущих знань, еколого-орієнтованих відношень і еколого-виправданої діяльності

Шановні колеги!

Просимо вибрати з означених відповідей варіант, який Вас задовольняє, або допишіть. Дякуємо за щирість!

1. Чи є адекватним, на Вашу думку, зміст поняття “екосистема” і “біогеоценози”?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю.
2. Що є предметом екології?
 - а) сукупність живих організмів, які взаємодіють між собою і утворюють систему;
 - б) середовище існування живих організмів;
 - в) закономірності взаємодії організмів, видів, угруповань з середовищем існування;
 - г) затрудняюсь відповісти.
3. Що називають “екологічним моніторингом”?
 - а) співставлення фактичного стану довкілля нормативним вимогам природокористування;
 - б) комплексна науково-інформаційна система відслідкування, оцінки та прогнозування стану навколишнього середовища;
 - в) спостереження за змінами навколишнього природного середовища;
 - г) систематичний аналіз динаміки природних катаклізмів.
4. Яке визначення поняття “екосистема” Ви вважаєте правильним?
 - а) це місце знаходження живих організмів;
 - б) це результати антропогенної діяльності людини;
 - в) це спільність живих організмів і середовища їх існування, що складає ієрархічну систему на основі харчових зв'язків і засобів одержання енергії;
 - г) затрудняюсь відповісти.

В.1

5. Нижня межа розповсюдження живих організмів у гідросфері знаходиться:
- а) на глибині 2,5 км;
 - б) на глибині 4 км;
 - в) на глибині 10-11 км;
 - г) затрудняюсь відповісти.
6. У чому полягає сутність вислову “Здоровий спосіб життя”?
-
-
7. Чи вичерпні, на Вашу думку, природні ресурси?
- а) так;
 - б) ні;
 - в) частково;
 - г) затрудняюсь відповісти.
8. Що Ви включаєте в поняття “екологічної кризи”?
- а) виснаження природних ресурсів;
 - б) забруднення атмосфери, гідросфери та літосфери;
 - в) виснаження природних ресурсів і забруднення природного середовища;
 - г) затрудняюсь відповісти.
9. Як Ви оцінюєте екологічний стан в Україні?
- а) задовільний;
 - б) незадовільний;
 - в) катастрофічний;
 - г) загрозливий.
10. Що є причиною виснаження природних ресурсів і погіршення оточуючого природного середовища?
- а) вважаю, що це є закономірним результатом розвитку цивілізації;
 - б) зрозуміло, що відношення до раціонального природокористування має бути зберігаючим;
 - в) кожна людина повинна бути занепокоєна таким станом і брати посильну участь у ресурсовідтворюючій діяльності;
 - г) затрудняюсь відповісти.

В.2

11. Чи можете Ви стверджувати, що в останні роки зріс Ваш інтерес до екологічних проблем?
- а) відношення не змінилося;
 - б) частково зріс інтерес до проблем екології;
 - в) так, ці проблеми набули для мене певного значення;
 - г) затрудняюсь відповісти.
12. Як Ви розумієте термін “екологізація”?
- а) програма реабілітації та раціонального використання природних ресурсів;
 - б) складання комплексних схем охорони довкілля;
 - в) поширення екологічних принципів на всі сфери життєдіяльності людського суспільства;
 - г) розробка стратегії і тактики раціонального природокористування.
13. Охарактеризуйте правила екологічної піраміди _____
-
14. Як Ви поступите, якщо Ваша особиста діяльність буде причиною порушення окремих екосистем?
- а) буду продовжувати свою діяльність;
 - б) постараюсь змінити свою діяльність на користь природі;
 - в) поміняю сферу діяльності;
 - г) затрудняюсь відповісти.
15. Як Ви бачите свою майбутню участь у вирішенні екологічних проблем?
- а) вважаю, що ці проблеми будуть розв’язані без моєї участі;
 - б) буду брати активну участь в охороні навколишнього середовища і постараюсь залучити до цього інших;
 - в) від мене ці проблеми не залежать;
 - г) ще не визначився.
16. Розкрийте коротко сутність поняття “екологія людини” _____
-
-

В.3

17. Запропонуйте способи вирішення однієї з перерахованих проблем:
*радіаційне забруднення, викид в атмосферу шкідливих речовин,
забруднення водойм, скорочення лісів.* _____

18. Що є методологічною основою екологічних законів?
- а) біологічний закон;
 - б) географічний закон;
 - в) кібернетичний закон;
 - г) закони діалектичного матеріалізму.
19. Які заходи, на Вашу думку, можуть найсуттєвіше зменшити забруднення повітря від автомобільного транспорту?
- а) заміна автомобільних двигунів внутрішнього згорання на електричні
 - б) заборона руху автомобілів через центральні райони міст;
 - в) озеленення міст;
 - г) комплекс усіх перерахованих заходів.

Додаток Д

КОДЕКС ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ СПЕЦІАЛІСТА¹

Загроза всесвітньої екологічної катастрофи показує, що людство існує й розвивається завдяки природі. Тому від природи потрібно не безмежно брати, а тісно з нею співіснувати, постійно дбаючи про її відновлення та самовідтворення з метою забезпечення існуючої стійкої динамічної біологічної та екологічної рівноваги. Діяльність людства має бути спрямована на розвиток гармонійного співіснування з Природою. Для всіх інженерів, зайнятих професійною діяльністю, Всесвітня федерація інженерних організацій розробила Кодекс екологічної етики. Заповіді, що входять до цього кодексу, мають стати своєрідною “клятвою Гіппократа” для тих, хто бореться за облагородження рідного Дому — планети Земля:

Повною мірою використовуючи свої здібності, виявляйте сміливість духу, ентузіазм і самовідданість у досягненні найвищих технічних результатів, які сприятимуть розвитку людства.

Досягайте кінцевої мети вашої роботи за якомога меншого споживання сировини й енергії т мінімумом відходів і будь-яких забруднень. Особливу увагу приділяйте осмисленню наслідків ваших пропозицій і дій: умисних і випадкових, поточних і довгострокових, враховуючи при цьому їхній вплив на здоров'я людей, додержання соціальної справедливості та прийнятої системи цінностей.

Ретельно вивчайте навколишнє середовище, на яке буде спрямовано вплив; аналізуйте всі зміни, що можуть виникнути в екосистемах, вибирайте оптимальне з еколого-економічного погляду вирішення.

Сприяйте вжиттю заходів для відновлення і, якщо можливо, поліпшення стану навколишнього середовища. Включайте ці заходи до ваших розробок.

Відхиляйте будь-які пропозиції, що завдають шкоди природі, приймайте найкраще соціальне й політичне рішення. Пам'ятайте, що принципи взаємозалежності екосистем, збереження ресурсів та взаємної гармонії є основою нашого подальшого існування, вони — межа, яку переступати не можна.

¹ Запольський А.К., Салюк А.І. Основи екології. – К.: Вища школа, 2004. – С. 22.

Додаток Е

АНКЕТА

(для студентів технічних ВНЗ)

Визначте з пунктів-суджень за ступенем важливості варіанти відповідей, на перше місце поставте найбільш значущу з них, на друге – менш значущу, на третє – найменш значущу.

1. Чи занепокоєні Ви екологічною загрозою?

- а. – так, мене хвилюють екологічні проблеми;
- б. – так, ця проблема існує;
- в. – над цим я не задумувався;
- г. – вважаю цю проблему не важливою.

2. Цікаві Вам екологічні проблеми?

- а. – ні, не цікаві;
- б. – так, цікаві;
- в. – не задумувався.

3. Яку діяльність в природі Ви вважаєте більш важливою?

- а. – використання природних ресурсів;
- б. – збереження навколишнього середовища;
- в. – діяльність, спрямована на збільшення природних ресурсів за законами природи;
- г. – над цим питанням не задумувався.

4. З яким із нижче наведених стверджень про взаємодію людини і природи Ви згодні?

- а. – природа завжди буде джерелом забезпечення потреб людини;
- б. – природа має сприйматися людиною як об'єкт охорони й турботи;
- в. – природа має бути об'єктом збереження і відновлення.

Е.1

5. Яке відношення викликає сучасний стан взаємин “людина – природа”?
- а. – використання природних ресурсів є обов’язковим;
 - б. – вважаю, що природу необхідно охороняти;
 - в. – дуже схвильований станом взаємин людини і природи;
 - г. – вважаю перехід до відновлення природного середовища проблемою номер один.
6. Якщо Ви згодні з потребою у екологічному вихованні, з яким визначення “екологічна культура” Ви згодні?
- а. – це відповідні еколого значущі знання, ціннісні орієнтації й еколого виправдано діяльність, спрямована на покращення природокористування;
 - б. – це еколого-значущі знання еколого-зорієнтовані відносини для покращення використання ресурсів природи;
 - в. – це система еколого-значущих знань;
 - г. – запропонуйте своє визначення “екологічна культура”.
7. Чи залежить розвиток особистості від характеру її взаємодії з природою?
- а. – формування особистості залежить від характеру взаємодії людини і природи;
 - б. – розвиток особистості не зв’язані з характером взаємин людини з природою;
 - в. – важко відповісти (вагаюсь у відповіді).
8. Чи достатньо, на Вашу думку, відображено екологічні проблеми у вузівських дисциплінах?
- а. – достатньо;
 - б. – питання екологічної культури знайшли в учбових програмах лише часткове відображення;
 - в. – проблеми формування екологічної культури не знайшли відображення в навчальних програмах вузу;

Е.2

- г. – не можу відповісти.
9. Знання про взаємодію людини і природи необхідні для:
- а. – раціонального використання природних ресурсів;
 - б. – правильного ведення природоохоронної діяльності;
 - в. – їх використання для науково-обґрунтованого природокористування і відтворення природних ресурсів.
10. Які, з Вашої точки зору, шляхи збереження і розвитку природного середовища?
- а. – інтенсифікація екологічного виховання і освіти;
 - б. – екологічна самоосвіта і самовиховання;
 - в. – підсилення адміністративної і матеріальної відповідальності за правопорушення в сфері екології;
 - г. – оптимізація використання науково-технічних досягнень в галузі природокористування;
 - д. – Ваша точка зору _____.
11. На Вашу думку, чи є необхідність у поглибленні своїх екологічних знань?
- а. – вважаю, що я достатньо обізнаний у цій проблемі;
 - б. – так, гадаю, що вони необхідні кожній сучасній людині;
 - в. – частково;
 - г. – вважаю, що це не входить в мою компетенцію.
12. Якщо Вам необхідно розширювати і поглиблювати екологічні знання, то для чого це Вам потрібно?
- а. – для самоствердження;
 - б. – для вдосконалення особистого світогляду;
 - в. – для майбутньої професійної діяльності;
 - г. – не задумувався над цим питанням

Щиро дякуємо за допомогу!

Додаток Ж

Шановний колего!

Для вивчення типу екологічно-орієнтованих відносин просимо із запропонованого набору слів вибрати одне, яке більш всього підходить до стимульного слова²:

1. Сад – яблука, літо, флора, запах, черв'як, трава.
2. Бджола – вулик, сім'я, мед, ведмідь, соти.
3. Річка – риба, кисень, відпочинок, пісок, лента.
4. Соловей – спів, комахи, весна, гніздо, орнітолог.
5. Кедр – живиця, горіхи, корабель, крона, кисень.
6. Озеро – флора, дзеркало, водоплаваючі, рибалка.
7. Болото – жаба, торф, мох, меліорація, мошкара.
8. Троянда – птахи, джмелі, аромат, запах, весна.
9. Луг – поляна, рослинність, сіно, ковдра, квіти.
10. Поле – нива, гризуни, колоски, обрій, літо, букет.
11. Діброва – деревина, відпочинок, фауна, лісничий, гриби.
12. Уж – стрічка, гризун, повзучі, болото, холодно.
13. Малина – кущі, аромат, вітаміни, комора, суцвіття.
14. Риба – ікра, луска, нерест, невід, рибалка, браконьєр.
15. Літо – море, настрій, жнива, егер, стрес.

² Зміст опитувальника розроблено Г.Г. Глуховою на основі методики “ЕЗОП” С. Дерябо, В. Ясвіна [104].

Додаток 3

ПРИКЛАДИ ЕКОЛОГІЧНИХ ВПРАВ ТА ЗАДАЧ

1. Що Вас найбільше приваблює у природі: краса; досконалість; довершеність; тиша; гармонія; різноманітність форм життя; багатство кольорів і відтінків; симфонія звуків; безперервні зміни; чисте повітря; спокій; усе це разом; інше.
2. Уявіть що Ви потрапили на іншу планету. За яких умов Ви зможете на ній існувати?
3. Якщо у Вас є улюблений куточок природи, який настрої найчастіше викликає потребу піти туди?
4. Уявіть, що внаслідок невідомого космічного впливу на планеті Земля не стало повітря. Опишіть наслідки цієї зміни.
5. Чи можна, на Вашу думку, чогось навчитись у природи? Відповідь підтвердить доказами та прикладами?
6. На основі екологічної піраміди визначте, скільки автотрофних водоростей і бактерій потрібно, щоб у Чорному морі виріс і міг існувати один дельфін масою 400 кг.
7. Суха біомаса трави з 1 м² біоценозу становить 128 г, а безхребетних тварин – 81 г. Визначте біомасу цього біоценозу в кг/га і його продуктивність у кілоджоулях на гектар. Енергетичні показники біоценозу:
 - 1 г сухої рослинної речовини акумулює в середньому 20 кДж;
 - 1 г сухої тваринної речовини акумулює в середньому 21 кДж.
8. Біомаса планктону на 1 м² становить 400 г. Керуючись правилом екологічної піраміди, визначте площу 1 га відповідного біоценозу, яка може прогодувати щуку масою 5 кг у ланцюг живлення: планктон – рослинні риби – щука. (Примітка: із вказаної маси 60% – вода).
9. Поясніть, чому ланцюг живлення має не більше 3-5 ланок.

3.1

10. Скільки людей протягом року може прогодувати 1 га планктону, якщо людині необхідно $4,19 * 10^6$ кДж / м² їжі на рік? Біопродуктивність 1 м² планктону дорівнює 600 г / рік. 1 г сухої речовини акумулює в середньому 20 кДж.
11. Відомо, що науковці систематично проводять спостереження на малодосліджених та заповідних територіях, обсерваторіях у морях тощо. Для чого потрібні ці спостереження? Чи можна обійтися без них?
12. Існує думка, що в житті дуже важливим є спілкування з природою. А яке місце посідає спілкування з природою у вашому житті?

Додаток И

АНКЕТА

для визначення характеру ставлення до природи

Завдання: навпроти кожної відповіді оберіть варіант відповіді, яке відповідає Вашому переконанню, “Так”, “Ні” або “Не визначився”.

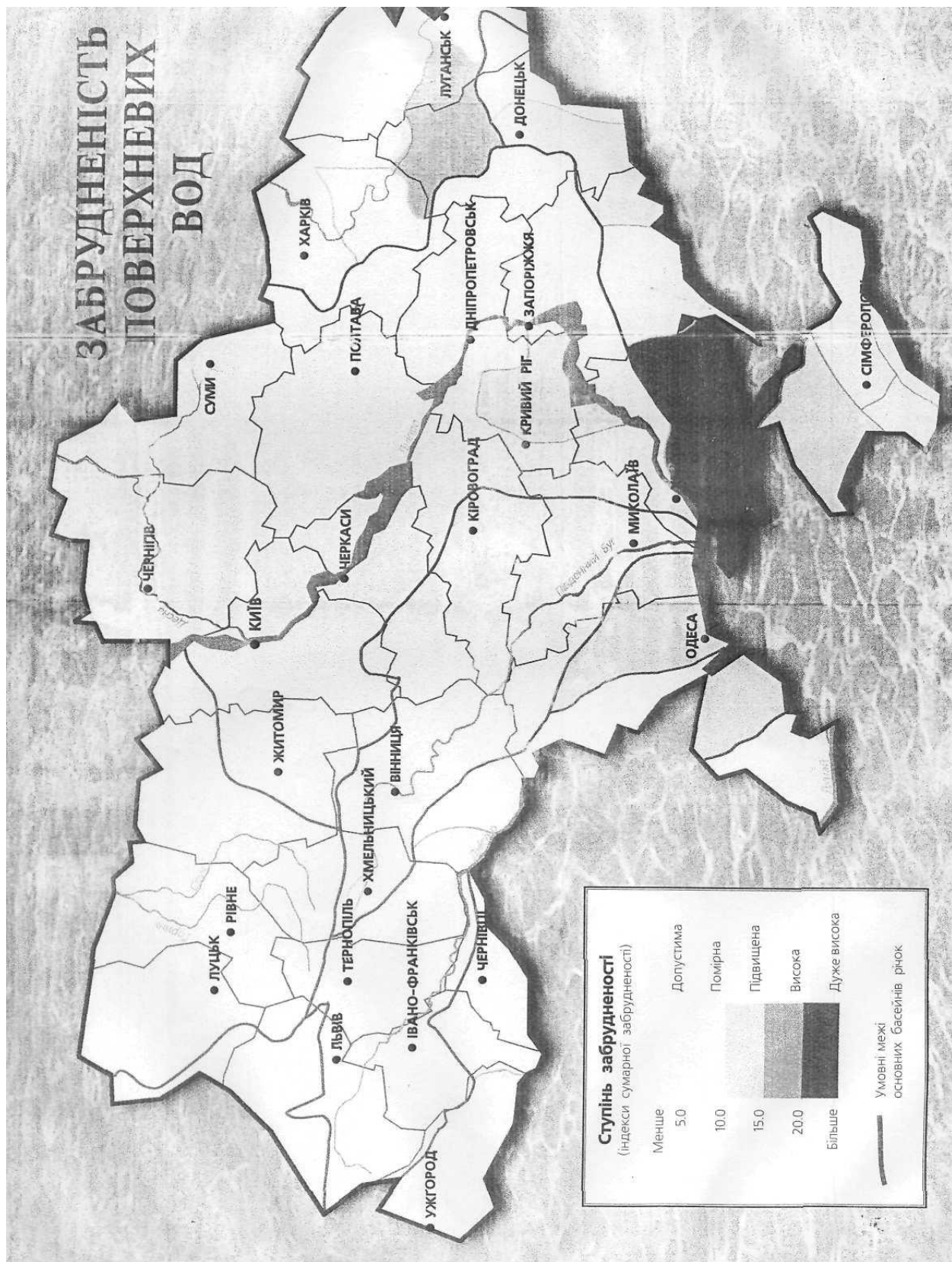
1. На Вашу думку, чи призведе “парниковий ефект” до екологічного колапсу? *Так Ні Не визначився*
2. Ви вважаєте “бомжів” противними? *Так Ні Не визначився*
3. У Вас викликає неприємні емоції бродячі тварини? *Так Ні Не визначився*
4. Чи викликає у Вас симпатію вугор? *Так Ні Не визначився*
5. Могли б Ви з’їсти хробака на спір? *Так Ні Не визначився*
6. Вважаєте Ви неприємною холодну і слизьку жабу? *Так Ні Не визначився*
7. Викликає у Вас негативні емоції виття вовків? *Так Ні Не визначився*
8. Чи негативно Ви ставитесь до “кошачого запаху”? *Так Ні Не визначився*
9. Чи викликає у Вас негативні емоції сцена: Удав душить кролика? *Так Ні Не визначився*
10. Ви відносите до передач про тварин позитивно? *Так Ні Не визначився*
11. Чи згодні Ви із законом Ешбі? *Так Ні Не визначився*
12. Якщо Вам сподобалась якась рослина, чи будете Ви шукати про неї інформацію? *Так Ні Не визначився*
13. Вам більше до вподоби варан, ніж крокодил? *Так Ні Не визначився*
14. Ви переконані, що великі штрафи є одним із ефективних важелів боротьби з антропогенним забрудненням біосфери? *Так Ні Не визначився*

И.1

15. Ви позитивно реагуєте на вираз “культ природи”?
Так Ні Не визначився
16. Чи цікавлять Вас документальні ільми про тварин?
Так Ні Не визначився
17. Читаючи художню книгу, Ви пропускаєте ту її частину, де автор описує природу?
Так Ні Не визначився
18. Ви позитивно відреагуєте на те, що на Ваш день народження принесуть морську свинку чи хом’ячка?
Так Ні Не визначився
19. Ви хотіли б зайнятися розведенням нутрій?
Так Ні Не визначився
20. Ви любите у вихідні дні працювати на своїй дачі (городі)?
Так Ні Не визначився
21. Чи держите Ви дома собаку або кішку?
Так Ні Не визначився
22. Ви любите ходити за грибами і ягодами у ліс?
Так Ні Не визначився
23. Ви зрадієте, коли Ваша кішка приведе кошенят?
Так Ні Не визначився
24. Вам доводилося складати вірші про природу?
Так Ні Не визначився
25. Вам доводилося вступати у конфлікт з людьми, які вищі за своїм положенням, якщо вони нанесли шкоду природі?
Так Ні Не визначився
26. Чи будете Ви брати участь у різних екологічних справах?
Так Ні Не визначився
27. Чи завжди Ви добросовісно ставитесь до виконання якої-небудь роботи по збереженню оточуючого середовища?
Так Ні Не визначився

Дякуємо за участь!

Додаток К



Додаток Н

ПРИКЛАДИ НАВЧАЛЬНИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ, РОЗРОБЛЕНИХ НА ОСНОВІ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. У чому полягає актуальність проблеми соціально-екологічної роботи в сучасному українському суспільстві?
2. Чому соціально-екологічна діяльність є особливим видом діяльності?
3. Дайте змістовну характеристику окремих компонентів системи соціально-екологічної роботи в суспільстві?
4. Покажіть взаємозв'язок і взаємозалежність соціальних (громадських) інститутів у системі екологічної роботи з громадянами.
5. Охарактеризуйте державу як основний суб'єкт екологічної політики.
6. Назвіть основні напрямки екологічної політики держави.
7. Які методи наукових досліджень доцільно використовувати для вивчення екологічних проблем?
8. Які методологічні і методичні прийоми (технології) доцільно використовувати для вивчення екологічної проблематики Вашої спеціальності (спеціалізації)?
9. Наведіть приклади проведення еколого-профілактичних заходів або нормативних актів, котрі регламентують (підтримують) екологічну роботу в Україні.
10. Розробити програму еколого-профілактичної роботи та рекомендації щодо “екологічного” розвитку виробничого колективу.
11. Підготуйте реферати з екологічної тематики.
12. Які правові нормативні акти з екологічних питань прийняті в 1990-2005-і роки?
13. Який основний зміст Програми екологічної освіти населення?

Н.1

14. Зробіть добірку правових нормативних актів (законів, підзаконних актів, прийнятих в країні і в регіоні) з екологічних проблем.
15. У чому полягає методика ведення еколого-профілактичних бесід?
16. Підготуйте і проголосіть п'ятихвилинну промову на тему "Сучасні екологічні проблеми".
17. Охарактеризуйте завдання і функції екологічного виховання в системі багатостороннього розвитку особистості.
18. Назвіть об'єктивні і суб'єктивні умови, що впливають на екологічне виховання.
19. Які основні фактори соціального контролю над виконанням екологічних норм поведінки?
20. Розкажіть про досвід екологічної роботи у Вашому місті.
21. Назвіть посадові обов'язки керівника виробництва згідно положення про безпеку життєдіяльності працівників.
22. Розкрийте зміст основних принципів кодексу екологічної етики інженера.
23. Охарактеризуйте досвід екологічної (профілактичної) роботи за кордоном.
24. Що таке біоіндикація?
25. Як Ви розумієте проблему управління соціосферними процесами?
26. Які міжнародні природоохоронні організації Ви знаєте?
27. Що визначається порушеннями в галузі екологічної культури?

Додаток П

ОПИТУВАЛЬНИК (для першокурсників)

1. Чому, з метою економії електроенергії, кімнати рекомендується обклеювати світлими шпалерами, а не темними?
2. Чому в гірських місцевостях атмосферний тиск буває нижчим від нормального?
3. Джерельна вода влітку здається прохолодною, а в зимовий час – теплою. Чи значить це, що джерельна вода має взимку більш високу температуру?
4. Чому затримування снігу на полях є не тільки чудовим способом нагромадження вологи в ґрунті, а й методом успішної боротьби з вимерзанням озимини?
5. Чому фруктові сади не рекомендується вирощувати в балках?
6. Чому в літку рано-вранці над річкою чи озером з'являється густий туман? Чим це пояснюється?
7. Чому лев має жовте забарвлення, полярний ведмідь – біле, степова лисиця – руде, а лісовий ведмідь – буре?
8. Назвіть причини виникнення вітру і доведіть, що енергія вітру являє собою перетворену енергію сонячних промінів.
9. Мільйони тонн води щосекунди піднімаються із земної поверхні у вигляді пару на висоту в кілька кілометрів. За рахунок якої енергії виконується ця робота?
10. Чому одні предмети здаються темними, а інші – світлими ?
11. Чому блискавка може бути причиною пожежі?
12. Чому електрокип'ятильник не можна вмикати в електричну мережу, доки він не занурений у воду?
13. Чому погані контакти за наявності електроструму нагріваються сильніше, ніж інші ділянки ланцюга?
14. Чому для запобігання пожежі звертають увагу на якість з'єднання кінців проводів один з одним і ввімкненими в електромережу приладами?

П.1

15. Які види теплових витрат, характерні для парових двигунів, відсутні у двигунах внутрішнього згорання?
16. Які переваги мають авіаційні реактивні двигуни порівняно з поршневими двигунами внутрішнього згорання?
17. Чому сирі дрова горять гірше, ніж сухі, й менше нагрівають піч?
18. Завдяки яким властивостям вода є найбільш прийнятною рідиною для центрального опалення будівель?
19. Наведіть приклади екотопів і екоклінів. У чому полягає основна різниця між цими поняттями?
20. Пожежі – це справжнє лихо для лісу і його мешканців. Однак дослідження останніх років дали змогу з'ясувати, що для деяких лісових біотомів пожежі просто необхідні. Поясніть цей парадокс.
21. Екологи стверджують, що забруднення довкілля дає можливість прослідкувати еволюцію «сьогодення», тобто еволюція в дії. На чому базується це ствердження?
22. Дайте біологічне пояснення правила Бергмана і наведіть відповідні приклади.
23. Дайте визначення поняття «біологічний годинник». Наведіть приклади біоритмів у тварин, які мають добовий характер.
24. Наведіть відомі вам приклади біологічної боротьби із шкідниками, яка побудована на взаємодії «хижак-жертва».
25. Використовуючи правило екологічної піраміди, визначте, яка площа (у га, якщо 1 м² площі за рік продукує 600 г сухої маси) відповідного біоценозу може прогодувати одну особину останньої ланки в ланцюгу живлення: планктон – риба – тюлень – білий ведмідь (500 кг, 60% становить вода).
26. Побудуйте піраміду біомаси озера, якщо суха маса (у г на 1 м²) становить у продуцентів 100, у первинних консументів – 10, у вторинних консументів – 3.
27. Як зміниться життя діброви у випадках, якщо: вирубали весь чагарник; хімічним шляхом винищили рослиноїдних комах? Відповідь поясніть.

П.2

28. Що забезпечує сумісне існування багатьох видів в одному біогеоценозі? Відповідь поясніть.
29. Наведіть приклади діяльності людини, яка призводить до деградації біогеоценозів.
30. Які біогеохімічні цикли біосфери порушуються в першу чергу в результаті збільшення кількості автомобілів?
31. Античні споруди Акрополя в Афінах постраждали за часи з 1960 по 1980 р. від забруднення повітря більше, ніж за дві з половиною тисячі років. Чим це пояснюється?
32. Що являє собою озонові дірки, де їх найбільше і чому екологи рекомендують їх «залатати»?
33. 70-ті роки ХХ ст. поповнили екологічну промислову термінологію поняттям «нафтова чума». Яке явище приховується за цим терміном?
34. Серед важких професійних хвороб, відомих з давніх часів, є «рак виноградарів». Причина цієї хвороби суто екологічна. Що це за хвороба і як пояснюють її причини?
35. Екологи впевнені, що в наш час стара рекомендація «мийте руки перед їдою» сьогодні набула нового, ще актуальнішого звучання. Чому?
36. На електричних батарейках часто можна побачити «Cd free» («без кадмію»). Чим зумовлена необхідність появи цього напису і як кадмій потрапляє в навколишнє середовище?
37. Чому спеціалісти вважають украй небажаним використання пластиків як тари для харчових продуктів?
38. Поясніть думку сенатора від штату Мен Едмунда Маскі: «Встановлюючи стандарти..., ми повинні брати за основу вплив на здоров'я найбільш вразливої частини населення, а не здорових людей».

Додаток Т

ПРИКЛАДИ ЗАДАЧ ІЗ ФІЗИКИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУВАЛИСЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ

Задача №1

На одному із заводів розладилися очисні системи, у результаті чого утворилася димова хмара, яка рухалася зі швидкістю вітру 15 м/с. Визначити час, за який хмара досягне міста, що знаходиться на відстані 90 км.

$$\text{Рішення: } v = \frac{s}{t}; \quad t = \frac{s}{v}.$$

Задача №2

Трактор рухається по галявині. Довжина гусениці 4 мовлення, ширина – 60 см, маса трактора 46 т. який тиск спричиняє трактор на трав'яну «ковдру», якщо його маса розподілена рівномірно?

$$\text{Рішення: } P = \frac{F}{2S}; \quad F = mg.$$

Задача №3

Вода використовується в багатьох технологічних процесах. Її необхідно очищувати. Однією з фаз цього процесу є «відстойники». Поясніть принципи їх дії.

Рішення: ті забрудники, ρ яких більше води, осідають на дно, а ті, у яких ρ менше води, – піднімаються на поверхню.

Задача №4

Де в цеху заводу необхідно встановити витяжний вітрогон, якщо в цеху можливі скупчення водяної пари, аміаку, хлору?

Рішення: Витяжний вітрогон устанавлюють залежно від щільності речовини, яку необхідно вилучити. Для пари й аміаку – ближче до стелі, для хлору – до підлоги.

Задача №5

Визначте напругу, одержувану за допомогою генератора постійного струму, якщо в котушці міститься 120 витків. Магнітний потік дорівнює 10^{-2} Вт і вона крутиться з частотою 50 Гц.

$$\text{Рішення: } U = 2nNV?$$

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абульханова-Славская К.А.* Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
2. Аболіна Т.Т., Єрмоленко А.М. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування / Ін-т філософії НАН України. – К., 1997. – 144 с.
3. *Агесс П.* Ключи к экологии. – Л.: Гидрометеиздат, 1982. – 243 с.
4. *Алексеенко В.А.* Экологическая геохимия. Учебн.для вузов (для XXI в.) – м.:Логос, 2000, – 625 с.
5. *Алексеева В.Г.* Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психологический журнал. – 1984. – №5. – С.63-70.
6. *Алексеев В.П.* Очерки экологии человека. – М.:МНЭПУ. 1998, – 226 с.
7. *Алексашина И.Ю.* Тенденции гуманизации и гуманитаризации содержания естественнонаучного образования // Гуманистические ценности, глобальное мышление и современное образование. – СПб., 1992. – С.4-83.
8. *Алишаускене Р.В.* Связь ценностных ориентации студентов с социально-психологическими характеристиками академических групп. – Дис. канд. психол. наук. – Вильнюс, 1986. – 183 с.
9. *Ананьев Б.Г.* О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 380 с.
10. *Анисимов С.Ф.* Мораль и поведение. – М.: Мысль, 1979. – 114 с.
11. *Анисимов С.Ф.* Ценности реальные и мнимые. – М.: Педагогика, 1970. – 168 с.
12. *Андрієвський Б.М.* Краткий обзор образовательных технологий. – Херсон: РИПО, 2001. – 45 с.
13. *Андрієвський Б.М.* Формування ціннісних орієнтацій школярів у Європейському контексті // Актуальні проблеми освіти в сучасних умовах: 36. наукових праць. – Херсон: Айлант, 2004. – С.167-470.
14. *Анненков В.П.* Особливості формування ціннісних орієнтацій учнівської

- молоді в умовах промислово-економічного коледжу. – К., 1998. – 137 с.
15. *Анненков В.П.* Психолого-педагогічні особливості формування ціннісних орієнтацій учнівської молоді в умовах промислово-економічного коледжу: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05; 13.00.01 /Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 17 с.
 16. *Артюхова И.С.* Ценности и воспитание // Педагогіка і психологія. – 1999. – №4. – С.117-120.
 17. *Архангельский Л.М.* Ценностные ориентации и нравственное развитие личности. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
 18. *Асеев В.Г.* Мотивация поведения и формирование личности. – М.: Мысль, 1976.-160 с.
 19. *Асмолов А.Г.* Личность как предмет психологического исследования: Наука, 1984. – 194 с.
 20. *Бауєр М.І.* Методологія екологічної освіти. – Чернівці: Крайова освіта, 2000. – 320 с.
 21. *Бабанский Ю.К.* Проблемы повышения эффективности педагогических исследований (Дидактический аспект). – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
 22. *Барабаш М.Б.* Экологические проблемы Украины: вопросы и ответы. – Общ-во "Знание" УССР, 1989. – 47 с.
 23. *Байша К.М.* Соціально-педагогічні умови морального виховання студентів у поза навчальній діяльності: Дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Херсонський державний університет. – Херсон, 2000. – 193 с.
 24. *Бакиров В.С.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1988. – С.4-45.
 25. *Бахитановский В.И.* Моральный выбор личности: альтернативы и решения. – М.: Политиздат, 1983. – 224 с.
 26. *Батищев Г.С.* Введение в диалектику творчества. – СПб.: РХГИ, 1997. – 463 с.
 27. *Баландин Р.К.* Невостребованное наследие // Экологическая

- альтернатива. – М: Прогресс, 1990. – С.455-475.
28. *Бахтин М.М.* К философии поступка // Философия и социология науки и техники. – М., 1985. –С.80-160.
 29. *Баранова Т.Б.* Психологические особенности ценностного отношения к природе (на материале 4-10 классов): Автореф. дис. ... канд. псих. наук.: 13.00.01/ НИИ психологии. – К., 1984. – 19 с.
 30. *Бегека А.Д., Вайда Т.С.* Значення мотиваційного компонента у формуванні екологічної культури студентів педагогічних вузів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія 3: Педагогіка і психологія. – 1998. – № 2. – С. 34-38.
 31. *Бегека А.Д.* Екологічна освіта: стан і завдання // Рідна школа. – 1995. – №6. – С.33-34.
 32. *Бегека А.Д., Червонецький В.В.* Гуманістична спрямованість екологічної освіти в школі: напрямки та можливості // Гуманітарна освіта як важливий фактор формування національної самосвідомості студентів та учнів: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1995. – С.190-193.
 33. *Беккер И.Л.* Проблемы гуманизации образования и экологическая культура // Вестник экологического образования в России. – 2000. – №4 (18). – С14.
 34. *Белавина И.Г.* Психологический подход к формированию экологической культуры // Мир психологии. – 1998. – №2(14). – С.121-131.
 35. *Бердяев Н.А.* Человек и машина. Проблемы социологии и метафизики техник // Вопросы философии. – 1989. – №2. – С.143-166.
 36. *Бех І.Д.* Особистісно-зорієнтоване виховання.– К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
 37. *Бех І.Д.* Цінності як ядро особистості // Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. /За заг. ред.О.В. Сухомлинської. – К.: АПНУ, 1997. – С.8-11.
 38. *Білик Л.І.* Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного

- навчального закладу. Автореф. Дис...д-ра пед. наук: 13.00.07. Черкаси, 2005. – 47 с.
39. *Білявський Г.О., Фурдуй Р.С.* Основи екологічних знань. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.
 40. *Бондар В.І.* Дидактика: ефективні технології навчання студентів. – К.: Вересень, 1996. – 129 с.
 41. *Богуш А.М.* Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання // Виховання і культура. – 2001. – №1. – С.5-8.
 42. *Божович Л.И.* Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. – 1979. – №4. – С.23-24.
 43. *Бойко О.Д.* Історія України: посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 656 с. (Альма-матер).
 44. *Большаков В.Н.* Экологическое прогнозирование. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
 45. Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. / Гл. ред. А.М.Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – Т.1. – 863 с.; Т.2 – 768 с.
 46. *Бобылева Л.Д.* Экологическая культура школьников: отношение к природе // Экологическая культура и образование: Опыт России и Югославии. – М., 1998. – С.256-264.
 47. *Бондаревская Е.В.* Духовность и личностно центрированный подход // Вопросы психологии. – 1992. – №3-4. – С.24-33.
 48. *Болдырев Н.И.* Методика воспитательной работы в школе. – М.: Просвещение, 1981. – 246 с.
 49. *Бондаренко І., Давидов П.* Ціннісні орієнтири у формуванні державотворчих устремлінь молоді // Шлях освіти. – 1996. – №2 – С.15-18.
 50. *Боришевський М.Й.* Духовні цінності в становленні особистості – громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.144-150.
 51. *Борисенко А.Ю.* Воспитание личностной позиции старшеклассников в отношении к проблемам окружающей среды: Дис. ... канд. пед. наук. –

- Волгоград, 1996. – 171 с.
52. Борковская Е.А. Регулятивная роль ценностных ориентации личности в ее жизнедеятельности: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / МГПУ. – Минск, 1988. – 156 с.
 53. *Братусь Б.С.* О механизмах целеполагания // Вопросы психологии. – 1977. – №2. – С.121-124.
 54. *Бровдій В.М., Гаца О.О., Куруц Н.В.* Світ, в якому ми живемо: Космос, Земля, Природа, Екологія, Людина: Навчальний посібник. – К.: Магістр-5, 1997. – 40 с.
 55. Брожик В. Марксистская теория оценки: Пер. со словацкого. – М.: Прогресс, 1982. – 260 с.
 56. *Буева Л.П.* Духовность и проблема нравственной культуры // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С.3-9.
 57. *Буровская Е.В.* Понимание природы в картине мира техногенной цивилизации // Мир психологии. – 1998. – № 2 (14). – С 131-135.
 58. *Бутківська Т.В.* Ціннісний вимір соціалізації учнів // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.130-137.
 59. *Вайда Т.С.* Нові підходи до формування екологічної культури студентів педвузу // Актуальні проблеми розбудови національної освіти: Збірник науково-методичних праць. – Ч.Ш. – Київ-Херсон, 1997. – С.30-33.
 60. *Вайда Т.С.* Юридична деонтологія: Навчально-методичний посібник. – Херсон: ХДПІ; 1997. – 150 с.
 61. *Вайда Т.С.* Підструктура досвіду як складова частина екологічної культури майбутніх педагогів // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія 3: Педагогіка і психологія. – 1998. – № 3. – С.40-43.
 62. *Варій М.Й.* Колективні ціннісні орієнтації і морально-психологічні установки: Науково-методичний посібник / Відп. ред. Л.Д.Кизименко. – Львів: ВВП Держ. ун-ту «Львівська політехніка». 1997. – 32 с.
 63. *Васюта О.А., Васюта С.І., Філінчук Г.Г.* Екологічна політика:

- національні та глобальні реалії: У 4-х т. – Т.1. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – 480 с.
64. *Васильева З.И.* Воспитание убеждений в процессе обучения: Учеб пособие. – Л.: ЛГПИ, 1981. – 82 с.
65. *Вербицкий А.А.* Основы концепции развития непрерывного экологического образования // Педагогика. – 1997. – № 6. – С. 31-36.
66. *Вернадский В.И.* Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 519 с.
67. Виховні технології / Упоряд. В.Варава, В.Зоц. – К.:Ред.загальнопедагог. газета., 2004. – 120 с.
68. *Винер Д.Р.* Экологическая идеология без мифов // Вопросы философии. – 1995. – №5. – С.82-97.
69. *Винокурова Н.Ф.* Интеграция экологических знаний. – Н.Новгород: Изд-во В-В акад. гос. службы, 1996. – 73с.
70. *Винокурова Н.Ф., Николина В.В.* Экологические проблемы в системе экологического образования // Современные проблемы экологии / Под ред. А.А.Касьяна. – М., Просвещение, 1999. – С.62-75.
71. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
72. *Вишневський О.І.* Система вартостей і стратегія виховання: тезовий виклад // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: АПНУ, 1997. – С.35-39.
73. *Водзинская Л.П.* Понятие установки, отношения, ценностной ориентации в социологическом исследовании // Философские науки. – 1968. – №2. – С.48-54.
74. *Власова Н.М.* Оптимизация содержания и формы учебной работы дисциплин общетехнического цикла высшей школы: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / НГУ. – Новосибирск, 1975. – 20 с.
75. *Войтко В.И.* Социальные и психологические проблемы экологического образования и воспитания // Человек и биосфера: Ученые Укр. ССР в

- реализации программы ЮНЕСКО. – К.: Наук. думка, 1983. – С.9-12.
76. *Волкова А.С.* Екологічне виховання школярів. – К., 1985. – 46 с. – Серія «Педагогічна» / Т-во «Знання» УРСР, №15.
77. *Вронский В.А.* Прикладная экология: учебное пособие. – Ростов-н/Д: Изд-во «Феникс», 1996. – 512 с.
78. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология /Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
79. *Гагарин А.В.* Воспитание природой. Некоторые аспекты гуманизации экологического образования и воспитания. – М.: Московский городской психолого-педагогический институт, 2000. – 232 с.
80. *Гайсин И.Т.* Эколого-нравственное воспитание учащихся в процессе изучения естественнонаучных дисциплин: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / КГПУ. – Казань, 1995. – 20 с.
81. *Гданська О.П.* Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій у студентів вузів культури (на матеріалі кобзарського мистецтва): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Київський держ. ун-т культури і мистецтва. – К., 1998. – 21 с.
82. *Гершунский Б., Шейерман Р.* Общечеловеческие ценности в образовании / Педагогика. – 1992. – № 5-6. – С.10-14.
83. *Гирусов Э.В.* Основы социальной экологии: Учеб. пособие. – М.: Изд – во РУДН, 1998. – 172 с.
84. *Гирусов Э.В., Широкова И.Ю.* Экология и культура. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
85. *Глазачев С.Н., Петров С.Е.* Содержание природоохрнительного образования: вопросы методологии // Природоохрнительное просвещение в системе подготовки студента к педагогической деятельности. – Вып.1. – Волгоград, 1979. – С.5-41.
86. *Глазачев С.Н.* Экологическая культура учителя: Исследования и разработки экогуманитарной парадигмы. – М.: Современный писатель, 1998. – 432 с.

87. *Глазачев С.Н.* Экологическое воспитание. В.А. Сухомлинский – Л.Т. Тарасов: преемственность традиции // Средства массовой информации и экологическое образование в решении проблем охраны окружающей среды: Мат. I международной конференции / Под ред. проф. С.Н.Глазачева. – Владикавказ: Изд-во СОГУ, 1997. – 192 с.
88. *Гласс Дж., Стэнли Дж.* Статистические методы в педагогике и психологии / Пер. с англ.; Под общ. ред. Ю.П.Адлера. – М.: Прогресс, 1976. – 496 с.
89. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: перевод с англ. и фр. /Сост. Л.И.Василенко, В.Е.Ермолаева. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.
90. *Гомова М.Н.* Теоретические основы интегративно-гуманитарной модели экологического образования: Дис.... канд. пед. наук: 13.00.01. – М., 2000. – 240 с.
91. *Гончарова Ю.А.* Педагогическое проектирование среды экологического образования средствами исследовательской деятельности: Дис... канд. пед. наук. – Воронеж, 2000. – 269 с.
92. *Горелов А.А.* Человек и природа. Пути гармонизации: Дис. ...д-ра филос. наук. – М., 1987. – 308 с.
93. *Глухова Г.Г.* Сутність і структура екологічної культури студентів технічного ВНЗ // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. Зб.наук.праць/ Редак. Т.І.Сущенко (відп.ред.) та ін. – Київ-Запоріжжя, 2004, – С.108-112.
94. *Глухова Г.Г.* Педагогічні умови формування екологічної культури студентів // Зб.наук. праць: Педагогічні науки. Вип.. 38. – Херсон: Вид. ХДУ, 2005, – С.244-247.
95. *Глухова Г.Г.* Проблеми формування екологічної культури студентської молоді // Таврійський вісник. – 2005. – № 2(10). – С.130-133.
96. *Гусейнов А.А.* Природа как ценность культуры // Экология, культура, образование. – М.: Б. и., 1989. – 249 с.
97. Дажо Р. Основы экологии / Р.Дажо, редакция В.В.Алпатова. – М.:

- Прогресс, 1975. – 415 с.
98. *Данилов-Данильян В.И.* Устойчивое развитие и проблемы экологической политики // Экос-информ. – 1999. – № 5. – 121 с.
 99. *Дежникова Н.С.* Экологическая культура как предмет психолого-педагогического исследования // Воспитание экологической культуры школьников как психолого-педагогическая проблема (Опыт теоретико-прикладного исследования): Сборник научных статей / Под ред. Б.Т.Лихачева, Н.С.Дежниковой. – М., 1997. – С.5-13.
 100. *Дедю И.И.* Экологический энциклопедический словарь. – Кишинев: Главная редакция Молдавской Советской Энциклопедии, 1990. – 406 с.
 101. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») // Освіта. – 1993. – № 44-46. – С.2-12.
 102. *Добров Г.М., Перелет Р.А.* НТР и природоохранная политика. – К.: Наукова думка, 1986. – 152 с.
 103. *Дерябо С.Д.* Параметры субъективного отношения к природе как критерий эффективности экологического воспитания // Мир психологии. – 1998. – №2(14). – С.109-121.
 104. *Дерябо С.Д., Ясвин В.А.* Методики диагностики и коррекции отношения к природе. – М.: Б. и., 1995. – 147 с.
 105. *Дерябо С.Д., Ясвин В.А.* Экологическая психология и педагогика. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1996. – 480 с.
 106. *Дзюба В.І.* Соціально-педагогічні основи формування гуманістичних ціннісних орієнтацій студентської молоді: Автореф дис. ...канд. пед. наук: 13.00.05 / Київський ін-т культури. – К., 1994. – 20 с.
 107. *Дилигенский Г.Г.* Проблема теории человеческих потребностей // Вопросы философии. – М., 1976. – №9. – С.32-34.
 108. *Дробнохот М.І. Вольвач Ф.М.* Концептуально основи формування екологічного мовлення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою. – К.: МАУП, 2000. – 76 с.
 109. *Ермолаева В.* Космизм и экологическая этика // ОНС. – 1995. – № 4. –

- С.118-130.
110. *Ерошенко В. И.* Отношение к природе: философские, психологические и методические аспекты // Экологическая культура и образование: Опыт России и Югославии. – М., 1998. – С.248-255.
 111. Екологічна наука і освіта в педагогічних вузах України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Наук. світ, 2000. – 222 с.
 112. Закон УРСР «Про охорону навколишнього природного середовища» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – С.546.
 113. *Запольський А.К., Салюк А.І.* Основи екології: Підручник (За ред. К.М.Ситника. – 2-ге вид.; допов. І переробл. – К.: Вища школа, 2004. – 382 с.
 114. *Захлебный А.Н.* Содержание экологического образования в средней общеобразовательной школе (Теоретическое обоснование и пути реализации): Автореф. дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.01 / Московский гос. пед. ин-т им.В.И. Ленина. – М, 1986. – 32 с.
 115. *Зверев В.Л.* Экологовоспитательное значение отечественного культурного наследия // Международная конференция по экологическому образованию детей. Москва, 9-15 апреля 1995 года. Тезисы докладов. – Обнинск, 1995. – С.53.
 116. *Зверев И.Д.* Экогласность и образование // Советская педагогика. – 1991. – №1. – С.9-12.
 117. *Злобін Ю.А., Кочубей Н.В.* Загальна екологія. – К.: ІСДО, 2003. – 416 с.
 118. *Здравомыслов А.Г.* Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
 119. *Зорина Л.Я.* Дидактические аспекты естественнонаучного образования: Монография, – М.,1993. – 163 с.
 120. *Зязюн І.А.* Мотивації і мотиви людської поведінки // Початкова школа. – 1994. – № 6. – С.6-10.
 121. *Иванова Т.В.* Экологические ценности в общественном сознании // Вопросы психологии. – 1999. – № 3 – С. 83-88.

122. *Истошин И.Ю.* Ценностные ориентации в личностной системе регуляции поведения. – М.: Наука, 1979. – 184 с.
123. *Иванцева Н.І.* Динаміка ціннісних орієнтацій студентської молоді протягом професійної підготовки: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2001. – 18 с.
124. *Игнатенко П.Р.* Аксиология воспитания: від термінології до постановки проблем // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.118-123.
125. *Игнатенко П.Р., Поплужний В.Л.* Воспитание гражданина: Психолого-педагогический и народознавчий аспекти: Навчально-методичний посібник. – К.: Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 252 с. —
126. *Игнатова В.А.* Интегрированные учебные курсы как средство формирования экологической культуры учащихся: Дис. ... д-ра пед. наук. – Тюмень, 1999. – 388 с.
127. *Игнатовская Н.Б.* Ценности отношения человека и общества: Дис. ... канд. филос. наук. – М., 1984. – 209 с.
128. *Ильина А.Н.* Теоретические проблемы воспитания у старшеклассников экологической культуры как части их мировоззрения: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1998. – 176 с.
129. *Иоганзен Б.Г., Рыков Н.А.* Мотивы охраны природы // Природоохранительное образование в средней школе: Сб. науч. трудов / Под ред. А.И.Соловьева. – М., 1978. – С.34-41.
130. *Каган М.С.* Философская теория ценности. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.
131. *Каган М.С.* Человеческая деятельность (Опыт системного анализа). – М.: Политиздат, 1974. – 396 с.
132. *Канарский А.С.* Диалектика эстетического процесса. – К.: Вища школа, 1979. – 215 с.
133. *Кавтарадзе Д.Н.* Природа: от охраны к заботе? // Знание – сила. – 1990. – № 3. – С.8-13.

134. Казанцева Т.В. «Новая культурная парадигма» в осмыслении экологических проблем: Дис. ... канд. филос. наук. – М., 1992. – 122 с.
135. Каменская В.П. Педагогическая технология формирования экологического мышления старшеклассников: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1999. – 193 с.
136. Калинин В.Б. Формула экологического образования // Экология и жизнь. – 1996. – №1. – С.38-45.
137. Карона Г.Н. Системный подход к экологическому воспитанию и образованию. – Минск, 1994. – 211 с.
138. Карпенко Е.И. Экология и проблема ответственности // Экология, культура, образование: Материалы конференции / Мамедов Н.М. (Отв. ред), Моск. гос. пед. ин-т им. В.И.Ленина. – М.: Б.и, 1989. – 242 с.
139. Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история. – М., 1981. – 296 с.
140. Касьян А.А. Экологическая культура и экологическое образование // Современные проблемы экологии: Книга для учителя / Под ред. А.А.Касьяна. – М.: Просвещение, 1997. – С.60-62.
141. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.
142. Киселев Н.Н. Мировоззрение и экология. – К.: Наукова думка, 1990. – 215 с.
143. Киселева Н.Ю. Национальные экологические традиции и их изучение // Вестник Ас Эк О. – 2000. – № 1. – С.28-37.
144. Кобылянский В.А. Формирование экологической культуры и проблемы образования // Педагогика. – 2000. – №1. – С.32-41.
145. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 176 с.
146. Козаченко І.В. Загальна теорія статистики. – К.: Вища школа, 1975. – 236 с.
147. Концепція неперервної екологічної освіти та виховання в Україні

- (Проект) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – К.: Освіта, 1995. – №14. – С.2-17, 20-21.
148. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – №6. – С.18-25.
149. Концепція професійної освіти України. – К., 1991. – 6 с.
150. *Кон И.С.* В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М., 1984. – 335 с.
151. *Кучерявий В.П.* Екологія. – Львів: Світ, 2001. – 500 с.
152. *Костенко Ю.* Екологічна реформа України // Ойкумена. – 1993. – №1. – С.4-11.
153. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. шк., 1989. – 380 с.
154. *Котельников В.В.* Становление ценностных ориентаций в процессе овладения гуманитарным знанием: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ЛГПУ. – Липецк, 2001. – 20 с.
155. *Коробейникова Л.А.* Практическая экология в школе: вологодский вариант // Экология и жизнь. – 1998. – № 4 (8). – С.14-17.
156. *Корнев Н.Н.* Социально-психологические, факторы формирования ценностных ориентаций студентов // Новое мышление и пути нравственного развития человека: Материалы конференции. – Ч.1. – Новгород, 1989. – С.86-87.
157. *Кочергин А.Н., Маркова Ю.Г., Васильев Н.Г.* Экологическое знание и сознание: особенности формирования. – Новосибирск: Наука Сиб. отд., 1987. – 218 с.
158. *Кравченко С.М., Костицький М.В.* Екологічна етика і психологія людини. – Львів: Світ, 1991. – 104 с.
159. *Крисаченко В.С.* Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
160. Критерии, методы и методики изучения и формирования отношений школьников к природе: Методические рекомендации и разработки

- /Сост. А.П.Сидельковский. – Ставрополь, 1988. – 194 с.
161. *Кузнецова Т.В.* Формирование экологической культуры учащихся средних школ на современном этапе (дидактический аспект): Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1998. – 159 с.
162. *Культураев Болта.* Педагогические основы экологического воспитания: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Ташкент, 1990. – 20 с.
163. *Кучерявий В.П.* Екологія. – Львів: Світ, 1997. – 499 с.
164. *Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч. Посібник/ М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін.; За ред.. М.М. Заковича.* – К.: Знання, 2004. – 567 с.
165. *Леднев В.С.* Содержание образования: сущность, структура, перспективы. 2-е изд., перераб. – М.: Высш. шк., 1991. – 224 с.: ил.
166. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
167. *Леонтьев Д.А.* Методика изучения ценностных ориентации. – М.: Смысл, 1992. – 17 с.
168. *Леонтьев Д.А.* От социальных ценностей к личным: социогенез и феноменология ценностей регуляции деятельности // Вестник Моск. ун-та. – Сер.14: Психология. – М., 1996. – С.37.
169. *Лисенко Н.В.* Теорія і методика формування екологічної культури вихователя дошкільного закладу в системі вищої педагогічної освіти України: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 1996. – 44 с.
170. *Лукашевич М.П., Туленков М.В.* Соціологія. Загальний курс: Підручник. – К.:Каравела, 2004. – 456 с.
171. *Лихачев Б.Т.* Структура экологической культуры личности и педагогические основы ее формирования // Средства массовой информации и экологическое образование в решении проблем охраны окружающей среды: Мат. I международной конференции / Под ред. проф. С.Н.Глазачева. – Владикавказ: Изд-во СОГУ, 1997. – 192 с.

172. *Лихачев Б.Т.* Экология личности // Педагогика. – 1993. – № 2. – С.19-23.
173. *Лиходиевский А.Ф.* Экологическая культура как фактор гармонизации взаимодействия общества и природы: Дис. ... канд. филос. наук. – Минск, 1988. – 167 с.
174. *Лоренц К.* Восемь смертных грехов цивилизованного человека // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С.39-53.
175. *Лук'янова Л.Б.* Формування екологічної культури учнів ПТУ в процесі вивчення предметів професійно-технічного циклу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1994. – 22 с.
176. *Лукьянов А.И., Резник П.А.* Экология, культура и мировоззрение // Экология и культура: Методологические аспекты. – Ставрополь, 1982. – С.132.
177. *Львовичкіна А.М.* Екологічна психологія: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2003. – 120 с.
178. *Макаренко А.С.* З досвіду // Твори: в 7 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т.5. – С.284-301.
179. *Малахов В.А.* Етика: Курс лекцій: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 1996, – 304 с.
180. *Максимчук Н.П.* Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки: Автореф. Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000.
181. *Мамедов В.Н.* Экология, культура, образование. – М.: РЭФИА, 1996. – 151 с.
182. *Мангасарян В.Н.* Традиции в развитии экологической культуры общества: Дис. ... канд. фил. наук. – СПб., 1992. – 158 с.
183. *Маслеев А.Г.* Экологическая культура как социальное явление: Дис. ... канд. филос. наук. – Свердловск, 1982. – 158 с.
184. *Матлин Е.К.* Некоторые психологические вопросы воспитания

- студентов / Под ред. В.А.Крутецкого. – Минск: Высшая школа, 1974.
185. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование // Перевод с англ. Г.А.Балла.– К.: Институт психологии АПН Украины, 1994.– 52 с.
186. Микитюк О.М., Злотін О.З., Бродвій В.М. Екологія людини. – Харків: Оригінал, 1997. – 223 с.
187. Михайленко О. Екологічна етика як нова концепція буття // Вища освіта України. – 2002. – №4(6). – С.3-10.
188. Миропольська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: Теорія і практика. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 204 с.
189. Минкявичюс Я.В. Место и роль культуры во взаимодействии общества и природы // Философия и культура. – М.: Наука, 1987. – С.65-79.
190. Моисеев Н.Н. Образование и экология. – М.: Изд-во ЮНИСАМ, 1996. – 292 с.
191. Моисеев Н.Н. Природный фактор и кризисы цивилизации // ОНС. – 1992. – №5. – С.84-95.
192. Момов В. Человек. Мораль. Воспитание. – М., 1975. – 269 с.
193. Михеев А.В. Охрана природы (Факультативный курс): Пособие для учащихся / Под ред. К.В.Пашканча. – М.: Просвещение, 1990. – 126 с.
194. Моисеев Н. Н. Экология, нравственность, политика // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.3-25.
195. Молодь і закон: Збірник нормативних актів і документів з проблем виховання студентської молоді / За заг. ред. Н.І.Косаревої. – К.: ІЗМН, 1997. – С.236-250.
196. Назарова Н.С. Экологическое воспитание студентов / Отв. ред. В.И.Даниленко. – К.: Вища школа, Изд-во при КГУ, 1985. – 47 с.
197. Назарова Т.С. Педагогическая технология: новый этап эволюции? // Педагогика. – 1997. – №3. – С.20.
198. Научитель О.Д. Ціннісні орієнтації студентів: психологічні фактори формування, розвитку, трансформації: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.,

1999. – 17 с.
199. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – К.: Шкільний світ, 2001. – 24 с.
200. *Невзоров Т.Б.* Педагогические условия реализации интегративного подхода к экологическому воспитанию молодежи: Автореф. дис. ... канд. пед. Наук: 13.00.01 / КГПУ. – Кемерово, 1997. – 27 с.
201. *Некос А.Н.* Екологічна освіта і виховання: географічні і педагогічні основи: : Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / ХДПУ ім.Г.Сковороди. – Харків, 1994. – 16 с.
202. *Некос А.Н.* Из опыта экологического образования и воспитания в Харьковском госуниверситете // Экологическое образование и воспитание студентов. – Харьков, 1992. – С.65-66.
203. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи / І.А.Зязюн (ред.): АПН України. Ін-т пед. і психол. проф. освіти. – К.: Віпол, 2000. – 636 с.
204. *Никандров Н.Д.* Ценности как основа целей воспитания // Педагогика. – 1998. – №3. – С.5-10.
205. *Нічкало Н.Г.* Філософія сучасної освіти // Педагогіка і психологія. – 1996. – №4(13). – С.49-57.
206. *Николаева С.Н.* Теория и методика экологического образования детей: Учебн. Пособие для студ. высших пед. учебн. заведений. – М.: Академия, 2002. – 336 с.
207. *Никонорова Е.В.* Экологическая культура и факторы ее формирования: философско-социологический аспект проблемы: Дис. ... д-ра филос. наук. – М., 1994. – 266 с.
208. *Новикова С.В.* Ценностные ориентации студентов педагогического вуза в сфере общения и пути их формирования: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1984. – 182 с.
209. Новый иллюстрированный энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 912 с.

210. *Ногтева Е.Ю.* Аксиологические основы развития экологической культуры учащихся в процессе обучения: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ВГПУ. – Волгоград, 2001. – 24 с.
211. *Ожегов Ю.П., Никонорова Е.В.* Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи. – М.: Мол. Гвардия, 1990. – 270 с.
212. Организация экологического образования в школе: Пособие для работников средней общеобразовательной школы / Под ред. И.Д. Зверева, И.Т. Суравегиной. – М., 1990. – 150 с.
213. Освітні технології: Нав.-метод, посібник / О.М. Пехота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарська та ін. – К.: АІК, 2001. – 256 с.
214. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В.Г.Кузь, Ю.Д.Руденко, З.О.Сергійчук, М.Г.Стельмахович та ін. – К.: Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. – Ч.1. – 152 с.
215. *Оссовский В.Л.* Формирование трудовых ценностных ориентации молодежи. – К.: Наукова думка, 1985. – 124 с.
216. Охрана окружающей среды: проблемы просвещения. – М.: Прогресс, 1983. – 352 с.
217. *Падалка О.С., Нісімчук А.М., Смолюк І.О., Шпак О.Г.* Педагогічні технології: Посібник для вузів. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім.М.П.Бажана, 1995. – 255 с.
218. *Панова В.А.* Дидактические основы экологизации содержания образовательного процесса: Дис. ... канд. пед. наук. – Ростов/н/Д, 1996. – 176 с.
219. Педагогическая энциклопедия: В 4-х т. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1968. – Т.3. – С.243.
220. Педагогический энциклопедический словарь. – М.: Научн. изд-во «Большая Российская энциклопедия», 2002. – 528 с.
221. Педагогічний словник / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 514 с.

222. Педагогические принципы и условия экологического образования: Сб. научн. трудов / АПН СССР НИИ содержания и методов обучения. – 1983. – 98 с.
223. *Печко Л.П.* Эстетика природы: развитие эколого-эстетической культуры личности // Экологическая культура и образование: Опыт России и Югославии. – М., 1998. – С.127-141.
224. *Печчеи А.* Человеческие качества. – М: Прогресс, 1980. – 301 с.
225. Писачкин В.А. Экологическое воспитание как фактор нравственного формирования личности: Дис. ... канд. филос. наук. – Саранск, 1986. – 182 с.
226. *Платонов К.К.* О системе психологии. – М.: Мысль, 1972. – 216 с.
227. *Плахотник О.В.* Розвиток геоологічної освіти в Україні: автореф.дис....д-ра пед.наук: 13.00.04 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 35 с.
228. *Платонов Г.В., Вильчко Я.А., Кантария Р.Г.* Совершенствовать экологическую подготовку [студентов] // Вестник высш. Школы. – 1982. – № 9. – С.64-67.
229. *Плотников В.В.* На перекрестках экологии. – М.: Мысль, 1972. – 216 с.
230. *Погорелова А.* Екологічна культура: проблеми і шляхи формування в Україні // Рідна природа. – 1993. – №1. – С.3-7.
231. *Пономарьова Г.Ф.* Педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічного коледжу: Автореф. Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / КДПУ. – Кіровоград, 1997. – 19 с.
232. *Подберезный В.В.* Формирование экологической культуры учителя начальных классов в процессе его подготовки: Дис. ... канд. пед. наук. – Таганрог, 1997. – 214 с.
233. *Полинчак Ф.Я., Платонов Г.В.* Экологическое отношение, сознание, деятельность // Вестник Моск. ун-та. Серия 7. Философия. – 1987. – №4. – С.74-82.
234. Природа и общество / Ред. коллегия: И.П.Герасимов, А.Г.Доскач,

- Ф.В.Константинов, Ю.П.Трусов, Е.Т.Фадеев, Г.Ф.Хильми. – М.: Наука, 1968. – 345 с.
235. Природоохранительное просвещение / К.П.Митрюшкин и др. – М.: Знание, 1980. – 175 с.
236. Проблемы экологии человека / Отв. ред. В.П.Казначеев. – М.: Наука, 1986. – 141 с. (Современные проблемы биосферы).
237. Проблемы воспитания нравственной и эстетической культуры студентов: Сб. статей / Ред. кол.: Е.Я.Зазеский (отв. ред.) и др. – Л., 1981. – 163 с. – (Сб. научн. тр. /Ленингр. ин-т культ. им.Н.К.Крупской. вып.60)
238. *Пустовіт Г.П.* Філософсько-культурологічний аспект в екологічній освіті // Шлях освіти. – 2002. – №3. – С.2-7.
239. *Рац М.* Что такое экология или как спасти природу. – М.: Касталь, 1993. – 180 с.
240. *Реймерс Н.Ф.* Надежда на выживание человечества: концептуальная экология. – М.: Наука, 1987. – 182 с.
241. *Реймерс Н.Ф.* Охрана природы и окружающей человека среды: Словарь-справочник. – М.: Просвещение, 1992. – 320 с.
242. *Реут М.А.* Подготовка будущих учителей к формированию у старшеклассников эмоционально-ценностного отношения к природе (на материале преподавания спецдисциплин): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ВГПУ. – Волгоград, 1996. – 23 с.
243. *Рыщенко С.И.* Организационно-правовые вопросы охраны окружающей среды в крупных промышленных городах (на примере г. Мариуполя): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН Украины, Институт государства права им.В.М.Корецкого. – К., 1995. – 16 с.
244. *Рыжикова А.И.* Взаимодействие природы-и человека // Педагогика. – 1992. – №11-12. – С.26-29.
245. *Романенко Л.В.* Формирование у студентов пед.вуза готовности к экологическому образованию школьников:Дис.канд.пед.наук:13.00.01 Волгоград, 1990. -240 с.

246. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: В 2 т. – М.: Педагогика, 1989. – Т.1. – 488 с. – (Труды д.чл. и чл.-кор. АПН СССР).
247. *Ручка А.А.* Социальные ценности и нормы. Некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа. – К.: Наукова думка, 1976. – 253 с.
248. *Савицкий И.О.* О философии глобального образования // Философия образования для XXI века. – М., 1992. – С.9.
249. *Сафронов И.П.* Формирование экологической культуры учителя: Автореф. Дис...канд.пед.наук.: 13.00.01 / НИИОП. – М., 1991. – 23 с.
250. Саморегуляция и прогнозирования социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова. – Л., 1979. – 264 с.
251. *Сапожников С.В.* Екологічна освіта студентів: вимоги до теоретичної підготовки // Актуальні проблеми соціальної педагогіки і психології // Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Харків: Книжк. вид-во «Каравела», 2000. – 76 с.
252. *Сеченов И.М.* Избранные философские и психологические произведения: Под редакцией, со вступительной статьёй и примечаниями В.М.Качалова. – М: Государственное издательство политической литературы, 1947. – 646 с.
253. *Сеитова М.У.* Концепция коэволюции и экологическая проблема: Дис. ... канд. фил. наук. – М., 1991. – 130 с.
254. *Селевко Г.К.* Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
255. Система подготовки учителя к экологическому образованию школьников: Сб. науч. тр. / АПН СССР. НИИ содержания и методов обучения; Ред кол.: Е.С.Сластенин (отв. ред.) и др. – М., 1985. – 106 с.
256. *Ситник К.М.* Ми і природа. – К.: Б.В., 1990. – 45 с. (Сер. 12: Природа – людина – здоров'я /Т-во «Знання УРСР», №4).
257. *Ситаров В.А., Пустовойтов В.В.* Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. уч. завед. – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 280 с.

258. *Скрипка А.П.* Формирование экологической культуры личности: социально-философский аспект: Дис. ... канд. фил. наук. – Киев, 1990. – 155 с.
259. *Сластенин В.А., Чижакова Г.И.* Введение в педагогическую аксиологию: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
260. *Смолюк І.О.* Розвиток педагогічних технологій у вищих закладах освіти України (теорія і практика): Автореф. Дис. ... докт.пед.наук: 13.00.01 / Ін-т. педаг.АПН України. – К., 1999. – 35с.
261. *Солдаткина И.Ю.* Формирование экологической культуры личности как проблема экологического воспитания: Дис. ... канд. филос. наук. – М., 1985. – 187 с.
262. *Смолюк І.О.* Розвиток педагогічних технологій у вищих закладах освіти України (теорія і практика): Автореф.дис. ... докт. Пед.наук: 13.00.01 / Ін-т.педаг.АПН України. – К., 1999. – 35 с.
263. *Стокиус К.* О понятии экологической культуры общества // Проблемы формирования современной экологической культуры. – Вильнюс, 1987. – С.24-30.
264. *Степанюк А.В.* До проблеми формування цілісних знань школярів про живу природу // Педагогіка і психологія. – 1997. – №4. – С.68-77.
265. *Суравегина И.Т.* Методическая система экологического образования // Советская педагогика. – 1988. – №9. – С.31-35.
266. *Сухомлинська О.В.* Цінності в історії розвитку школи в Україні // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: АПНУ, 1997. – С.3-8.
267. *Сухомлинський В.О.* Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т.2. – 653 с.
268. *Сухомлинський В.О.* Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т.3. – 659 с.
269. *Тарасенко Г.С.* Формування естетико-екологічної культури вчителя:

- Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1995. – 453 с.
270. *Толстоухов А.В., Хілько М.І.* Екобезпечний розвиток: пошуки стратегій. – К.: Знання України, 2001. – 333 с.
271. *Урланис Б.Ц.* Эволюция продолжительности жизни. – М.:Прогресс, 1990. – 167 с.
272. *Ушинський К.Д.* Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Радянська школа. – 1983. – Т.1. – С.326.
273. *Узнадзе Д.М.* Основные положения теории установки. – Тбилиси, 1961. – С.170.
274. *Узунова В.Г.* Роль ценностных ориентации и социальных установок как факторов мотивации поведения личности // Вестник ЛГУ. – 1975. – №23, вып. 4.
275. *Урсул А.Д.* О понятии «экологическая деятельность» // Философские науки. – 1986. – №1. – С.39.
276. *Фалеев А.Н.* Структура экологической культуры личности и пути ее формирования // Формирование ценностного мировоззрения: Методологические и научно-практические проблемы. – М., 1989. – С.459-479.
277. *Фарина С.* Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових ситуаціях // Неперервна професійна освіта: Теорія і практика: Науково-методичний журнал. – 2003. – Вип.3. – С.45-55.
278. Философские мысли натуралиста / В.И.Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 274 с.
279. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
280. Философия и культура. – М.: Наука, 1987. – 334 с.
281. Философия о единстве человека и природы: Пособие для слушателей экологической школы. – Н. Новгород, 1991. – 24 с.
282. Формирование духовной культуры студенческой молодежи / Л.А.Аза,

- Н.А.Бегека, В.И.Казачков и др. – К.: Вища шк., 1990. – 110 с.
283. *Федоров Л.М.* Ценностные ориентации личности и их формирование // Вестник Ленинградского университета. – 1997. – Вип.1. – С.19-22.
284. *Френч С.* Избранные педагогические сочинения: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1990. – 342 с.
285. *Фришман И.И.* Методика работы педагога дополнительного образования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – 160 с.
286. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. П.С.Гуревича. – М.: Прогресс, 1989. – 264 с.
287. *Фролова Т.В.* Экологическая культура как часть общечеловеческой культуры // Базовая культура личности: теоретические и методологические проблемы / Под ред. О.С.Газмана. – М: Изд-во АПН СССР, 1989. – С.68-98.
288. *Флоренский П.А.* Оправдание космоса. – СПб., 1994. – 217 с.
289. *Флешар Є.* Підготовка майбутнього вчителя до екологічної освіти учнів (На матеріалі орнітологічних спостережень): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13 00.01 / Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім.К.Д.Ушинського. – Одеса, 1996. – 25 с.
290. *Фомина М.Н.* Нравственное содержание экологической культуры личности (этико-философский аспект): Дис.... канд. филос. наук. – М., 1987. – 186 с.
291. *Хайдаров Я.* Экологический аспект содержания учебных программ // Специалист. – 1999. – №5. – С.17-18.
292. *Харчева В.Г.* Ценностные ориентации в процессе становления и жизнеутверждения личности. Дисс. ... докт. филос. наук. – М., 1983. – 420 с.
293. *Хижняк М.І., Нагорна А.М.* Здоров'я, людина та екологія. – К.: Либідь, 1995. – 230 с.
294. *Храменков Н.Н.* Экологическая культура общества и личности: Дис. ...

- канд. филос. наук. – Горький, 1987. – 198 с.
295. Ценностные ориентации личности. Пути и способы их формирования: Тезисы докладов научной конференции (22-23 мая 1984 г.). – Петрозаводск: Изд-во ПГУ, 1984. – 84 с.
296. Ціннісні орієнтації: Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80-90-х років / А.Т.Гордієнко, В.С.Пазенок, Л.А.Ситниченко та інш. – К.: Наукова думка, 1995. – 208 с.
297. *Ціхоцька О.А.* Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі вивчення іноземної мови: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2003. – 20 с.
298. Цінності освіти і виховання: Науково-методичний збірник / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К., 1997. – 224 с.
299. *Червонецкий В.В.* Экологическое образование в школах развитых стран мира: вопросы истории и практики. – М. Издатель: Центр «Экология и образование», 1992. – 96 с.
300. *Чердымова З.И.* Системный подход к организации экологического образования и просвещения населения в крупном научно-промышленном центре: Дис. ... канд. пед. наук. – Самара, 2000. – 202 с.
301. Человек и природа. Формирование отношений / Ред. кол.: В.В. Савельева (отв. ред.) и др. – Ставрополь, 1975. – 224 с, со схем., табл.
302. Червона книга України (рослинний світ) / Під заг. ред. академ. НАН України Ю.Р.Шеляг-Сосонка. – К.: Українська енциклопедія ім.М.П.Бажана, 1996. – С. 573-575, 580-589, 597-602.
303. Чувство земли. Советские писатели и ученые об охране родной природы, об экологии хозяйствования. – М.: Мысль, 1988. – 269 с.
304. *Чурилова Т.К.* Роль экологического воспитания в формировании гражданской позиции специалиста с высшим образованием: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.02 / МГУ им. М.В.Ломоносова. – М., 1987. – 19 с.

305. *Шапочка М.К.* Развитие экологической освіти у вищій школі // Проблемы освіти. – Вип..4. – К.: ІЗМН, 1996. – 160 с.
306. *Шарко В.Д.* Экологическое воспитание учеников во время изучения физики. – К.: Рад. школа, 1990. – 207 с.
307. *Швед М.С.* Роз виток екологічного мислення студентів університету в процесі професійної підготовки: Дис. ...канд. пед. наук: 13.00.04. – Львів, 1997. – 211 с.
308. *Шилин К.И.* Понятие «экологическая культура» // Экология и культура: методологические аспекты (сборник научных трудов). – Ставрополь, Ставропольский гос. пед. ин-т, 1982. – С.50-53.
309. *Шульженко А.К.* Эколого-эстетическое воспитание как условие гуманизации отношения личности к природе (на материале педагогического анализа современных экологических воззрений в Германии): Дис. ... канд. пед. наук. – М., 1998. – 197 с.
310. Экологическая ситуация на Украине и ее мониторинг: анализ и перспектива: Метод. рекомендации / Подгот. А.В.Примаков. – К.: Об-во «Знание» УССР, 1990. – 44 с.
311. *Шмалей С.В.* Екологічна особистість. Монографія. – К.: Бібліотека офіційних документів, 1999. – 236 с.
312. Экологическое образование: концепции и технологии: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 1996. – 283 с.
313. Экологическое образование: опыт России и Германии. – М.: Горизонт, 1997. – 517 с.
314. Экопедагогика: Состояние, проблемы, перспективы: Материалы международной конференции. – Минск, 1995. – 191 с.
315. Экологическое воспитание и образование при подготовке учителя: Сб. научн. тр. / Ред. кол.: С.Н.Глазачев (отв. ред.) и др. – Волгоград: ВГПИ, 1983. – 128 с.
316. Экологическое воспитание учащихся техникумов: Метод, рекомендации для преподавателей техникумов / Сост. Л.И.Донец. – К.: УМК Мин торго

- УССР, 1989. – 18 с.
317. Экологическое движение в странах Запада: Аспекты теории и практики: Сборник / Отв. ред.-сост. И.В.Разумова. – М.: ИНИОН, 1990. – 193 с. (Специализированная информация по проблемам экологии_.
318. Экология и экономика: Справочник / О.Ф. Балацкий и др. / Под общ. ред. К.М.Сытника. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 306 с.
319. Экология и культура: Тезисы докладов 1 Всероссийской научно-практической конференции. – Красноярск, 1991. – 203 с.
320. Экология и учебный процесс: Тематич. сб. научн. тр. / Ред кол.: В.И.Толмачев и др. – К.: УМК ВО, 1990. – 99 с.
321. Ягодін Г.А., Третьяков Л.В. Проблемы экологического образования //Веста, высшая школа, 1991. -№3. – С.38-45.
322. Яковлев Ю.Б. Формирование экологических представлений на основе интеграции естественно-научных и гуманитарных знаний // Наука и школа. – 1999. – №3. – С.40-44.
323. Яркина Т.Ф. Проблема духовного мира человека на пороге ноосферной эпохи // Педагогика. – 1996. – :№ 2. – С.40-47.
324. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М.: Смысл,2000. – 456 с.
325. Ясінська Н. Екологічна культура і освіта // Рідна школа. – 2001. – №8.- С.24-26.
326. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М.: Просвещение, 1969. – 317 с.
327. Atkinson J.W. Personality dynamics // Ann. Rev. Psychol. – 1960. – P.255-290.
328. Berg L. Folk Tales for reading and telling. – Brockhampton Press~Ltd, Leicester, 1996. – 122 p.
329. Beyond the looking glass. Extraordinary works of fairy tale and fantasy. – London: Hart-Davis, 1974. – 519p.
330. Briggs K.M. A sampler of British folktales. – London: Routledge and Paul, 1977. – 315 p.

331. *Fayorite Celtic Fairy Tales / Sel. by J.Jacobs.* – New York: Dover Publications, 1994. – 84 p.
332. *Folk-tales of the British Isles.* – M.: Raduga, 1987. – 368 p.
333. *Feather N.T.* The study of persistence // *Psychol. Bull.* – 1962. – V.59.(2) – P.94-415.
334. *MacArthur R.S.* An experimental investigation of persistence in secondary school boys // *Canad. J. Psychol.* – 1955. – №9. – P.42-54.
335. *Rohracher H.* Theories des Willens auf experimenteller Grundlage. – Lpz., Barth. – 1932. – S.134.
336. *Rokeach M.* Beliefs, Attitudes and Values. – SanFrancisko: Josey-Bass Co, 1972. – 214 p.
337. *Rokeach M.* The nature of human values. – New York: Free Press, 1973.
338. *Tnomas W., Znaniiecki F.* Chtop polski w Europe i Ameryce. – Warszawa: Lud. Spoldz. Wyd., 1976. – T.1. – S.54-387.
339. *Today T.* Symbolism et interpretation. – P., 1978. – 102 p.
- Golemen D. Emotional intelligence. – N.V.: Bantam Boors, 1995

